I GLÄDJE OCH SORG

I GLÄDJE OCH SORG

FATABUREN 1995

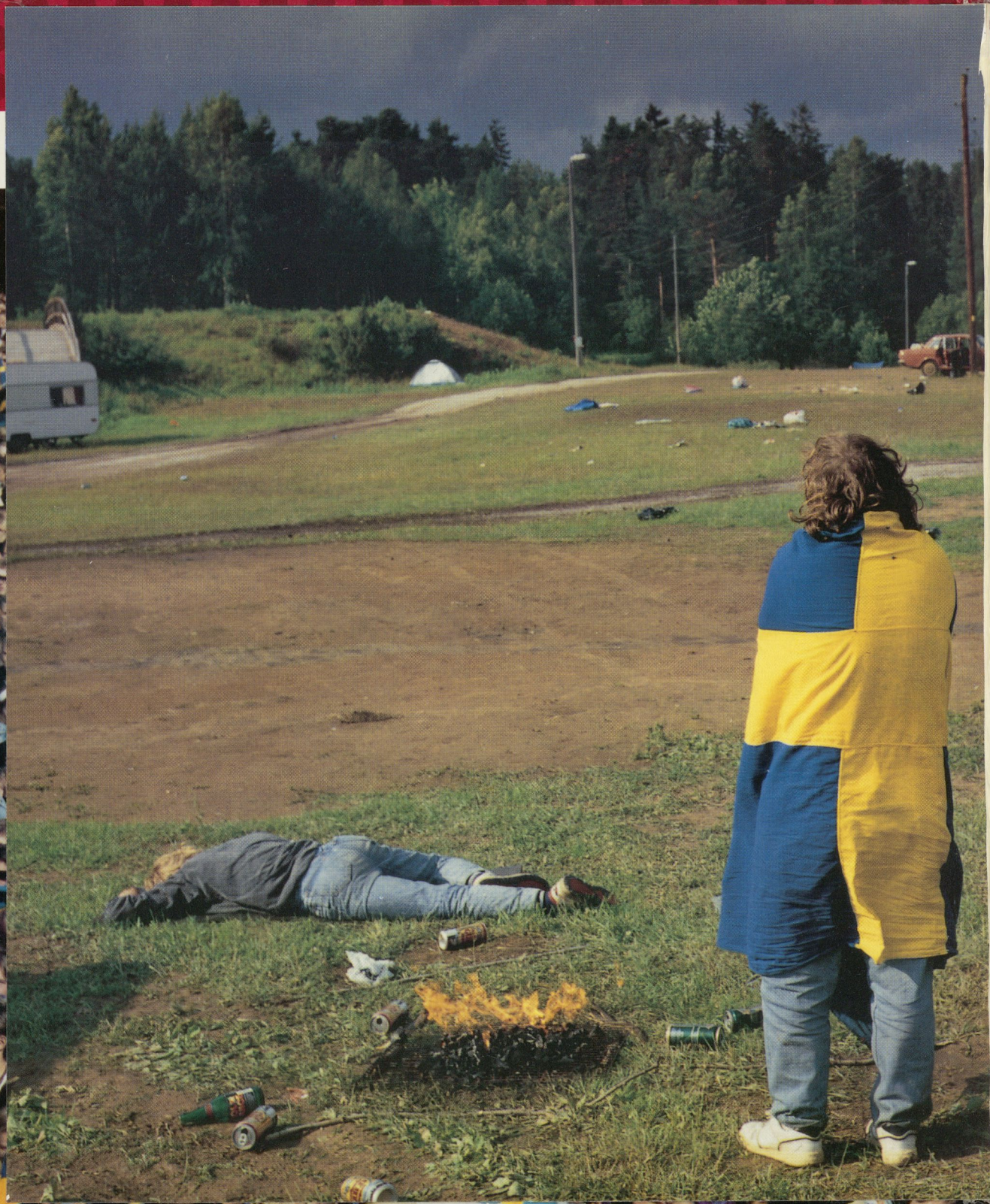

I GLÄDJE OCH SORG

I GLÄDJE OCH SORG

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1995

FATABUREN 1995
ISBN 91 7108 375 8
ISSN 0348 971 X
© Nordiska museet och respektive författare
Redaktör Ebbe Schön
Bildredaktör Åsa Thorbech
Layout Börje Reinhold
Omslag Lena Lindqvist
Teknisk redaktör Berit Nordin
Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denna okänd
Summaries translated into English by Skans Victoria Airey
Omslag: VM-guld i ishockey 1992. Tre Kronors hemkomst firas på Sergels torg. Foto Sven-Erik Sjöberg/Pressens Bild.
Främre pärmens insida: Midsommar i Rättvik 1990. Foto Lars Tunbjörk.
Bakre pärmens insida: Vuxendop i Löttorp, Öland 1987. Foto Lars Tunbjörk.
Baksida: Spettekaka. Foto Kerstin Bernhard för Sv. Telegrambyrån ca 1960.
Tryckt hos MediaPrint Uddevalla AB, Uddevalla 1994

INNEHÅLL

TRADITIONER *Ebbe Schön* 7
VÅRA HÖGTIDER *Nils-Arvid Bringéus* 13
ÅRSTAFRUNS ÖNSKEMÅNAD *Lillemor Holmberg* 40
TILL BORDS *Anders Salomonsson* 54
KULTURER MÖTS *Karin Lövgren* 77
SÅ LÄNGE SEDAN – SÅ NYSS *Skans Torsten Nilsson* 99
DOP OCH DOPTRADITIONER *Agne Furingsten* 116
GÅ UT OCH FRIA *Lena Kättström Höök* 142
KÄRLEKSGÅVOR *Johan Knutsson* 170
FIRA FEMTIO *Bengt af Klintberg* 190
FÖDDES LUCIA PÅ SKANSEN? *Hans Alfredson* 211
JULMARKNAD *Jonas Berg* 221
IDROTTENS ÅRSRYTM OCH FESTER *Mats Hellspong* 237
STUNDER MED EN STOR BERÄTTARE *Carl-Herman Tillhagen* 251
KAMERAN SOM TRADITIONENS SPEGEL *Åsa Thorbech* 277
ENGLISH SUMMARIES 283
KÄLLOR OCH LITTERATUR 291
ETT HISTORISKT ÅR! 295
SKANSEN UNDER 1993 313

TRADITIONER

Fataburen handlar den här gången om helgdagar, om traditioner och festseder, alltså om sådant som har stått i centrum för verksamheten vid Skansen och Nordiska museet ända från början. På Skansen har traditionella festdagar i rikt mått firats genom åren och i viss mån även nyskapats, och på museet har de ägnats ett betydande antal utställningar och publikationer.

I Nordiska museets arkiv och folkminnessamling förvaras dessutom resultaten av ett mångårigt insamlingsarbete gällande helgfirandet. Den första frågelista som museet över huvud taget sände ut avsåg julen. Det var 1905, och sedan dess har insamlingen på olika sätt fortsatt. En ny frågelista om hur årets och livets fester firas i dag har sänts ut från museets minnesavdelning, och svaren är under bearbetning. Ett fältarbete i anslutning till nya utställningar kring ämnet pågår vid dokumentationsavdelningen.

Att ta del av museets rikhaltiga traditionsuppteckningar är en fascinerande upplevelse. Seder, bruk och föreställningar grupperar sig visserligen oftast kring fasta teman, men variationerna på dem är så många och så omväxlande att man står inför något som kanske bäst kan liknas vid en konstfull väv, rik på färger och mönster i allehanda skiftningar och brytningar. Traditionerna har varierat inte bara de olika landsdelarna emellan utan även från by till by, till och med från familj till familj.

De flesta av våra uppteckningar gäller äldre tider, allra mest böndernas gamla värld. Om det moderna, urbaniserade samhällets festseder är vi faktiskt mindre väl underrättade, men det är uppenbart att variationsrikedomen i vissa avseenden – exempelvis matvanorna – har minskat och sederna därigenom på vissa sätt har likriktats. Det är inte särskilt egendomligt med tanke på att så många av oss har omplanterats till helt nya miljöer och inte längre har närkontakt med något lokalt kulturarv. Massmedia och

Italiens vinnande fyrverkeri under Stockholm Water Festival 1994 – Vattenfestivalen som redan blivit tradition. Foto Anette Nantell, Pressens Bild.

1956 lanserade NK Alla Hjärtans Dag. Annons i Dagens Nyheter 1957. Foto Hans Koegel.

Åhléns Valentin-skyltning 1994. Foto Sören Hallgren.

kommersialism har även starkt bidragit till att göra landets traditioner något enhetligare.

Men försöker vi gå in under ytan finner vi ändå att helgfirandet ännu rymmer mängder med variationer. Det verkar som om de flesta familjer håller sig med någon eller några seder som har samband med äldre, lokala eller regionala bruk. Om husmor är från Blekinge är det till exempel ganska sannolikt att familjen äter bruna bönor och fläsk vid jul. Och om hon stammar från Roslagen försöker hon kanske komma över gädda, som hon anrättar till julmat på sina förfäders vis. Helgsederna är konservativa. En del traditioner försvinner visserligen, och nya uppstår, men det går i många fall trögt och långsamt. Det dröjde till exempel flera decennier innan en västerifrån importerad sed som alla hjärtans dag slog rot hos oss.

En intressant uppgift i vår tid borde vara att studera hur invandringen påverkar våra traditionssystem, och då inte minst hur helgseder utformas i äktenskap där makarna kommer från olika länder och kulturer. Genom invandrarna kommer impulser som väsentligt kan berika landets skatt av traditioner.

Helgsederna har sedan länge varit föremål för ett livligt intresse bland forskarna. Det är ganska märkligt att se hur många målsättningar och hypoteser som man har knutit till dem.

"Thors Högtid, som Firades vid Vinter-Solståndet och Kallades Jul; Som i Sverige så Kallas och med mycken likhet Firas." Laverad teckning av Pehr Hörberg 1812. Foto Birgit Brånvall.

Den äldre forskningen ansåg sig i helgsederna mycket ofta finna rester av förkristna riter och magiska föreställningar, trots att tillräckligt handfasta bevis saknades. Källorna är dock mycket få och ytterst svårtolkade när det gäller hednatiden, vilken ju kännetecknades av en andlig kultur som till övervägande del var rent muntlig och därför inte lämnade många påtagliga kvarlevor efter sig, med undantag av de knapphändiga runinskrifterna. Den isländska litteraturens vittnesbörd, som man ofta djärvt har hänvisat till, härrör från medeltiden, i regel minst två sekler efter Nordens kristnande.

Reaktionen kom med vetenskapsmän som Carl Wilhelm von Sydow och Albert Eskeröd. Nu sökte man – oftast tämligen ensidigt – funktionella och psykologiska förklaringar. Det ansågs inte längre vara så mycket frågan om rester av hednisk tro som om sentida omen, lekar och skämt. Kritiken av den äldre forskningen var på sätt och vis välgörande men gick alldeles för långt, så som vi kan bedöma saken i dag.

I senare tid har forskningen mera varit inriktad på att studera sedernas roller i olika sociala sammanhang, på deras yttre gestaltning och på en eller annan form av "kulturanalys", där det bland annat har gällt att få grepp om de dolda värde- och normsystem som sederna i viss mån kan anses avspegla.

Påsk på Wienerkonditoriet, Biblioteksgatan i Stockholm. Foto Birgit Brånvall 1994.

Bland allmänheten är av självklara orsaker intresset stort för våra seder. Mestadels gäller det spörsmål om varför vi firar och hur gamla sederna är. Massmedia underhåller detta intresse på ett mycket effektivt sätt. Varje år ställs exempelvis frågor till oss som arbetar på museet om julen, nästan som om det i sig vore en stor nyhet att den åter är på väg. Lyckligtvis är det insamlade materialet idag så stort – antalet excerptkort gällande folktro, folkdikt och folksed uppgår till ungefär en miljon – att det nästan alltid finns oförbrukade uppgifter att ta fram.

Vad som särskilt tycks fängsla dem som ställer frågorna är fortfarande just vad den äldre forskningen sysslade med: sedernas hedniska bakgrund. Jag vet inte hur många gånger jag har tvingats göra folk besvikna genom att förklara att vi faktiskt inte vet särskilt mycket om något midvinterblot eller att det nog är lite långsökt att se midsommarstången som en fallossymbol, alltså som ett minne av gammal fruktbarhetskult!

Tveklöst behöver vi bland mycket annat livets och årets festseder som medel att skapa mening och sammanhang i vår tillvaro. Vi förmår knappast till fullo uthärda tanken att livet vore meningslöst och all vår strävan fåfäng, och vi tar tacksamt emot sådant som kan stärka vår tro på motsatsen. Och här har de förutsägbara festsystemen med sin fasta, suggestiva rytm kanske sitt allra största

Midsommarafton på Skansen 1940. Foto Text & Bilder. Ur Morgontidningens arkiv, Nordiska museet.

värde: Vi behöver livets fester inte minst som övergångsriter vid inträdet i nya, markanta åldersstadier eller sociala positioner. Och i systemet av årsfester, anknutet som det är till naturårets stegvisa växlingar och till kyrkoåret, med dess inbyggda starkt positivt laddade dramatik, finner många säkerligen en betydande trygghetsfaktor.

Den här boken innehåller både artiklar som avser förhållanden i vår samtid och sådana som gäller historiska sammanhang. De flesta skribenterna är nu verksamma vid Nordiska museet eller Skansen, men vi har även anlitat andra specialister: Nils-Arvid Bringéus, vårt lands främste sedforskare, ger perspektiv på livets och årets högtider. Anders Salomonsson, som är etnologisk forskare med matkultur som specialitet, behandlar årets och livets mat. Lillemor Holmberg, journalist och kännare av 1700-talets kultur, berättar om hur Årstafrun firade sommarfester. Carl-Herman Tillhagen, grand old man inom svensk folkloristik, ger oss en bild av möten med en framstående zigensk berättare – ett viktigt inslag i samvaron var och är ju berättandet, inte minst i festsammanhang. Bengt af Klintberg, välkänd både som vetenskapsman och folkbildare, presenterar en studie om dagens femtioårsfirande. Skans Torsten Nilsson, etnolog med rik personlig erfarenhet av äldre kulturförhållanden, har skildrat traditionernas förändring under ett drygt halvsekel i den första byn som skiftades i Dalarna. De tre sistnämnda har tidigare varit anställda på Nordiska museet, Carl-Herman Tillhagen och Bengt af Klintberg som föreståndare på folkminnessamlingen, Skans Torsten Nilsson som biträdande styresman.

Ebbe Schön

VÅRA HÖGTIDER

Nils-Arvid Bringéus

Människolivet och årsloppet speglar två motsatta strukturer, den ena lineär, den andra cirkulär, men ändå spiralformigt förknippade med varandra. Medan vår och sommar, höst och vinter växlar i regelbunden rytm år efter år skjuts vi själva framåt på livsaxeln från barndom mot ålderdom. Högtidsdagarna är gränsmärken som talar om var vi befinner oss i livskarriären och årsloppet. De fungerar som hållpunkter som ger ordning och stabilitet, omväxling och glädje, men medför samtidigt påfrestningar av olika slag.

Nutida folklivsforskare tycker rentav att man gjort för mycket väsen av festsederna och vill hellre lyfta fram vardagslivets vanor och ovanor (Frykman – Löfgren 1991). Men högtidernas betydelse är inte så tillfällig som det kan synas. Högtidsdagarna spelar en roll också genom de förväntningar de bygger upp och de minnen de efterlämnar. I sin doktorsavhandling har den norska folkloristen Birgit Hertzberg Johnsen nyligen behandlat konfirmationen i ett livsloppsperspektiv. Hon visar där att själva konfirmationsdagen i 15-årsåldern kanske inte betydde så mycket för mer än ett fåtal konfirmander. Men med åren får den ökad betydelse, det visar ett stort biografiskt material från hela Norge. Den framstår som ett viktigt gränsmärke mellan barndomen och vuxenlivet.

Beskrivningar av årets och livets högtider utgör vanliga inslag i äldre folklivsskildringar med bondbröllopen som absoluta höjdpunkter (Bringéus 1993). Om andra fester är vi sämre underrättade vad gäller äldre tider. Anna Maria Lenngren har visserligen givit oss en målande skildring av födelsedagsfirande i en svensk prästgård i slutet av 1700-talet, men få poem är lika detaljrika. Egentligen är det först Carl Larsson som tydliggjort det svenska

Ålderstrappan som motiv på broderad bonad, en 50-årspresent till artikelförfattaren från svägerskan Ingerun Lindahl Jönsson 1976. Foto Universitetsbiblioteket, Lund.

feståret och festlivet med pensel och färg, både julbordet, kräftkalaset och namnsdagsuppvaktningen. Det är inte omöjligt att han därigenom indirekt givit förebilder för en "riktig" fest då familjesammanhållningen var stark och generationerna levde sida vid sida. Jag kommer på mig med att själv ha valt en av hans bilder som omslag till min bok "Årets festseder".

Föreställningen om den svenska julen har främst Jenny Nyström skapat och förmedlat genom sina julkort och jultidningsomslag och hon har fått många efterföljare som givit en samstämmig skildring av ett julfirande präglat av tomtebolycka (Swahn 1993). Också

"Läsflickor", oljemålning av Erik Tryggelin, signerad 1909–1910. Motiv från Katarina kyrkogård. Foto Mats Landin.

folklivsforskarna har ofta givit en glättad bild av festseden och undanhållit de dissonanser som sällan saknats (Bringéus 1978). Vilket brudpar som sänder sitt bröllopsfoto till släkt och vänner tänker på att det finns 50% sannolikhet för att det inom några år skall bli en plågsam påminnelse om förhoppningar som gått i kras?

I det följande skall vi emellertid inte dröja vare sig vid gångna tiders bondbröllop eller det borgerliga julfirandet utan i stället fundera lite över vad som konstituerar vårt traditionella svenska festfirande både under året och livsloppet.

HÖGTIDERNAS FÖRÄNDRINGAR

I de flesta nutidsmänniskors medvetande består livet av arbete och fritid. De av oss som hunnit bli pensionärer kan lätt konstatera att fritiden förlängts under vår egen livstid både genom arbetsfria lördagar (eller 40 timmars arbetsvecka) och utökad semester. Fritiden hör med andra ord till vårt ökade välstånd och för de allra flesta är det fritiden som bjuder den största livskvaliteten. Skildringar av hur människor i gången tid fick slita och släpa från solens uppgång till dess nergång och hur de verkliga fridagarna kunde räknas på ena handens fingrar ter sig idag nästan osannolika. Det är lätt att tro att förhållandena var ännu sämre längre tillbaka i tiden. Men då misstar vi oss, ty en medeltida kalender upplyser oss snabbt om att året var fyllt av hela och halva helgdagar. Vid de stora helgerna firade man inte bara annandagen utan också tredjedagen och ibland fjärdedagen. Även om landskapslagarna medgav söndagsarbete under sädesbärgningen och fiskens lektider var sön- och helgdagarna arbetsfria.

Efter reformationen drogs åtskilliga helger in, men under ortodoxin på 1600-talet inskärptes helgtukten. Tvärs över vägarna sattes spärrar för att förhindra resande att passera. Endast kyrkfärden var tillåten. Avstånden till sockenkyrkan gjorde det särskilt i norra Sverige motiverat att helgerna var rejält tilltagna. Var man väl hunnen till kyrkbyn ville man stanna där och umgås med släkt och vänner. Detta gav storhelgerna en särskild betydelse i Norrland. Man hade särskilda kyrkstugor där man tog in och där läsbarnen bodde när de förbereddes för sin konfirmation. Också de nyinrättade böndagarna blev viktiga inslag i kyrkoåret. Genom det kungliga böndagsplakatet manades alla att endräktigt träda upp i Guds hus.

Marie bebådelse, utsnitt ur bonadsmålning av Nils Lundbergh 1765. Ägare och foto Örkelljunga hembygdsförening.

Med upplysningstiden ändrades helgdagsbilden radikalt. År 1772 blev rentav ett märkesår genom "stora helgdöden". Det var då en lång rad helgdagar – inte minst Mariadagar – drogs in, allt för att gynna näringslivet. Ingreppet måste ha varit kännbart, men torde också ha främjat landets välstånd. Medan man under stormaktstiden firat kungens död med landssorg ett helt år med svarta kläden i kyrkorna och flera timmars klockringning, inskränktes sorgfirandet och ringningen nu radikalt (Bringéus 1994).

I stora drag vidmakthölls 1700-talets helgmönster under hela 1800-talet. Av och till diskuterades indragande av helgdagar i riksdagen men först 1953 skedde ett ingrepp genom att vissa helgda-

gar förlades till närmaste söndag. Så försvann Marie bebådelsedag som särskild helgdag. Å andra sidan fick vi i stället en ny höstthelg i och med att allhelgonadagen förlades till en lördag i början av november. En förändring som till en början väckte stort motstånd var att midsommardagen samtidigt försköts från sitt fasta kalenderdatum den 24 juni till närmaste lördag (20–26 juni). Kristi himmelsfärdsdag som av ålder haft stor betydelse som helgdag under våren har nyligen varit hotad eftersom den efterföljande fredagen blir "klämdag" och många tar ledigt då. Ett alternativ var att avskaffa annandagarna. Men det stannade vid diskussionen.

Den medeltida helgonkalendern fick långt fram under efterreformatorisk tid betydelse för folklivet. På de olika helgondagarna – inte minst de kvinnliga – sökte man sig till hälsobringande källor med hopp om bot för olika sjukdomar. Vissa källor blev särskilt berömda och samlade folk långväga ifrån. Betydelsen av den sociala samvaron vid dessa tillfällen bör säkert inte underskattas. Efter hand förlorade emellertid helgondagarna sin roll och källbesöken knöts främst till midsommar i Sydsverige och till Trefaldighetssöndagen i Mellansverige (Bringéus 1994). Också till så kallade offerkyrkor sökte sig hjälpsökande vid bestämda tider på året.

Helgonnamnen infogades på 1600-talet i de svenska almanackor som då började ges ut och gav oss en ny typ av dagar att fira: namnsdagarna. Eftersom förnamnen är modekänsliga blev många namn med tiden föråldrade. Detta ledde till en genomgripande revision av almanackan 1901. Obrukbara namn rensades ut och nya infördes, inalles 356 namn, varav 134 kvinnonamn. Revisionen skedde i Stockholm och det är ingen tillfällighet att namnstocken passade sämre i de gamla danska landskapen. Namnsdagsfirandet har alltjämt en betydligt starkare ställning i Mellan- och Nordsverige än i Sydsverige.

Sedan Vetenskapsakademiens almanacksprivilegium upphörde 1972 har almanacksförlagen sökt ge utrymme för ytterligare namnsdagsfirande genom att förse varje dag med två eller tre namn.

I Danmark och Norge firas bara kungliga namnsdagar. Dessa spelade också en stor roll i det borgerliga feståret i vårt land under 1800-talet. I många städer hölls Karlsbaler under Karl XV:s tid och Oskarsbaler under Oskar I:s och Oskar II:s tid till stöd för rojalismen och till glädje för umgängeslivet. Numera är konungens, drottningens och tronföljarens namnsdagar endast flaggdagar.

"Svenska flaggans dag i Stockholm". Teckning av Ulf Nyberg, 11 år. Folket i Bilds barnteckningstävling 1944 med mottot "Svenskt helgfirande". Foto Nationalmuseum.

Trögare gick det med införandet av en nationell flaggdag. I slutet av 1800-talet var det främst på Gustav Adolfs-dagen den 6 november som man hissade flaggan. Genom en tillfällighet blev det i stället den 6 juni 1893 som manifesterades som svenska flaggans dag på Skansen i Stockholm och sent omsider – 1985 – även fick status som nationaldag.

I kyrkan var dopdagen viktigare än födelsedagen, det visar de tidiga kyrkböckerna. I familjebiblar och almanackor blev det dock brukligt att man själv antecknade födelsedagen, kanske även klockslaget. Men det säger sig självt att födelsedagsfirandet i familjer med 12–15 barn fick mycket måttliga proportioner, om födelsedagen överhuvudtaget firades. De minnestavlor som blev brukliga vid födelsedagar under 1800-talet är framförallt sydsvenska, vilket

Mors dag. Foto Gösta Ask 1947. Ur Morgontidningens arkiv, Nordiska museet.

visar att det också fanns regionala variationer i det svenska festmönstret.

Vårt eget sekel har berikat oss med en rad nya festdagar, som dock inte fått status av helgdag. Impulserna har kommit utifrån och speglar ett ökat internationellt kontaktnät. Bank-holidays har vi sluppit, men mors dag är ett exempel på hur en av söndagarna i maj fick ett nytt innehåll i början av 1900-talet. Internationellt

Petterssons 50-årsdag. Kolteckning i färg av H. Arleman.

firas dagen dock på olika datum. Bland mina familjepapper finner jag en rad mors dags-gratulationer från början av 1930-talet, som jag och mina systrar ritat eller satt ihop av klisterpapper. I vår tid med många splittrade familjer tillverkas sådana gratulationer knappast längre i skolorna, men mors dag firas däremot allmänt med kaffe och tårta liksom genom gravsmyckning.

Ett annat exempel på anglosaxiskt inflytande är införandet av S:t Valentins dag (14 februari), som i Sverige firas under beteckningen "alla hjärtans dag". Den introducerades i vårt land 1957 men fick större betydelse på 1960-talet. Det är främst blomsteraffärerna som gör nummer av den under en av sina lågsäsonger. FN-dagen (24 oktober), internationella kvinnodagen (8 mars) och internationella barndagen (3 oktober) är sena tillskott till vår festkalender, som fått genomslag främst tack vare massmedia. Den förstnämnda nådde Sverige 1972 och 1977 rekommenderade FN firandet av en internationell kvinnodag den 8 mars. En helsvensk dag men av internationell betydelse är Nobeldagen (10 december).

ÅLDERSMARKERING OCH GENUSPERSPEKTIV

Liksom kyrkoåret har en festlig och en icke festlig del kan man finna olika festfaser med kulmination i slutet, i mitten och i början av livsloppet. I gången tid var det främst de äldres märkesdagar som firades. Ett sådant mönster kan man fortfarande iaktta i tidningarna. Det är 50-, 60-, 70-, 75-, 80-, 90- och 100-årsdagarna som uppmärksammas på familjesidorna. Skulle vi leva ännu längre blir varje ny födelsedag en märkesdag.

Men det finns samtidigt en tendens att även lyfta fram tidigare födelsedagar. På dagstidningarnas familjesidor uppmärksammas ibland även framgångsrika 40-åringar. Bilisten uppmanas inte sällan av ett plakat vid vägen att "tuta" då han kör förbi Kalles hem, eftersom Kalle fyller 30. Men 50-årsdagen står ändå alltjämt i särklass, liksom på ålderstrappan.

Namnsdagsgratulation från Södermanland 1834. Foto Hans Koegel.

Barnkalasen har i vårt århundrade i snabb takt spritt sig från de borgerliga hemmen för att numera förekomma i alla samhällsklasser. Redan i förskolan socialiseras barnen in i ett svenskt festmönster där födelsedagens betydelse framhävs. Inte sällan tycks de föräldrar som växte upp under torftiga förhållanden känna störst behov av att göra något av både födelsedagar och julaftnar för sina barn.

I festmönstret finns också ett genusperspektiv. Kvinnorna har av ålder främst firat varandras namnsdagar. Inte minst i fruntimmersveckan var detta påtagligt. Den yttre formen bestod vanligen av en kaffebjudning på eftermiddagen medan männen ännu var på arbetet. Beträffande de jämna födelsedagarna var förhållandet det omvända. Om kvinnornas jämna årsdagar satte spår i tidningarna gällde det nästan uteslutande ogifta yrkeskvinnor som lärarinnor och postfröknar. I damtidningarna uppmärksammades främst kvinnor ur societeten eller kändisvärlden.

Införandet av mors dag innebar ett "lyft" för de svenska mödrarna i alla samhällsklasser. Visserligen följdes dagen senare av fars dag, men den hade knappast överlevt om den inte tagits om hand av den merkantila reklamen.

En tysk forskare, Ingeborg Weber Kellerman, har i ett stort arbete belyst års- och livsfesternas familistiska förankring. Samma mönster gäller svenska förhållanden. En "riktig" jul är en jul i kretsen av barn och barnbarn och en eller annan ensamstående släkting. Var och en som hunnit upp i pensionsåldern kan också pro-

filera sitt eget julfirande i olika perioder: som barn och ung i föräldrahemmet, som gift och småbarnsförälder i det egna hemmet och som farfar eller farmor, morfar eller mormor som gäst i något av barnens hem. Det betyder att man endast under en begränsad tid själv är festregissör och både i sin barndom och på sin ålderdom tvingas att i stora drag acceptera det rådande sedmönstret. Detta kan vara bekvämt, när de egna krafterna avtar, men det kan också ställa krav på tolerans gentemot svärsöners och svärdöttrars avvikande vanor och uppfattningar. Alternativet är att fira julen på något semesterhotell utomlands eller att helt bryta det familistiska mönstret och deltaga i något så kallat alternativt julfirande av 1960-talsmodell. I radio- och TV-åldern erbjudes den ensamme dock åtminstone illusionen av gemenskap genom att ta del av det rika programutbudet.

"Tre Carolinor". Från vänster: C. Böhlmark, fru C. Fogelberg, frk. C. Böhlmark (svägerska till den första). Foto från ca 1890.

FESTERNAS DRIVKRAFTER

Tidningarnas familjesidor kan lätt ge oss intrycket att det är vi själva som styr vårt högtidsfirande. Somliga bjuder släkt och vänner till jämna årsdagar medan andra undanber sig uppmärksamhet och uppvaktning. Likväl kan vi som individer endast i begränsad utsträckning dirigera vårt festfirande.

En fest är ingen privatsak. Man firar den tillsammans med sin släkt, sina vänner och arbetskamrater, men i vissa fall också med sina landsmän med vilka man är förenad genom ett juridiskt och religiöst regelverk. Så är det inte minst bland svenskar i utlandet och bland invandrarna i vårt eget land. Varken myndighetsdagen eller pensionsdagen är betydelselös. Den ger oss nya rättigheter eller befriar oss från gamla skyldigheter. De röda dagarna i almanackan har kyrkan etsat in i vår kultur och samhället accepterat för att vi skall få en väl avvägd rytm mellan arbete och vila.

Medan kyrkan i gången tid var den främsta festarrangören har radio och TV delvis tagit över denna roll i våra dagar. Vid årets alla helger sänds särskilt anpassade programinslag som når ut i varje hem. Särskilt intensiva är de under julmånaden. Genom närradions firarprogram påminns vi ständigt om födelsedagar och namnsdagar. Men också dagstidningarnas familjesidor skänker stor uppmärksamhet åt livets högtider medan veckotidningarna lever högt på årsfesterna.

Också de ideella föreningarna har spelat en stor roll för festfirandets utveckling under det senaste seklet. Julfester och vårutflykter tillhör de obligatoriska inslagen i årsprogrammet. På många arbetsplatser firar man åtminstone lucia, men också kamraternas födelsedagar, befordran eller pensionering. Det finns alltså ett stort festtryck under hela året. Motiven kan vara kommersiella eller ideella, religiösa eller politiska, bottna i familjekärlek, solidaritetskänslor eller vänskap eller allt i kombination. Till dessa övergripande motiv kommer så ett äldre festmönster med lokala festdagar. Dit kan man räkna de årliga marknadsdagarna som för en eller ett par dagar gjorde en ort till bygdecentrum. De skulle kunna hänföras till regionala fester. En revitalisering av sådana marknadsliknande fester har blivit allt vanligare. Man kan bara tänka på Jokkmokks vintermarknad eller Gammelvala i Värmland.

I vår egen tid har de merkantila krafterna visat sin enorma genomslagskraft för vårt högtidsfirande. Även utan almanacka,

radio och TV skulle feståret göra sig påmint genom annonser, reklam och skyltning.

Konfirmationen blev ett betydande försäljningstillfälle för konfektionsindustrin. Beklädnadsaffärerna annonserade flitigt om kostymer och klänningar, men bilden har ändrats sedan kyrkorna skaffat särskilda konfirmandkåpor. Pingst och midsommar blev på liknande sätt tillfällen för guldsmederna att annonsera om förlovnings- och vigselringar. Blomster- och presentaffärer lever till inte ringa del året om på högtidssederna.

För servicenäringarna spelar bröllopen en stor roll, det framgår av ett specialnummer av Expressen i mars 1994. Det gäller att vara ute i god tid för att beställa både kyrka och präst för vigseln och restaurang för bröllopsmiddagen, men också att boka tid hos frissan och fotografen.

En annonssida i Sydsvenska Dagbladet den 16 april 1994 visar att åtminstone ett dussin olika branscher vänder sig till den kommande pingstens brudpar.

I jämförelse med livets högtider är köptrycket dock vida större vid årets högtider, främst julen. I flera branscher är julhandeln lika viktig som det övriga årets kommers. Detta säger inte lite om julförberedelsens roll i det nutida samhällslivet. Kommersialiseringen har lett till att man tar ut mycket av den kommande helgen i förskott. Hemmets julrekvisita möter oss redan en månad tidigare i affärerna. Medan första advent är julens kyrkliga upptakt utgörs den kommersiella av skyltsöndagen.

Inom servicenäringarna är det främst restaurangerna som tidigt annonserar om sina julbord. Många har rentav hunnit tappa lusten för den egna julmaten på grund av alla julluncher dessförinnan. Å andra sidan avblåses helgprägeln inom handels- och servicenäringarna lika snabbt som en ishockeymatch. På julkommersen följer julrean redan annandag jul. Fastlagsbullarna dyker upp redan dagen efter annandagen eller ännu tidigare under beteckningen semlor.

Inom restaurangbranschen är årstidsrytmen särskilt påtaglig. Man skulle kunna göra en matkalender som visar hur flexibelt krögarna anpassar sig till årets högtider. Även de festlösa årstiderna försöker de sätta sprätt på genom att anordna kräftskivor, surströmmingsfester, ålagillen och Mårtensgillen med gås och svartsoppa. I storstäderna arrangeras franska, spanska eller italienska matveckor på restaurangerna när det nya årsvinet hunnit hit.

Danielsgården i Bingsjö, Dalarna med målningar av Winter Carl Hansson 1799–1801. Foto Sören Hallgren 1993.

FESTERNAS KULTURELLA ORGANISATION

Medan årsloppet och livsloppet är naturbundna är livets och årets högtider kulturella begivenheter. Det betyder att de har skiftande form och innebörd i olika tider, i olika länder och i olika samhällsskikt.

Kyrkan har i Västerlandet av ålder haft kyrkoårsbundna och livscykelanpassade ritual. De borgerliga alternativen under det senaste århundradet har aldrig fått samma högtidsprägel. Massmedias behov av omväxling är också starkt bidragande till att hålla festmönstret vid liv. Dagstidningarna svarade tidigare även för uppföljningen av festfirandet, något som numera överlåtits åt vissa veckotidningar.

Årsfesterna under vår och sommar är ofta utomhusfester. De är därför också förknippade med syn-, doft- och känselminnen. I Göteborg var Kristi himmelsfärdsdag första uteliggarenatten bland

stadens arbetare medan Larsmässomarknaden senare på året var en stor dag för arbetssökande drängar och pigor (Skarin-Frykman 1993). Valborgsmässobålet i vårskymningen inleder vår egen festsäsong som fortsätter med vårsång och demonstrationståg på första maj, gökotta på Kristi himmelsfärdsdag, skogsutflykt vid pingst, högtidstal och flaggparad på svenska flaggans dag, "Den blomstertid... " vid skolavslutningen i början av juni, dans kring majstången på midsommaraftonen och fortsätter sedan med sommarbjudningar, som ofta avslutas med kräftkalas i augustimånens sken.

Livsloppets fester är däremot vanligen inomhusfester. I Dalarna förvandlades boningshusets "herrstuga" till festsal, dekorerad som den var med färgrika väggmålningar när man dukade till bröllop. Tidigare fanns även gemensamma gillesstugor eller gillessalar. Den borgerliga finrumskonventionen efterapades bland arbetarna. I många fall var det endast vid livets stora fester som finrummet var uppeldat och utnyttjat och finservisen framtagen.

En nutida lägenhet eller ett radhus lämpar sig dåligt för mottagningar. På landsbygden förläggs festerna därför ofta till bygdegårdar medan man i städerna abonnerar en festvåning. Men man kan också servera festmiddagen i ett förhyrt tält hemma i trädgården om man har råd och vill bjuda många gäster.

I våra dagar, likaväl som förr, finns det särskilda festspecialister. Benämningen bedeman har numera övergått att betyda begravningsentreprenör i Danmark, men gällde tidigare alla slags inbjudare till fester. I Skåne var beteckningen talman, på andra håll kökemäster eller värd. Hans uppgift var att se till att allt flöt och han hade i sin tur underfunktionärer som servitriser, öltappare, diskare och så vidare. Värdens roll motsvarade den nutida toastmasterns. Hans uppgift var även att vidmakthålla den goda stämningen vid bordet genom skämt och muntra ordvändningar.

I våra dagar anlitas entreprenörer främst vid begravningar, men man kan också överlåta bröllopsbesvären åt specialister. "Skaffar ni prästen så ordnar vi resten" är en slogan som många restauranger kör med. "Resten" kan innebära allt från tryckning av inbjudningskort till bokning av frissa, fotograf, hotell, upprättande av bröllopsmeny och så vidare.

Det strikta mönster som präglade äldre tiders festfirande enligt etikettböckerna ter sig i våra dagar nästan osannolikt. I slutet av 1960-talet började en informalisering av samhällslivet som inte

Klipp ur Sydsvenska Dagbladet 30/3 1994.

Kistan med den döde.
Foto Björn Myrman, Bildhuset.

bara medförde allmänt duande utan också påverkade festmönstret i stort. Den obligatoriska placeringen ersattes av "fri" placering. Den stränga klädkoden både för herrar och damer försvann. Fracken bannlystes liksom den långa klänningen, till och med vid doktorsmiddagar.

Medan talen alltjämt har stor betydelse vid akademiska fester tycks de bli alltmer ovanliga i andra sammanhang. Men det betyder inte att festerna planeras mindre väl. Organisationen av en förestående femtioårsfest i min egen bekantskapskrets har överlåtits åt en särskild festkommitté, som flera veckor i förväg uppmanar de inbjudna att inkomma med idéer till jippon av olika slag.

Festmönstret är generationsbundet, men knappast traditionsbundet. Fyrtiotalisterna som firade sin egen studentexamen med mössbränning har redan hunnit få barn som går på studentbal i frack och lång klänning och avslutar med champagnefrukost dagen efter (Frykman – Löfgren 1991:136 ff).

Barnkalas i Lund. Foto Anders Salomonsson 1977.

FESTLAGET

En indisk antropolog berättade för några år sedan om sina intryck av den svenska folkkulturen. "Hemmen", sade han, "liknar små tempel, men man släpper ingen in i dem." Karakteristiken är dessvärre träffande. Endast barnens kamrater kommer och går som om de själva vore barn i huset. En vuxen knackar sällan på dörren utan att vara bjuden eller att ha aviserat sitt besök i förväg per telefon.

Detta umgängesmönster bryts dock vid de jämna årsdagarna, då man har "öppet hus" och räknar med att grannar, arbetskamrater, vänner och släktingar skall komma utan inbjudan. Likväl går vi knappast ens på en sådan födelsedagsuppvaktning om vi inte i förväg är bekanta med jubilaren. Något av festens poäng sammanhänger med att man känner varandra i förväg men träffas under andra villkor än i vardagslag.

Livets högtider firas främst som familje- och släktbjudningar. Endast vid jämna årsdagar utvidgas bjudlaget att även omfatta vänner och arbetskamrater. Men det finns undantag. Barnkalaset som födelsedagsfest är inte en familjefest utan en fest med kamraterna i lekskolan och småskolan. Det hålls i medelklassfamiljer vanligen i hemmet, men inte alltid på själva födelsedagen utan vid veckoslutet, när föräldrarna har bättre tid. Vill man slippa besväret kan

man numera beställa ett barnkalas på hamburgerbaren med såväl mat som lekledare. I Washington DC kunde jag nyligen på nära håll studera ett barnkalas på en museirestaurang. Ritualen var påfallande lik den svenska med presenter, tårta med ljusutblåsning, "Happy birthday", läsk och lekar.

Barnens födelsedagskalas fortsätter ett stycke upp i skolåldern i form av partyn, vars främsta kännetecken är att de bör vara föräldrafria. Här byts saften och tårtan mot bål eller cocacola, kokt korv eller hamburgare, chips, ostbågar och popcorn och lekarna ersätts av musik och dans (Ström 1993). I extrema fall kan de urarta till veritabla "röjarskivor", då man varken skonar löst eller fast.

Om man bortser från första maj och svenska flaggans dag är sommarens fester i stor utsträckning ungdomsfester. Midsommar-

Midsommar i Leksand 1950. T-Ford med Karl Ingvar Magnusson, Inga Lissel och Solveig Johansson. Foto ur Morgontidningens arkiv, Nordiska museet.

Insparkning, "phösning", vid KTH, Stockholm. Foto Peter Segemark 1993.

firandet har blivit särskilt ryktbart för att inte säga beryktat eftersom den motorburna ungdomen då samlas i tusental till exempel i Dalarna på Öland eller i Åhus. Det våldsamma firandet som därvid förekommer rapporteras regelbundet i massmedia. Skillnaden mot förr är dock snarast att festräjongen vidgats med motorcyklarna och bilarna varigenom invasionen blir mångdubbelt större än på "dansebaneeländets tid" (Frykman 1988).

Insparkningsfester av olika slag har en gammal tradition i hantverksmiljö, men har blivit särskilt vanliga vid Chalmers Tekniska Högskola i Göteborg, varifrån de spritt sig till övriga högskolor (Hagman 1987). De äldre studenterna utsätter de yngre för prov av ganska anvancerat slag. Poängen är att dessa sker för öppen ridå på gator och torg. Ju mer man syns och hörs desto bättre.

Exempel på segregerade fester längre upp i åren är möhippor och svensexor. Till sin karaktär är de avskedsfester, anordnade av

Svensexa, Stockholm 1992. Foto Anders Petersen, MIRA.

de närmaste vännerna på kvinno- respektive manssidan. De har ett relativt fast ritual som består i att den blivande bruden respektive brudgummen bortföres till obekant ort med bindel för ögonen, och beordras genomgå förnedrande prov av olika slag. Den sexuella symboliken är starkt framträdande i samband med utklädsel och olika jippon (Hellspong 1969). Möhippor och svensexor passade tidigare väl in i van Genneps rite de passageschema. Sedan det äktenskapliga samlivet inte längre börjar på bröllopsnatten men möhipporna och svensexorna inte upphör, utan tvärtom blir allt vanligare, måste de förklaras på annat sätt. Etnologen Karl Olov Arnstberg menar att de synliggör kollisionen mellan individualismen och äktenskapet/familjen. Därför straffas "de enskilda" genom skändningar. Detta måste ske offentligt – därför att bröllopet är det (Arnstberg 1994).

Men kanske är det snarare fråga om att natur och kultur inte längre har samma rytm. Dopet kan ske långt efter födelsen men kanske ändå före föräldrarnas bröllop. Födelsedagen behöver inte firas efter kalendern utan när det passar bäst. Årsfesterna är däremot inte utsatta för liknande manipulationer på grund av det kollektiva trycket.

En relativt ny kategori av fester är firmafesterna för anställda av båda könen. Sådana fester förekommer även i institutionsmiljöer. I Danmark är den berömda "julefrokosten" en liknande begivenhet. Till skillnad från de tidigare nämnda festerna sker de inför lykta dörrar.

En annan slags fester är jubileerna. De har äldre förebilder både i de akademiska jubelpromotionerna och i de borgerliga silver- och guldbröllopen. De senare spelar dock en betydligt blygsammare roll i Sverige än i Danmark. De främsta jubileerna i vårt land har karaktär av kamratfester. Studentjubileerna följdes tidigt av lärarjubileer vid seminarierna. Numera samlas man ofta även till klassjubileer, där kamrater från en folkskoleklass råkas tillsammans med sin forne lärare. Också konfirmandjubileer är exempel på sådana segregerade fester som är särskilt vanliga på landsbygden.

Längre upp i åren samlas pensionärerna i lokala pensionärsföreningar till sammankomster och fester. Det förekommer även att man anordnar särskilda danstillställningar enbart för pensionärer.

Till denna rad av segregerade fester bör läggas de som anordnas av olika politiska eller ideella organisationer som frikyrko-

samfund eller nykterhetsorganisationer för sina medlemmar. En julfest och en vår- eller sommarfest torde utgöra ett minimum.

Även gångna tiders gårdsfester, liksom nutida kolonifester eller stadsfester, bygger på principen att man hör ihop på något sätt: hyr i samma gårdsfastighet, har koloni på samma område eller bor i samma stad. Det möter dock sällan hinder att man tar med sig gäster.

FESTENS FORMSPRÅK

Till festernas formspråk hör en bestämd rekvisita: mat och dryck, musik och dans, poesi och presenter, blommor och ljus. Mat och

"Sjungom studentens lyckliga dag..." Foto-Hernried, Nordiska museet.

Tulpaner
59:-
Allt inom
Brudbinderi
Arrangemang
Buketter
Uppcaktning
Invigning

NK:s blomsteravdelning, Stockholm, mars 1994. Foto Birgit Brånvall.

dryck hör visserligen till alla livets dagar men vid festerna transponeras de upp. En tysk etnolog skiljer mellan "Alltags- und Festspeisen". Denna polarisering – som belyses i en annan artikel i denna årsbok – möter vi också i dräktskicket även sedan fracken och den långa klänningen försvunnit.

Festspråket är fullt av estetiska uttryck alltifrån deltagarnas klädedräkt till festlokalens utsmyckning, serveringen och presenterna.

Blommorna hör med både till livets högtider och årets fester. I gången tid var rosorna och tulpanerna framställda av någon bygdemålare. De bands samman i kransar som inramade initialerna på de skånska kistorna och formades i eleganta buketter på de jämtländska skåpen. I borgerliga kretsar kunde morfar eller farfar hyllas med en krans av levande blommor på huvudet vid någon jämn årsdag. Idag bär också de yngsta barnen blommor i håret om midsommarkvällen.

"Med en enkel tulipan uppå bemärkelsedan" uppvaktar vi under vårvintern och sedan följer blommorna årscykeln ända fram till allhelgona då de vita krysantemerna smyckar gravarna. De på förhand uppdrivna och importerade hyacinterna, tulpanerna och julstjärnorna har förvandlat julen till en vårfest i förskott (Swahn 1993:116 ff.). Men det största överdådet dröjer till livets slutfest. Kransarnas och buketternas mångfald vid en begravning speglar den avlidnes vänkrets och status. Blommorna har rentav blivit en ersättning för det personliga deltagandet. Blomsterförmedlingen har övervunnit de geografiska avstånden för våra blomsterhälsningar.

Liksom blommorna är ljusen en mångtydig symbol som följer våra festdagar genom livet. I kyrkan överräcker kyrkvärden ett tänt dopljus till faddrarna vid barndopet. På födelsedagen får barnet redan i tre–fyraårsåldern själv blåsa ut ljuset på födelsedagstårtan. På altaret står ljusen tända vid konfirmation, brudvigsel och jordfästning. Även om vi frossar som mest i levande ljus vid advent, jul och kyndelsmäss kan man inte ens sätta sig till ett kaffe- eller middagsbord mitt i ljusa sommaren utan att tända ett par ljus, något som ofta förvånar gäster från kontinenten, som förknippar levande ljus med begravning. Seden att tända ljus på gravarna vid jul och allhelgona är å andra sidan ett exempel på kulturimpulser från kontinenten som på relativt kort tid har spritts över hela vårt land (Rehnberg 1965; Bringéus 1965).

Ljus på Skogskyrkogården. Allhelgona 1993. Foto Sören Hallgren.

Att tända bål är utomhusfesternas motsvarighet till de levande ljuslågorna. Sedens utbredning är numera kartlagd i hela Europa, men det finns variationer också över tid. S:t Hans-eldarna i Danmark och Norge hade tidigare motsvarigheter även i de gammaldanska landskapen i vårt land. På västkusten tänder man alltjämt påskeldar, men i dragkampen är det otvivelaktigt S:ta Valborg som segrat. I ett längre tidsperspektiv kan man alltså konstatera en utjämning liksom ifråga om tidpunkten för källkulten. Den främsta "ljusfesten" är dock nyårsnatten, då raketer i alla regnbågens färger lyser upp himlen i tätorterna i hela vårt land.

Presenterna på bemärkelsedagar är valda med omsorg och elegant inslagna. Deras betydelse är så stor att vi talar om presentaffärer även om presenter kan köpas i vilken affär som helst. Medan blommorna skänker glans över festtimmarna har presenterna karaktär av minnesgåvor, ofta med ingraverad text som påminner om gåvotillfället och givarna. Ju äldre vi blir desto mera fyllda blir våra hem av sådana minnesgåvor. I inte ringa utsträckning är det också sådana föremål som fyller våra kulturhistoriska museer. Minnesgåvorna är mera utsirade och vackrare dekorerade än vardagstingen. Från att ha fyllt en funktion i festritualet har de förvandlats till folkkonst. En utställning om livets och årets högtider blir därför gärna samtidigt en folkkonstutställning med många hjärtan och många målade och broderade blomster.

Framförallt livets högtider är kringgärdade av gåvor: doppresenter, konfirmationsgåvor, lysnings- och bröllopsgåvor, men också namnsdags- och födelsedagspresenter. Julgåvorna däremot utgjordes i äldre tid ofta av kostförstärkning i form av julhögar. Julklapparna är alltjämt främst bruksföremål oavsett om de består av klädesplagg, leksaker, böcker eller CD-skivor.

Den svenska folkkulturens förvandlingar skulle med fördel kunna illustreras med hjälp av 50-årspresenterna. Min farfar fick en munkstol, min far ett radiobord i funkisstil, jag själv en antik sekretär. Alla presenterna var säkert "i tiden". Gåvorna binder samman människorna, skriver Marcel Mauss i sin "Essai sur le don". Även om det skulle vara så att de värdemässigt tar ut varandra uppstår ändå en vinst just genom att de bekräftar gammal vänskap.

Att minnesgåvorna spelar en så stor roll sammanhänger även med deras symboliska betydelse. Lyckoklövern och guldhjärtat vid barndopet, den vita mössan och käppen vid studentexamen är ett par exempel. Men liksom dräktskicket har också presentkulturen

Studentmottagning.
Foto Kerstin Bernhard.

ändrats i mera vardaglig riktning. En cykel till den ständigt bilburne eller en handgräsklippare till den som redan äger en motorgräsklippare är tillika anvisningar om olika sätt att förbättra livskvaliteten. Dit hör också vinflaskor av bättre årgång än man vanligen unnar sig själv. Mopeden lär vara en så obligatorisk present till 15-åringen att man talar om "att fylla moped". Körkortet är en lika vanlig present till 18-åringen.

Dagens presenter är mera respektlösa än i gången tid. En snabb titt i en pappershandel visar att andra medel är tilllåtna än för ett kvartssekel sedan både då det gäller att gratulera nyblivna makar och nyblivna föräldrar. Konfirmationsminnena har i vårt land ännu behållit sin religiösa prägel, men i Danmark har herden med lammen bytts ut mot bilder av ungdomar med framtid i blicken. Där spelar också konfirmationspresenterna en helt annan roll än i Sverige, något som lär oss att det också finns nationella skillnader i den nordiska festseden.

LIVETS LYCKODAGAR

Högtiderna vill vi gärna nu liksom förr betrakta som livets lyckodagar. De flesta av livets och årets fester rymmer dock både glädje och allvar. Allvaret sammanhänger med att man lämnar något välbekant bakom sig för att möta något nytt och okänt. Även om detta i viss mening sker varje dag blir det mera påtagligt vid årets och livets högtider. Både året och livet är irreversibelt. Endast i fantasin finns det käring- och gubbkvarnar som kan göra oss unga på nytt.

Att man skall ta vara på livets goda ögonblick är väl i teorin närmast en truism – ändå plågas vi alla alltför ofta av oro inför framtiden. Kanske blir skaldens ord verklighet först i livets aftonland:

> Bara sitta där i livets sken
> mumsa goda stunden
> som en hasselnöt.
> (Sandro Key-Åberg)

Hunna dit kan vi även projicera livslyckan och livsglädjen på nytillkomna släktled: de egna barnen eller syskonbarnen, barnbarnen och syskonbarnbarnen.

Festdagarnas betydelse kommer inte minst till synes genom att vi i bildform vill rädda dem åt framtiden. Redan vid barndopet surrar videokameran och bröllopsfotografiet är sedan länge en del av bröllopsritualen (Kjerström Sjölin 1993). I familjealbumet är ingen årshögtid så väldokumenterad som julen. Detta säger oss något om livs- och årshögtidernas betydelse i ett vidare tidsperspektiv. Vi menar rentav att något av det bästa vi kan överlämna till våra barn och barnbarn är sådana bildminnen från deras egen tidiga barndom. Vi vill inte släppa föreställningen om livets lyckodagar.

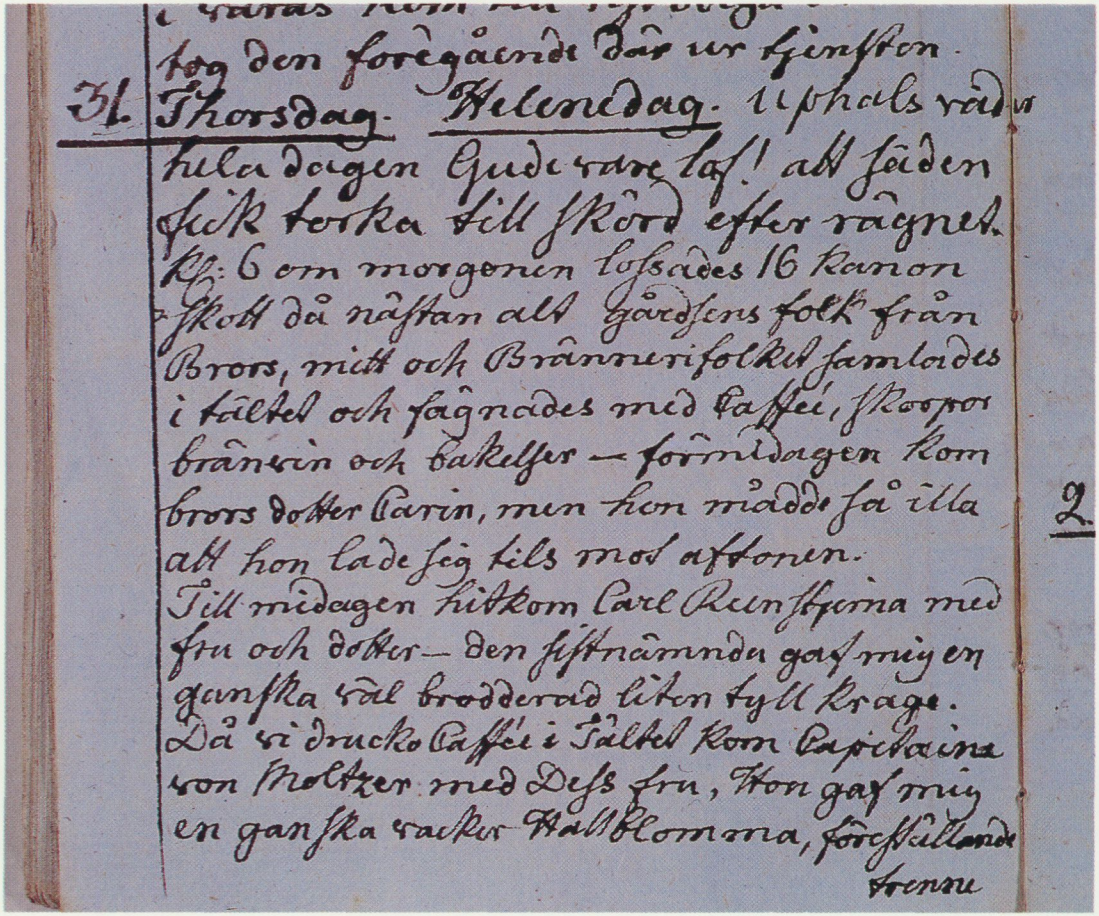
tog den föregående där ur tjensten.
31. Thorsdag. Helenedag. Uphalsväder
hela dagen Gude vare lof! att säden
fick torka till skörd efter rägnet.
Kl: 6 om morgonen lossades 16 kanon
skott då nästan alt gårdsens folk från
Brors, mitt och Brännerifolket samlades
i tältet och fägnades med Caffée, skorpor
bränvin och bakelser – förmidagen kom
brors dotter Carin, men hon mådde så illa
att hon lade sig tils mot aftonen.
Till midagen hitkom Carl Reenstjerna med
fru och dotter – den sistnämnda gaf mig en
ganska väl brodderad liten tyll krage.
Då vi drucko Caffée i Tältet kom Capitaine
von Moltzer med Dess fru, Hon gaf mig
en ganska vacker Hattblomma, föreställande
tvenne

En sida ur Årstadagboken, där Märta Helena Reenstierna beskriver firandet av sin namnsdag 31 juli 1828: "Thorsdag. Helenedag. Upphållsväder hela dagen. Gud vare lof! att säden fick torka till skörd efter rägnet. Kl: 6 om morgonen lossades 16 kanonskott, då nästan allt gårdsens folk från Brors, mitt och Brännerifolket samlades i tältet och fägnades med Caffée, skorpor, brännvin och bakelser – förmiddagen kom brors dotter Carin, men hon mådde så illa att hon lade sig tills mot aftonen. Till middagen hitkom Carl Reenstjerna med fru och dotter – den sistnämnda gaf mig en ganska väl broderad liten tyll krage. Då vi drucko Caffée i Tältet kom Capitaine von Moltzer med Dess fru. Hon gaf mig en ganska vacker Hattblomma, föreställande tvenne blå Syrenqvistar med sina gröna blad…" Foto Hans Koegel.

ÅRSTAFRUNS ÖNSKEMÅNAD

Lillemor Holmberg

Traditioner i stort och smått var viktiga på en herrgård i huvudstadens närhet, framgår det av Årstafruns berömda dagbok 1793–1839, en kulturhistorisk klenod i Nordiska museets samlingar. Märta Helena Reenstierna von Schnell förstod att både arrangera återkommande stora fester och påpassliga markeringar av småhändelser. Under den kulna jultiden låg hon lågt, men under juli blommade hon upp. Då firades slag i slag det traditionella slåtterkalaset till hertig Fredrik Adolfs ära och Årstafruns behagfulla namnsdag Helene dag. Årstas huspoet Carl Michael Bellman hugnade då herrskapet med specialskrivna verser och salutkanonerna dundrade.

Märta Helena Reenstiernas levnad, 1753–1841, omspänner fem regenter. Hon intar i sanning en märklig och hedervärd plats i den svenska historien. Årstadagboken erbjuder ett rikt och roande stoff när det gäller traditioner och sedvänjor. Märta Helena Reenstierna förlorade sju av sina åtta barn, medan de var i späd ålder. Men hennes sunda och balanserade väsen gjorde att hon behöll sorgen för sig själv och levde utåtriktat till en mängd andra människors fromma. Därvidlag spelade stora årliga traditionella fester en väsentlig roll som avbrott i en arbetsam och stundom förtretlig vardag.

"Det vidtbekante Calaset", slåtterölet på den så kallade Naboths äng, var årets höjdpunkt. Slåtterkalaset firades på Fredrikdagen den 18 juli till ära för den vackre hertig Fredrik Adolf, yngre bror till Gustav III. Ofta hedrade prinsen festen med sin närvaro.

På den stora Årstatavlan av Pehr Estenberg från 1798 ser man hertigen nalkas Årsta i en elegant vimpelprydd farkost med husets

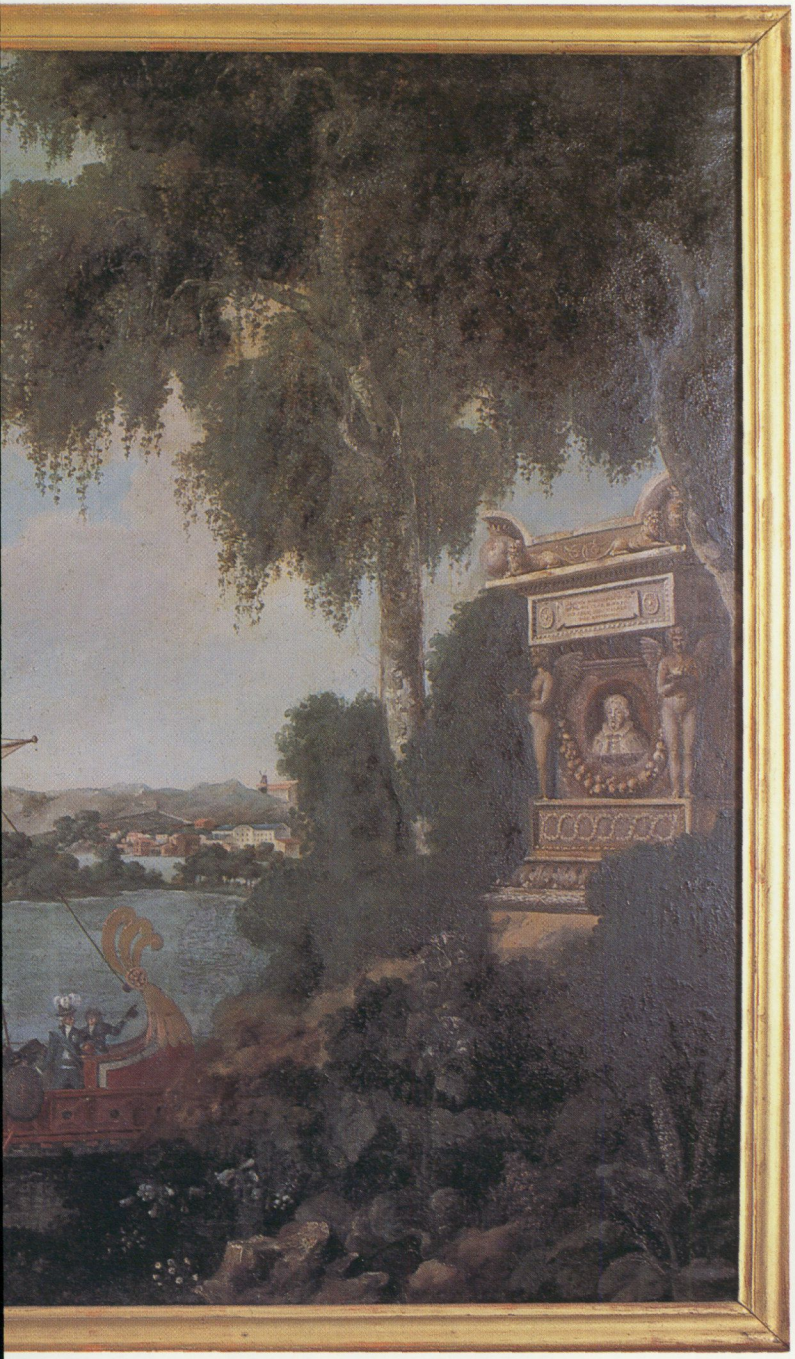

Årstatavlan av Pehr Estenberg från 1798. Hedersgästen hertig Fredrik Adolf är på väg till slåtterkalaset på Årsta på Fredrikdagen 18 juli. Prinsen ledsagas av Årstas herre, ryttmästare C. H. von Schnell, i en vacker farkost på Årstaviken. Husets härskarinna Märta Helena Reenstierna med blomsterkrans i håret står på stranden för att välkomna hertigen med blommor ur sitt skira förkläde. Sonen Hans Abraham plockar blommor i gräset. Den stora tavlan hänger i Tottieska malmgården på Skansen. Foto Birgit Brånvall.

Slåtterfest vid Svartsjö. Detalj av målning av Pehr Hilleström ca 1780, Nordiska museet. Foto Birgit Brånvall.

herre ryttmästare C. H. von Schnell. Husets härskarinna väntar på stranden med blomsterkrans på sina långa bruna lockar och välkomstblommor till hedersgästen i sitt skira förkläde som i ett ymnighetshorn. Sonen Hans Abraham plockar blommor i gräset.

Till slåtterölet forslades hela vagnslaster med mat, dryck, stolar och bord samt övriga festattiraljer ut i det gröna. Som den noggranna husmor och omtänksamma värdinna Årstafrun är, gör hon alltid upp alfabetiska förteckningar på gäster, personal och allt behövligt liksom specificering av vad kalaset kostat. Dessa listor med hundratals uppgifter finns i behåll och är nöjsam läsning.

Till slåtterölet anno 1795 bjöds 58 gäster. Därtill kom musikanter, lakejer, hårfrisörska, pigor, snickare, gårdens folk och trenne "objudna damer", inalles 91 personer.

Mat, dryck och ingredienser är antecknade, från Arrack till Ättika. Det vattnas i munnen när man hör rätterna: gödkalv, lax, skinkor, sill, sylta, bakelser.

Årstafrun glömmer inte viktiga detaljer: flinta, blånor och fnöske, lunta till kanonad, hammare, hovtång, flagga, korkskruv, bläckhorn, svavelstickor, talgljus, ljussax och tratt. Massor av dricksglas gick åt, så att hon måste hyra ett extra parti för 6 daler kopparmynt.

Men ve och fasa! När allt var förberett i detalj och 18 juli randades kom ett "hiskeligt regn, då alla golfven i Sal, matsal och norra rummen stodo som små sjöar, emedan ingen täckning var på taket."

Årstafrun satte då in en annons i Dagligt Allehanda, flyttade festen till 21 juli och fick lyckligtvis den dagen ett önskat vackert väder.

Om festens förlopp nedtecknar Årstafrun i dagboken:

> Desse alla våra gäster voro muntre och glada, vi åto, drucko, dansade ett par bondpålskar uti höet efter den musique som af 8 Lif Reg:musicanter uppfördes. Hela eftermiddagen samlades åskådare af alla slags folk. Canonader, skålar och hurranden räckte ut på natten. – – – Spelmän, Laquais, pigor med flera, blefvo med vin och herrskaps mat undfägnade. Med vaxljus uti Bouteiller upplystes bordet och neder mot sjön vore 3 lyseldar. Likaledes brann 2 lyseldar på Ekebacken vid Liljeholmen och canonerades där.

BELLMAN SKALDADE

Carl Michael Bellman var herrskapet von Schnells förtrogne vän och Årstas huspoet. Från slåtterölet 1794 finns Bellmans specialkomponerade visa bevarad. Här tre av de fem verserna:

Se skördemännen sträfva
i hvita linier fritt och gladt
att sina vålmar häfva
utaf naturens skatt.
Med sina liar hälsa de
vårt älskade glada främmande,
och hufvuden ej sväfva
för dessa skördare.

Tracteuren, han vid skänken,
vår glada vän ryttmästaren,
som fäst den våta länken
med glas och bägaren,
hans skål tillhör oss dricka nu
liksom vår Årstads nådig fru,
och skördeman på bänken
skall vakna klockan sju.

Gå Årstad, till hans högtid bär
de sköna blomsterkransar!
Och en Adonis, en De Geer,
bland skördemännen dansar.
Prins Fredric Adolph, ögats mål,
om du de skönas högtid tål,
så dricka de Prins Fredrics skål
och sina bröstkrus ansar.

Uttrycket "och hufvuden ej sväfva" i första strofen anspelar förstås på förhållandena i det dåtida Frankrike.

FÖRKÄRLEK FÖR NAMNSDAGAR

Svenskarnas präktiga pliktskyldiga 50-årskalas verkar inte ha varit uppfunna ännu på Årstafruns tid. Fru Reenstierna talar sällan om

folks ålder. Ett vackert och naturligt undantag är när hon som ovanligt prövad mor regelbundet noterar minnesdagarna för sina tidigt bortgångna barns födelsedagar.

Födelsedagar firades alltså inte alls i samma utsträckning som namnsdagar. Och är det egentligen inte mest sympatiskt och praktiskt att fira sina medmänniskors namn, som är lätta att komma ihåg jämfört med födelsedata? Att fira födelsedagar markerar ju också på ett onödigt och ledsamt sätt årens flykt.

Helene dag, den 31 juli enligt gamla almanackan, var Märta Helena Reenstiernas stora festdag, som kunde firas överdådigt genom att trädgården stod i sitt flor och bären var mogna.

Årstafrun var en mycket snäll och förlåtande matmor. Så länge ryttmästaren levde kunde han handgripligt tukta tjänstefolket, när dryckenskap och slarv övergick toleransgränsen. Sedan Årstafrun blivit änka har hon inga andra maktmedel än skarpa muntliga bannor. Man har intrycket att de anställda alltmer utnyttjar hennes välvilja och vana att ta dem till nåder efter försyndelser.

Årstafruns eftergivenhet hänger nog samman med att hon inte hade råd att betala förstklassig arbetskraft, som på de rika herrgårdarna, till exempel överamiralen Lagerbielkes närbelägna Elvsjö gård, där allt skulle gå som ett urverk.

Alltnog, när Helene dag skulle firas var tjänstefolket kanske lite ångerköpt över att esomoftast fresta på sin snälla matmors tålamod och ville gottgöra allt vad de förmådde.

Trädgårdsmästare, mamsell, pigor och drängar var uppe hela natten innan och sirade äreportar i trädgården. De formade exempelvis bokstaven H med blomster över en länstol i stora salen, där nådig frun skulle sitta och ta emot presenter, bland annat traditionsenligt en stor korg mogna doftande smultron.

1806 var ett exempel på en lyckad Helene dag med ”brilliant väderlek”:

> Klockan 6 om morgonen uppväcktes vi utaf vår son med 32 skott för Helena.
>
> Våra karlar, Mölnaren med flera samt Pigor och Trägårdsfolk undfägnades med Bränvin, Smörgåsar, Caffée och skorpor. Omkring Gula kammardörrn och i Solituden voro bågar af löf och blomster samt i midten mitt namn med förgyllda bokstäfver. – – –

> Kungl. Secret: Schoerbing och dess fru kommo klockan 3, en stund efter, då vi ärnade oss åt gärdet, hitkommo fru Vestman och fru Vesterstråle. Sedan de fått Caffée, följdes vi alla till vårt stora berg. Om aftonen spisades ärter, Skinka, Jordgubbar med mjölk, Grisstek och Tårta. Maten var ganska skön, Rödt vin dracks och 16 grofva kanonskott lossades åter. Folket fingo bränvin, fläsk, ärter och kaka. Alla voro muntra. Vi damer dansade polska. Hägerström följde stadsfruarne till Hornskroken, sedan han med strumpeband och Pisksnärten ett par gånger lagat selgjorden åt dem.

Den 31 juli 1794 var däremot en sorgens dag, eftersom ett kaffeförbud stod för dörren:

> Helene namnsdag och det älskade kaffets sista stund i Svenska Verlden. Eftermiddagen drucko vi Kaffe utur den lilla vackra och nya Caffekannan för första och sista gången ner i Solituden, då efven upplästes af Molin författade verser om Helena och Caffe.

Fru Reenstierna var under årens lopp gudmor till inte mindre än 74 barn bland släkt, vänner och gårdens familjer. En del töser var döpta efter henne. På Helene dag 1799 besöker Årstafrun och hennes käre man Mölnaren Ekberg och dennes hustru för att fira hennes egen och Ekbergs yngsta dotters namndag:

> De hade ganska snyggt renskurat, städat och löfvat sin nya Stuga, samt på golfvet utaf fint granris utlagt hela namnet Helena. De undfägnade oss med något varmt att dricka samt vin, Skorpor och Mandel musslor. På Majstången var uppsatt en stor blå och gul flagg, och allt var ganska artigt och snyggt, utom vägen dit och dädan.

Ibland hände det att man arrangerade gemensamma kalas för en hoper vänner med samma förnamn. Årstas herre hette Christian Hinric von Schnell. Firandet av Hinrics dag den 19 januari 1796 med en hejdundrande borgerlig herrmiddag på Årsta är så vådlig att jag inte kan låta bli att citera hela Årstafruns relation:

> Hinrics dag. Rägn och smutsigt vägelag hindrade oss att få hit af våra bjudne gäster flera än Lagman Widegren, Dess son, Herr Vesterstråle och Factor H i n r i c Bille, efven kom Revisions Secreteraren Iserhjelm med Dess Herr Far och Bro-

Vårens ankomst firades på Årstafruns tid i Stockholms lustparker 1 maj. Människor med och utan åkdon vallfärdade särskilt ut till Djurgården. Här ett ekipage på Djurgårdsvägen förbi Rosendals slott omkring år 1830. Litografi efter teckning av Fredrik Blom senast 1829.

dern H i n r i c W:, Exped: Secret: Hesselius, Lands Secret: Hortulan, Adv: Fisk. J. H i n r i c Pettersson, Dess bror och häradshöfdingen C: H i n r i c von Ackern samt Hof-Rätts Rådet Ehrenheim kommo icke hit, fast de lofvat. Cousin Sven Kafle kom vid sin återresa från staden hit, men for bort strax efter måltiden, hvilken ej började förn efter klockan 3. Medan vi sutto vid bordet tändes Ljus, och uti stora Salen voro alla fönstren med bågar Illuminerade, stora Transparenten fram på Claveret med granar på båda sidor.

Klock: precis 5 kommo efter min särskilda invitation Auditeur Våhlin, Lieutnant Vendell, Notarien Hallman, Lieutn: Silfverskjöld, Herr Tottie och Lieutnant Teller, hvilken sistnämnde en stund efter vi druckit Thée afbrände ett Fyrverkeri en miniatur uti salen, då den Malheur hände, att eld-

gnistor flögo uti en på skåpet glömd ask, hvaruti låg 28 Canon Patroner, hvilka flögo i luften och gjorde en grufvelig smäll och rök, emedlertid afstadnade för en stund glädjen och vi lät röken utdrifvas, decorationerne uti fönstren förbyttes i 5 små transparenter, hvarpå föreställdes alla 5 ofvannämnde Hinricars namn och sinnebilder.

von Schnell med åkerredskaper, von Ackern med Rättvisan, Iserhjelm med ett skrifbord etc:, Pettersson en Bokhylla och differenta Titlar på böckren och Bille ett Bränneri. Efter Soupén afsjöngs verser af Hallman, componerade till ofvannämnde 5 Herrars skålar, efven för mig och min mor, under canonad och 3faldigt Hurra. Sedan afbrändes åter ett miniatur fyrverkeri och sista piesen en surprice af ormar som smattrade kring hela Salsgolfvet. Klockan 1/2 till 2 skildes våra gäster hän, och voro alla, efter min öfvertygelse, rätt glada och nöjda med dagens tillbringande.

De stora kyrkliga högtiderna tar herrskapet på Årsta ganska lätt på. Och nyårsfirandet inskränker sig merendels till att Årstafrun viker och linjerar upp folioark till de praktiska liggare, som hon skall använda som dagbok under det kommande året. Det möter inget hinder att gå bort till folk eller ta emot främmande på den heliga juldagen, vilket i senare tid ansetts opassande.

Ända sent in på julaftonen kan en kakelugnsmakare hålla på att laga kakelugnen i salen och eländigt ställa till med sot. Julklapparna är ofta anspråkslösa och inhandlas ibland på Stortorgets julmarknad på själva julaftonen. Man sparar på de dyrbara hemstöpta ljusen: julaftonen anno 1803 sattes "ljus väl uti kronorna, men ej tändes, utan vi åtnöjdes med 4 på vårt bord och för öfrigt i hvart rum ett Ljus."

ÖVERLYCKLIGA FATTIGHJON

En aldrig sviken tradition är att sända julmat och ljus från Årsta till hjonen i Brännkyrka fattigstuga. Ett år var det så stark frost att Årstas pigor och drängar inte kunde komma iväg på julaftonen utan måste vänta till juldagen. Årstafrun beskriver rörande hur vilda av glädje de stackars hjonen blev, när matsändningen väl kom och de trott sig bortglömda.

"Nya Årstafrun" Lillemor Holmberg har lärt sig konsten att skulptera smörgumsar som Årstafrun var mästare i. Dessa skapelser av nykärnat smör var välkomna gåvor till vänner och bekanta. Lillemor Holmberg syns i husmoderlig klädsel från 1700-talet i sitt gammaldags möblerade hem på Södermalm. Foto Hans Hansson.

Vanlig traktering till fattighushjonen är lutfisk, grytstek, soppa med klimpar, vin, brännvin, tre slags bröd och smör. Hästarna traktera des på julaftonen med "hvar sitt stop korngröpe, som för dem var lika så rart som calas i Fattigstugan."

Liksom på andra herrgårdar är det förstås sed på Årsta att gå runt med smakekorv vid slakt och smakebröd vid storbak. Likaså inbjöd frun på Årsta vänner för att provsmaka sitt nybryggda öl "buska", nya oxläggevin, bischop och hembrända pomeransbrännvin, kryddat med hemodlade eller presentade pomeranser.

En sed som gjorde Årstafrun mäkta populär var att hon av nykärnat smör skulpterade smörgumsar "med fullkomlig ull och dubbla par vridna horn" och gav bort till vänner och bekanta. De kunde sommartid sändas i ishinkar in till huvudstaden, en gång till och med till kungens bord. Dessa smörskapelser var inte avsedda att genast hugga in på utan skulle tjäna som bordsdekorationer.

Vidare var det sed att ingen gäst sommartid skulle få lämna Årsta utan att medföra "en skön bouquette".

INTE SKROCKFULL

I Årstadagboken hittar man sällan några traditioner eller seder som dikteras av bondepraktikan, skrock eller "märken". Jag har inte sett att Årstafrun lägger lutfisken i blöt någon absolut bestämd dag eller studerar rågax alltför detaljerat. Hon spår inte väder, tar väderleken som den kommer och bokför den varje kväll.

Märta Helena Reenstierna är sålunda hela livet – även sedan romantiken börjar strömma in i början av 1800-talet – ett sant barn av upplysningstiden. Hon bor i Stockholmstrakten med dess livliga kommunikationer och är inte det minsta vidskeplig, som till exempel hennes syster Eva Fleetwood i mörka Småland. Ibland tar hon i dagboken till ett bra ordspråk, men inte som i exempelvis Birgit Th. Sparres skildringar av herrgårdslivet i slutet av 1800-talet och vid sekelskiftet, då varenda människa använder tröttande och förnumstiga ordstäv så fort de öppnar munnen.

Årsta gårds förnämsta inkomstkälla var tobaksodling. Tobaken är en kinkig planta, känslig för frost. Glädjen är därför stor när skörden lyckas. En tradition är att fira när "haren" tas av tobaken. Då klär pojkarna ut sig till flickor och vice versa.

Majstänger med växlande dekorering såldes på lövmarknaden vid Munkbron, som Årstafrun besökte anno 1818. Akvarellerad konturetsning av M.R. Heland. Foto Kungl. Biblioteket.

VÅRFEST I PARKERNA 1 MAJ

Lövmarknaden vid Munkbron i Stockholm besökte Årstafrun och hennes husmamsell 22 juni 1818:

> Där var flere hundrade sorter Majstänger af blommor, färgadt och guldpapper, eggskal, rörkronor, hvimplar af Cattoun, lärft, taft, flor, band med mera. Gungor, väderqvarnar och mycket mer, allt att roa barn med. Dessutom ätande varor af flere slag.

Första maj förknippar vi mest med socialisternas demonstrationsdag. Men på Årstafruns tid och långt fram i tiden var det framför allt vårens ankomst som firades den dagen. Det skedde genom utflykter till lustparkerna i och utanför Stockholm. Inte minst på Djurgården gick det livligt till.

Den 1 maj 1803 for Märta Helena Reenstierna, hennes make och sonen Hans Abraham till Djurgården, änskönt det stormade och regnade, eftersom "litet mat redan var inlagd":

> Vi åskådade en oändelig mängd menniskor, som på alla möjeliga sätt kringtransporterade sina varelser. Konungen, Dess gemål och Hertiginnan (Hedvig Elisabeth Charlotta) med lysande åtfölje furo flera gånger fram och åter. Vår lilla goda Hertiginna hälsade på mig 3 gånger och talade efven åt Hans abr:, som tillika med Pappa promenerade till fots, emedan jag, som ej mådde väl eller tyckte om blåsten, jemt satt qvar uti vagnen. Klock: 7 spisade vi vår aftonmåltid, hämtade några bouteiller öl, fägnade ock våra drängar och förglömde ej eller hästarne med litet bröd."

Årsta gård 1971. Foto Gösta Selling.

Julbord. Foto Karl Erik Granath ca 1960.

TILL BORDS

Anders Salomonsson

Våra kostvanor sägs ofta vara traditionsfasta och oföränderliga. När det gäller högtidsmaten och särskilt julmaten, så stämmer påståendet ganska väl. Lutfisken minner till exempel om den julfasta som under katolsk tid fick brytas först på juldagen men som tillät förtäring av fisk, och många andra rätter har sekelgammal hemortsrätt på julbordet. Samtidigt skall vi ha i minnet med vilken snabbhet vi tagit till oss både pizza och pasta, kinamat och kebab under de senaste två, tre decennierna. Att tala om en allmängiltig traditionsfasthet när det gäller mathållningen är därför en sanning med många undantag. För övrigt är varje tradition föränderlig till sin natur, i annat fall förlorar den sin livskraft och försvinner. Vad vi däremot kan slå fast är att maten, måltiden och värderingar och ritualer i samband därmed utgör tydliga vittnesbörd om social tillhörighet och kulturell identitet. Med maten kan man skryta, inbjuda till försoning, markera samförstånd eller underdånighet eller till och med visa förakt. Maten är således ett medel som kan brukas medvetet, men den kan också fungera som en omedveten deklaration om kulturell kompetens och social och regional hemvist. Härmed blir matens uttrycksfullhet också ett tacksamt analysinstrument för kulturforskare (Salomonsson 1987).

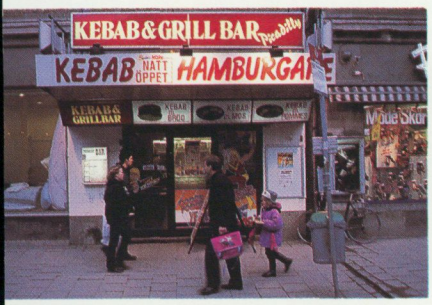

Kebab & Grill Bar, Stockholm. Foto Mats Landin 1989.

Årets och livets högtider är återkommande avbrott i vardagen med viss offentlig prägel (Bringéus 1976, 1987). De utgör samtidigt övergångar i tid, status och så vidare, och har därför alltid tillmätts stor betydelse som markeringar av olika slag. Dessa markeringar (exempelvis av ekonomisk eller social ställning) kunde, och kan, med fördel förstärkas med maten och bjudseden. Med följande sidor vill jag belysa detta påstående med exempel hämtade från årets och livets mat. Någon heltäckande redovisning av fest-

Lutfisken läggs i blöt. Foto K.W. Gullers 1953.

maten har jag givetvis inte eftersträvat, och jag är medveten om att mina exempel har sydsvensk övervikt.

FRÅN JUL TILL PÅSK

Förberedelserna till julhögtiden började redan i slutet av oktober med fårslaktning å 4–5 stycken lamm. Gåsslakten företogs omkring den 7 november. I regel nedsaltades för eget hushåll omkring 12 st. gäss. (Mårtens-afton firades icke.) Lutfisken lades i blöt omkring den 12 december. Svinslakten skedde omkring den 15 december, i regel slaktades omkring 3 svin. Bryggning av öl och dricka företogs därefter. Till brygget användes i regel 4 skäppor malt, av egen tillverkning. Därav blev omkring 40 kannor gott öl och 20 kannor svagdricka. Bakningen företogs omedelbart därefter... (M 4807, Skåne)

Dopp i grytan hemma hos familjen Gullers. Foto K.W. Gullers 1953.

Julen är utan jämförelse årets största mathelg, i det gamla samhället såväl som idag. Under självhushållets tid började förberedelserna långt före själva högtiden, som framgår i redogörelsen ovan från en relativt stor gård på skånska slätten. I den idag klassiska receptsamlingen *Skånsk mat och skånska seder* (1934) uttrycker sig Nanna Lundh-Eriksson på följande målande sätt:

> Om det ligger en viss sanning i påståendet att julen varar till påska, så kunde en skånsk matmor förr i världen med lika mycket fog säga, att julen började vid Mikaeli, dvs. i slutet av oktober. Åtminstone upptogs hennes tid allt från den perioden med sådana förberedelser i hemmet, vilka på julaftonen skulle vara avslutade och vilkas resultat den kvällen och under den instundande helgen skulle så att säga vara ett slags examen på hennes duglighet som husmor. (s. 18)

Julbak. Foto Kerstin Bernhard.

Julgrisen skulle alltså slaktas, lutfisken läggas i blöt och ölet bryggas och allt skulle ske på bestämda dagar för att bli färdigt lagom till jul. Därefter följde korvstoppning, syltrullning, skinkkokning med mera i en inte förrän på "lilla julafton" sinande ström av sysslor. Vid middagstid på julafton skulle allt vara färdigt, även fördelningen av smakbitar till drängar och pigor och till byns sämre bemedlade.

> På julafton kl 12 skulle allt vara i ordning. Då skulle den stora järngrytan vara fylld med kokt korv, kött och fläsk. Så fick man "doppa i grytan" och smaka ölet samt det hembrända brännvinet. I stugan skulle det vara fint och pyntat med enris på golvet och målade bonader på väggarna samt takduk av drättyg. (M 1016, Småland)

På Gotland försiggick doppet på särskilt sätt. Där skulle hela hushållet samlas i brygghuset kring pannmuren, dvs. den inmurade grytan – där man just kokt fläsket till den kommande kvällsvarden. Stående och utan bordsbön doppade var och en sin brödskiva i det heta spadet och åt. Seden har gått under beteckningen "att äta haidnu", alltså på hedet sätt, vilket antyder att traditionen kan ha mycket gamla anor.

> Då man doppat i grytan började kvinnorna att bära in maten, kött, ost och smör till julbordet, som skulle vara så mycken att den ej fick taga slut förrän efter nyår, ty förr fick julbordet ej tagas bort. Ty om julbordet togs bort förr eller någon mat tog slut på julbordet innan nyår, så fick man lite mat till det kommande året. (M 1038, Småland)

Hur julborden gestaltade sig i detalj har naturligtvis varierat mycket både regionalt och socialt. De geografiska skillnaderna var större i en självhushållande ekonomi än idag, när både råvaror och färdiglagat snabbt kan transporteras över hela landet. Klimat och odlingsbarhet liksom tillgång till bete och foder satte sina gränser också för julmaten, och på samma sätt var ekonomin och den sociala tillhörigheten avgörande faktorer för vad som kom på bordet såväl i helg som i söcken.

Har då svenskens julmeny likformats totalt i våra dagar? Nej, märkligt nog inte. Dels finns en hel del regionala och sociala variationer kvar, men framför allt odlar vi envist ganska stora familjevisa skillnader vad gäller julmaten. Jag tror att varje vuxen svensk har lagt märke till dessa detaljer som gäst på julkalas, när man läser om andras julmatseder och framför allt när man bildar nytt hushåll och skall försöka jämka samman två familjetraditioner till en. "Hemma hade vi alltid både revbensspjäll och bruna bönor på julbordet, och det skall minsann jag ha i fortsättningen också!" – "På julafton serveras bara lutfisk och gröt, korv och fläsk och skinka får vänta till juldagen!" Inte så få äktenskapliga gräl har sin upprinnelse i sammansättningen av de första gemensamma julborden.

Efter juldagens stillhet vidtog julkalasen på annandagen och framöver. Dessa bjudningar var ofta överdådiga i mat och dryck eftersom det då gällde att visa vad huset förmådde för en större krets.

> Mellan juldan och trettondan var det alltid julagillen förr... Sen dukades ett stort långbord, och på det vankades all slags julmat. Man brukade äta sådär vid elvatiden på kvällen. Smörgåsbord: Skinka, korv, sylta. Lutfisk och potatis. Sen revbensspjäll och bruna bönor och fläskkorv. Och så risgröt och saftgröt och klinetter. Maten höll på till 1–2 fram på natten. När den var slut, var det tid på att tacka, och sen gick var och en hem till sitt. (M 2595, Blekinge)

Under samma period höll ungdomarna sina julstugor med mat, dryck och dans. Förplägnaden tiggdes ofta ihop i gårdarna vid Staffansritten på annandagen.

Vi talar idag om det nästan osmakliga överflöd som präglar julmaten. Borden dignar i hemmen såväl som på restauranger och gästgivaregårdar. För det första, säger vi självförebrående, svälter en tredjedel av jordens befolkning medan vi frossar, för det andra är all den kolesterolspäckade och fettdrypande maten direkt skadlig för hälsa och välbefinnande. Dessa reflexioner äger säkert sin riktighet, men faktum är att överflödsdemonstrationer av den här typen är av mycket gammalt datum. Som vi kommer att konstatera längre fram, så har både årets och livets högtider alltid utgjort offentliga markeringar av social och ekonomisk status, och som sådana fungerar de fortfarande i stor utsträckning.

Numera hälsas det nya året med festyra och champagne. Firandet äger inte sällan rum på restaurang eller i annan offentlig miljö, vilket är ovanligt i Sverige när det gäller andra årshögtider. Vår tids nyårsfirande har sitt ursprung i borgerlig tradition och har fått allmän spridning först under 1900-talet. Såsom övergångsmarkering finns dock paralleller i det gamla bondesamhället.

Den fyrtio dagar långa fastan före påsk föregicks traditionellt av en eller flera dagars festande – fastlagen – då man skulle äta upp sig ordentligt inför de stundande försakelserna, och på sina håll förlustade man sig med upptåg besläktade med Sydeuropas karnevaler. I folkligt språkbruk har fastlagens dagar gått under namn som "fläsksöndag", "bullamåndag" och "fettisdag". Därefter följde "askonsdagen", fastans första dag. Fastlagens överdådiga ätande har tagit sig olika uttryck i landet. På Öland och i östra Småland var det exempelvis vanligt att man på söndagen eller tisdagen åt grova kroppkakor med fettisdagsbullar i varm mjölk som efterrätt.

Fettisdagsbullen (fastlagsbullen, semlan) har sitt ursprung i den tyska "Heisswecken", som var en korsformig eller viggliknande vetebulle beströdd med kumminfrön. I de gammaldanska landskapen bakades dessa bullar av yrkesbagarna i städerna redan under medeltiden, medan de blivit allmänna i övriga Sverige långt senare. Dagens fastlagsbulle med vispad grädde och fyllning av marsipan har fått sin stora spridning via konditorierna först i vårt sekel.

Tittägg. Foto Sören Hallgren 1994.

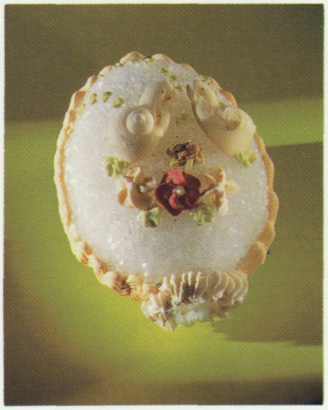

Semlor. Foto Kerstin Bernhard.

VÅR OCH HÖGSOMMAR

I det gamla samhället var våren en knaper period med sinande salttinor och allt tommare spannmåls- och potatisbingar. Om julen var överflödets tid då gårdens årshöst skulle demonstreras, så var vårmånaderna för många präglade av brist och ibland ren svält. Att ta av utsädet till mat för dagen var en av självhushållets största synder, och det var husmors ansvar att visthusbodens konserverade lager förslog tills det nya året började bära frukt.

Dymmelonsdag, skärtorsdag och långfredag i stilla veckan avslutar den långa påskfastan. Fredagen har fram i vår tid präglats av allvar och återhållsamhet i både umgänge och matsed.

> På långfredagen skulle de (drängarna) inte äta mjölk och inte grädde och inte smör och inte ägg och inte kött och inte fett. De fick inte ha grädde i kaffet. De brukade säga, att långfredagen var den sämsta dagen i hela påskveckan, för då fick de inte äta något. Men ärter, kokta i bara vatten, fick man. Men man fick inte fläsk utan man åt sill till ärterna. (M 1946, Östergötland)

Påskafton har däremot, i likhet med julafton, lånat en del av den efterföljande märkesdagens feststämning. Sin egenskap av stor mathelg har påsken emellertid fått ganska sent, egentligen är det endast äggen och äggrätterna som har gammal tradition som påskmat.

Äggmålning. Bilden införd i Morgontidningen 2 april 1947 "måla ägg och kycklingar är... en omtyckt sysselsättning för småbarn". Foto Walter Pöppel.

Vårt äggätande till påsk har flera förklaringar. En är att hönsen i allmänhet först vid denna tid släpptes ut och började värpa efter vintern. Äggen var härigenom en av vårens efterlängtade primörer. En annan och kanske viktigare orsak är att äggen under katolsk tid var förbjuden fastemat och därför särskilt uppskattades när de kom på bordet på påskdagen. Möjligen kan också en tanke ha funnits att försöka befrämja gårdens fruktbarhet under det kommande året genom att äta rikligt med ägg när de väl fanns att få och var tillåtna.

Äggens betydelse vid påsk understryks av att de förekom som gåvor mellan ungdomar (jämför våra dagars färgglada pappägg

med godsaker) samt naturligtvis av att de målades. Seden med äggmålning finns belagd i Sverige sedan 1700-talet men förekom i England och Centraleuropa redan under medeltiden. I södra Sverige fanns, också med förebilder från kontinenten, en tradition att leka med och riskera sina ägg. De kunde slås ände mot ände mot varandra, eller de kunde rullas i tävling om vems ägg som kom längst:

> Vid påsk rullade vi alltid påskägg. Man hade riktiga påskägg, som koktes hårda. Så tog vi en taktegelpanna samt fin sand. Vi hämtade sanden i en kappa som man mätte frukt med. Så lade vi pannan på kappan samt strödde sand på golvet. Alla bord och möbler som stod i vägen flyttades obarmhärtigt undan när det stundade till äggrullning. När vi hade främmat var alla gästerna med, åtminstone i mitt hem. (M 7452, Skåne)

Våffelgräddning 1958. Från fototävlingen "Svensken av idag" 1959 i Tidningen Vi. Foto Gillis Elfstrand, Uddebo.

Marie bebådelsedag eller vårfrudagen den 25 mars sammanföll enligt den julianska kalendern (tillämpad i Sverige fram till 1753) med vårdagjämningen, varför en rad vårseder knutits till detta datum. I sydöstra Sverige förväntade sig barnen att de återvändande tranorna hade gotter med sig, vilka överlämnades i för ändamålet upphängda strumpor. Vad maten beträffar i övrigt har dagen mest blivit känd för sina våfflor, beroende på en glidning i folkspråket mellan "vårfru", "vaffra" och våffla.

Valborgsmässoafton och första maj har varit och är en märkes- och festhelg av flera anledningar. Långt före studentsång och arbetardemonstrationer fanns valborgsmässobålen, majsjungningen, gökottan och seden att dricka märg i benen. Majsjungningen var ett av alla dessa tillfällen då ungdomar drog från gård till gård och uppvaktade gårdsfolket med sång och upptåg. Syftet var att samla mat och dryck till fest, och det man främst förväntade sig som matgåva var ägg. Äggen och äggrätterna har en påfallande stark ställning som festmat under hela våren fram till midsommar, och det var också kokta ägg man oftast hade som tilltugg när man drack märg i benen.

> På första maj brukade man samlas i hemmen. Där förekom mat och dryck i långa banor, såsom ägg, smör, bröd, fläsk, korv, öl, brännvin m.m. Av allt detta skulle man äta, så att man fick "märg i benen". Ju mer man kunde äta, desto bättre. Därför voro även en del rätt så "snea", när de äntligen bröto upp. (M 1800, Öland)

Sommarmåltid. Foto Kerstin Bernhard.

> Första maj räknade de nästan som en helgdag också. Då skulle de skaffa sig märg i benen och för att få det äta ägg. Det var en i Kvaldersrud som hette Blom, och han höll vad på en liter brännvin om, att han skulle äta upp en tjog ägg och det gjorde han också fast de var hårdkokta. (M 1738, Värmland)

Liksom flera helger under våren präglades även pingsten av ungdomliga upptåg och festyra i det gamla samhället. På många håll i landet klädde man ut en pojke och en flicka till pingstbrudpar och ställde till med låtsasbröllop. Förplägnaden vid dessa tillfällen tiggdes ofta ihop på samma sätt som beskrivits ovan, men det förekom också att vissa gårdar stod för trakteringen, vilket säkert påverkade gårdsfolkets status inte bara i ungdomarnas ögon.

> Pingstgille hölls i tur och ordning i de olika gårdarna... Det firades med dans på logen, välfägnad i mat och dryck och varjehanda lekar, bland annat plägade man "dra rep". Gillet anordnades av tjänarna, och husbönderna inbjödos som gäster. Vid tillrustningen gällde frågan först och främst, vilka som skulle gå omkring i gårdarna och tigga ihop till välfägnaden. Det var ägg och ost och smör och bröd och brännvin, som skulle anskaffas. Och malt skulle "ydas" till brygd. Matlagning och brygd skulle verkställas på stället, där gillet hölls. (M 3257, Skåne)

Idag har midsommar status som en av årets stora högtider, och traditionen för detta bakåt i tiden är både stark och rikt regionalt förgrenad. För att fira högsommaren har man runt om i landet klätt majstång, tänt midsommareldar, dansat och lekt, ätit och druckit. Dagens midsommarmeny tillhör de enklare i jämförelse med andra årshögtiders: sill, färskpotatis och brännvin. Kanske kan enkelheten ses som en konsekvens av förårets allmänna knapphet på mat, men en bidragande orsak är också att måltiden helst skulle förtäras utomhus, både i det gamla samhället och idag.

SENSOMMARENS OCH HÖSTENS MAT

Jordgubbar och mjölk. Foto Kerstin Bernhard.

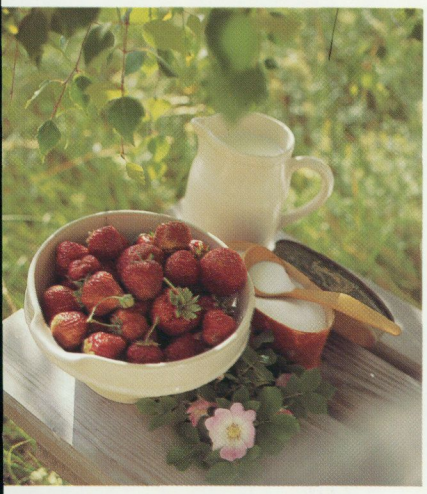

Kräftskivan har i vår tid blivit den stora sommarfinalen för många. Augustimåne, kulörta papperslyktor och frigjorda bordsmanér har givit festen en air av ursvensk och traditionsrik ritual. Detta är emellertid en villfarelse, kräftskivan som den idag gestaltar sig har mindre än ett sekel på nacken. I aristokratisk miljö har kräftor visserligen ätits i Sverige sedan 1500-talet, men då i form av raffinerade rätter som aladåber, frikasséer och raguer. Först strax före sekelskiftet 1900 började man äta dillkokta, kalla kräftor som huvudrätt, och miljön nu var välsituerade borgares punschverandor och lövbersåer vid de nyetablerade sommarvillorna utanför storstäderna.

Riktigt allmän i alla sociala skikt har kräftskivan blivit först under efterkrigstiden. Det var först då de vanliga stadsborna och landsbygdens folk övervann den traditionella aversionen mot denna konstiga varelse, som varken var fågel eller fisk och dessutom enligt säkra källor livnärde sig på as och krälade baklänges när den blev hotad. Idag är denna asätare en av våra högst betalda kulinariska

delikatesser och kräftskivan ett barnkalas för vuxna, uppskattat av de flesta svenskar.

Samtidigt som kräftätandet är en sommaravslutning så utgör det ett första exempel på en rad säsongsfester med matanknytning, som saknar den traditionella förankringen i kyrkoåret. Ett par veckor efter kräftpremiären men fortfarande i augusti avnjuter tiotusentals svenskar (vanligtvis med norrlandsanknytning) sin surströmming. Liksom böckling och gravlax är surströmmingen exempel på en rätt som tack vare sin mycket ålderdomliga konserveringsmetod (syrning) återupptagits som särpräglad delikatess.

Om norrlänningen avslöjar sin härkomst med surströmming, så gör sörlänningen detsamma med sitt ålagille och sin Mårten gås. Inte minst gäller detta vid gillen och föreningsfester i förskingringen. Den landskapstypiska maten tas här till hjälp i strävan att skapa hemmastämning för en kväll: För skåningen på Skånegillet

En riktig kräftfest. Foto H. Svensson. Bilden införd i Morgontidningen 20/8 1939. Ur Morgontidningens arkiv, Nordiska museet.

Surströmmingsfest. Foto Bengt Wanselius, Bildhuset.

i Umeå betyder gåsen mer än mat, den betyder positivt hågkommen hembygd och uppväxt. Man kan här konstatera, att vissa maträtter med regional anknytning revitaliserats, det vill säga återupptagits eller återbetonats, i syfte att framlocka goda minnen från en gemensam men lämnad region. Ungefär samma fenomen ser vi kommersiella exempel på då man lockar turister att handla "värmlandskorv" i Karlstad, "småländsk ostkaka" i Jönköping eller "äkta pitepalt" i Piteå med den regionala härkomsten som främsta försäljningsargument.

Ålen och gåsen förknippas främst med Skåne, men vi skall inte glömma att det främst är dagens gillesform som har skånsk knytning. Både ål och gås har traditionellt ätits långt utanför vår sydligaste landskapsgräns. Våra "landskapsrätter" är således sällan att

Kerstin Bernhard var under flera decennier fram till början av 1980-talet landets ledande matfotograf. Vi kan i hennes bilder följa förändringarna i våra matvanor. Hon tog samtliga bilder till Bonniers stora kokbok som kom ut 1960. Hon fotograferade för flera uppdragsgivare under 1960-talet: Damernas Värld, Allt om Mat, Törnbloms som gjorde reklam för Tre Ess och Lintas med reklam för Milda.
Överst till vänster ett påskbord och där under en kruka med sill.
Ovan dukat till kräftfest.

Skördegille på Rösjöholm i Skåne 1908. Lägg märke till placeringen med pigsida och drängsida. Foto Blomgrens atelier, Klippan.

Höststilleben. Foto Kerstin Bernhard.

lita på i den meningen att de enbart förekommit i det aktuella landskapet.

Under sensommar och förhöst förekom i det gamla samhället ytterligare en form av evenemang, där maten var en viktig beståndsdel. Jag tänker på alla de arbetsfester, "atingar" eller arbetsgillen, där förplägnad och eventuellt ett efterföljande kalas var betalningen för en eller flera dagars gemensamt arbete med skörd, tröskning, husbygge, eller som i exemplet nedan, kardning.

> Sedan vi samlats omkring klockan fem förmiddagen fingo vi till morgonbröd stenkagor (= plättar) att sitta och äta vid karderna. En stor korg var ställd på golvet att lägga den kardade ullen uti.
>
> Till att börja med var det roligt. Vid sjutiden fingo vi davre: sill och potatis och doppa och fårkött och kokt rökat fläsk. Vid halvtiotiden förmiddag kaffe och stenkagor vid karderna.

Gåsförsäljning i saluhallen vid Lilla Torg i Malmö november 1961. Foto Scandia Photopress.

Klockan tolv middag: soppa och kött och stuvning av röda morötter. Klockan halv fem en mad, flottmad, en bit kokt fårkött och en bit rullkorv vid karderna. Nu var det i mörkningen och så sutto vi i mörkret omkring en timme, dels för att vila och dels för prat. Omkring klockan sex e.m. började kardningen igen till klockan 8 e.m. Då fick vi sitta till bords och fick kokt fläsk, kokt fårkött och gröt med smörhåla uti. Sedan var det till att karda till klockan tolv midnatt. (M 84, Skåne)

Edvard Persson och "ålakungen" i Åhus, Henning Nilsson, som kunde ha en årlig omsättning av 700.000 kilo ål. Foto Erik Liljeroth 1951.

I samband med tjänstefolkets flyttning under "friveckan" eller "slankveckan" vid Mikaeli (29/9) var det många som firade med överdåd både i mat och dryck. I våra dagar har det blivit vanligt i många framför allt norrländska hem att man frossar i älgkött under några dagar i oktober (om jakten varit lyckosam). November och december har därtill sina Gustav Adolf-bakelser respektive sina saffransgula lussekatter, som många sätter stort värde på.

Trots dessa exempel avslutas matåret för mig på samma sätt som det inleds: Under senare år har det blivit allt vanligare att man någon söndag före jul aväter ett julbord på någon restaurang i staden eller gärna gästgivaregård eller värdshus på landet. Likaså förekommer det allt oftare att företag bjuder både personal och intressanta kunder på denna undfägnad. I sitt överdåd av rätter

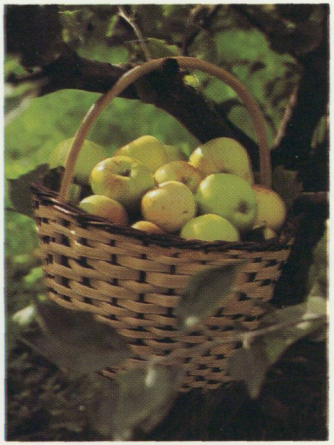

Äppelskörd. Foto Kerstin Bernhard.

står julborden inte julhelgens egna efter, och på sitt sätt är de exempel på hur julen i kommersiellt syfte under senare år fått sätta sin prägel på allt större delar av december månad.

LIVETS HÖGTIDSMAT

Livsloppet har liksom året alltid haft sina högtider, och ofta innebar dessa ett byte av social status för huvudpersonerna. Högtiderna hade därför karaktären av övergångsmarkering från en gemenskap till en annan. De årsupprepade födelse- och namnsdagarna hör till denna kategori, men dessa högtidsdagar har knappast knutit till sig något specifikt matceremoniel varför jag koncentrerar mig på livets viktigare milstolpar.

Dopkalaset eller barnsölet var det första i raden och det markerade barnets upptagande i kristenheten. Idag firas det som regel med en måltid för den närmaste släkten och så var fallet även i det gamla bondesamhället. En skillnad var att faddrarna eller gudföräldrarna förr spelade en mer framträdande roll, medan deras funktion idag mest är en vänskaplig formalitet. I jämförelse med till exempel bröllopsfesten så var dopkalaset en mindre begivenhet både vad gäller antalet gäster och gästernas undfägnad. Detsamma gäller den uppmärksamhet som ägnades konfirmationen.

Livets stora fest var bröllopet. Detta förbereddes noggrant under lång tid och planerades gärna till hösten, när skörden var bärgad, eller till tiden mellan jul och nyår, då det ändå fanns gott om mat i skafferierna. Bröllopsfesten var ett tillfälle att visa upp vad gården förmådde, och man var noga med att följa det hävdvunna ritualet. Någon dag före festen skulle förningen lämnas av grannkvinnorna. Denna var en förutsättning för att kalaset skulle kunna hållas, och den kunde bestå av såväl råvaror som färdiga rätter eller kakor.

Traditionsbeskrivningarna ger besked om en rik variation av festrätter. Olikheterna beror dock främst på skildringarnas skiftande regionala och sociala härkomst, inom varje krets av likar var skillnaderna små från bröllop till bröllop. Här några exempel:

> Middagen bestod av bröd, smör, ost och bruna bönor med rullekorv, lammkött och fläsk. Därefter köttsoppa, sedan stekt kyckling e.d. Till efterrätt vin och sockerkaka. Maten sköljdes ned med kraftigt, skummande, hembryggt öl jämte brännvin. (M 9843, Skåne)

Bröllopsmiddag. Som förrätt räksoppa med oststänger. Foto Björn Lindberg, Bildhuset.

På ett bröllop var matfägnaden rikligare än på något annat kalas. Det skulle vara så. Oftast förekom att man hade stek av oxe, svin eller höns. Den senare steken ansågs emellertid mindre fin. Före steken hade man emellertid fått soppa. Bland efterrätterna voro gröt eller osträtter de vanligaste. Men huvudsaken var att man fick brännvin: det söps friskt till alla rätter och det var en hederssak för värden att se till att brännvin ej fattades. (Melin 1945:20)

Efter smörgåsen följer en fiskrätt, kabeljo eller torsk, på vissa håll fjällfisk, gädda, id eller abborre… Därefter kommer kokt kött med pepparrotssås. Så kommer steken in – numera vanligen kalvstek. Till denna serveras lingon, rödbetor och gurkor samt rispudding. (Lithberg 1908:132)

Vid statusfyllda kalas som bröllop var det viktigt att bordsplaceringen följde gängse kutym. Gästerna skulle placeras dels efter den sociala värdighet som de åtnjöt enligt den allmänt accepterade rangordningen, dels efter deras släktskapsförhållande till brud eller brudgum.

Kaffebord. Foto Kerstin Bernhard.

Spettekaka. Foto Kerstin Bernhard.

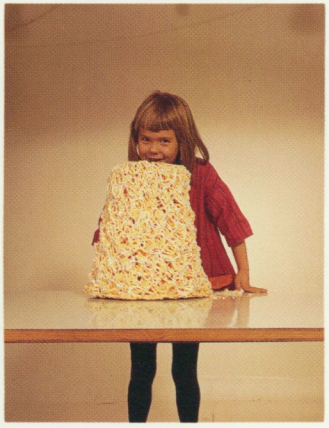

Vid brudens högra sida satt först prästfrun, därnäst satt brudgummens moder sedan brudens moder, sedan brudgummens systrar och hennes systrar, därnäst brudgummens fastrar och hennes fastrar, sedan hans och hennes mostrar och kusiner. Efter släkten satt först nämndemansmor, kyrkvärdsmor och klockaremor samt vänner, grannar och bekanta. (M 9868, Småland)

Ofta föregicks emellertid den komplicerade (men för alla tämligen självklara och förutbestämda) placeringen av trugning. Det ansågs inte fint att låta sig lockas till bords av den första eller ens andra bjudningen. Man skulle klart visa, att man inte kommit till kalaset för att man var hungrig, mat hade man tillräckligt av hemma...

> Det var en allmän sed, att kvinnorna skulle låta truga sig till att gå till bords, ju mer motsträvigt, ju finare. Värdinnan fick formligen brottas med kvinnorna för att få fram dem. De till och med gingo och gömde sig, så hon fick leta efter dem. Alla låtsade, att de andra voro förmer än hon själv, och skulle därför sitta före henne. (M 9868, Småland)

Även livets sista högtid var en kollektiv angelägenhet i det gamla samhället i den meningen att begravningskalaset eller gravölet ofta föregicks av förningshjälp. Traditionsuppteckningarna vittnar också om att begravningarna hade funktionen av släktträff och samkväm, där gemensamma spörsmål av mer praktisk natur diskuterades.

> Där skulle ju kaffe till när di kom från kyrkan. Sen fick di mat, det var smörgåsbord, fisk, stek och potatis. Fisk var alltid med, men soppa efter smörgåsbordet kom ej till förrän senare. På begravningar förekom ej toddy. Det var för åtminstone 70 år sedan, då vet jag att både kortspel och toddy förekom. Dagen efter var s.k. Ättegille, då var nån som inte kom första dagen samt nån gammal. Di skulle ha detsamma som första dagen. (M 7507, Skåne)

På många sätt uppfattades begravningskalaset som ett sorts facit över den dödes levnad. Familjen var angelägen om att undfägnaden var väl tilltagen för att därigenom ge upphov till goda minnen och positiva omdömen om den avlidne. En "hederlig" begravning önskade sig alla, och det var inte ovanligt att äldre personer både lade undan pengar och utfärdade föreskrifter för sitt eget gravöl. Våra dagars "minnesstunder" med kaffe och smörgåstårta i förhyrd lokal eller församlingshem framstår därför som både enkla och lite menlösa i jämförelse med begravningskalasen förr.

Efter dessa korta exempel på matens betydelse och det sociala spelet kring måltiden vid årets och livets högtider framstår ätandets symbolbärande funktion med all önskvärd tydlighet. Det är ingenstans så lätt att trampa i klaveret som vid matbordet, sägs det, och härmed understryker man måltidens strama regi och det rituella spelets stora betydelse.

När vi läser äldre skildringar av måltidsseder, och särskilt sådana som är knutna till högtider, förvånas vi lätt över hur bestämda reglerna var förr. Man tycker nästan synd om tidigare generatio-

ners matgäster och konstaterar lättad att det är tur att det inte är så i våra dagar. Här tror jag att vi tar grundligt fel. Dagens måltidsordning och bjudsed är också omgärdade av bestämda regler, och den informalisering som vi gärna menar är utmärkande för det svenska efterkrigssamhället skulle jag istället vilja kalla en reformalisering, dvs. en omformning av regelsystemet enligt ganska bestämda normer. Jag menar således att brott mot måltids- och umgängeskonvenansen är lika avslöjande idag som i det gamla samhället. Den som saknar kunskap om gällande ritual och förväntat beteende blottlägger genast ett visst mått av kulturellt utanförskap även när det gäller en lördagsbjudning i nittiotalets Sverige. Det är detta som gör måltidssituationen och värderingarna kring maten till så fruktbärande utgångspunkter i etnologisk analys.

Foto Kerstin Bernhard.

KULTURER MÖTS

Karin Lövgren

"Årets och livets högtider", själva namnet på min undersökning har etnologisk tyngd och tradition. Sådant ägnar sig etnologer åt: hur man firade förr, hur man högtidlighöll födelsedagar, hur man begravde sina döda. Nils-Arvid Bringéus bok *Livets högtider* erbjuder en fascinerande läsning bland annat om hur ett frieri gick till, om kyrktagning, konfirmation och namnsdagsfirande. Här kan man läsa om traditioners förändring och om regionala skillnader i hur man celebrerade barnafödslar. Läsaren kan följa mäns och kvinnors väg till äktenskapet via trolovning, lysning, svensexa, möhippa – och så själva bröllopet med klädsel, vigsel, brudskådning, kalas, sängledning och morgongåva.

"Parbildningen och äktenskapet som institution måste således relateras såväl till de ekonomiska förhållandena som till de sociala traditionerna" skriver Bringéus. Och med citat ur uppteckningar gör han detta samtidigt som han sätter in traditionerna i sin historiska kontext och visar hur de har förändrats. Det är en fängslande beskrivning: så här gjorde man förr, så här gick vigseln till under 1700-talet i norrländska samhällen, så här hölls bröllopskalasen i Skåne ett sekel senare.

Hur gör man idag då? Vad bjuder traditionen idag?

JACQUELINE OCH JOSEF

Jacqueline och Josef gifte sig i ett skyddsrum i Beirut, Libanon. De hade inte hunnit köpa några ringar, de hade inga blommor, de tog inga fotografier.

Josef skulle komma och fria 1982, det hade han och Jacqueline kommit överens om. De hade träffats hemma hos en svägerskas mamma då Josef var och hälsade på i Libanon, och hade brev-

Dopkalas för Eva Katrin och Juan Fabian 3 juli 1993. Bland syrianer är festerna för släkten oftast stora tillställningar. Med alla barnen är deltagarna så många att de inte längre ryms hemma i någons lägenhet, utan man hyr en föreningslokal. Foto Sören Hallgren.

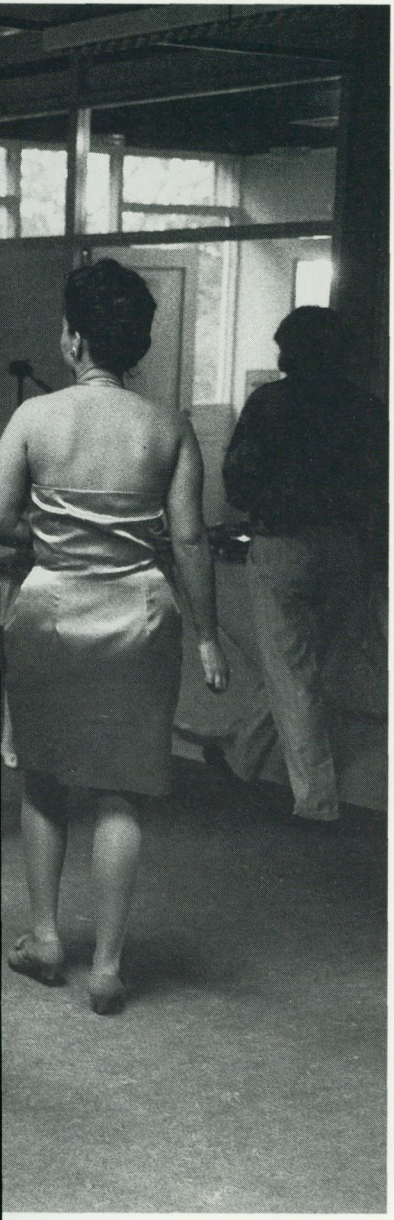

växlat sedan dess; Josef bodde i Stockholm, Jacqueline i Beirut. Jacqueline skulle berätta för sina föräldrar att hon hade träffat någon hon ville gifta sig med, men hon vågade inte. Istället gjorde en av hennes systrar det. Jacqueline är mellansyster i sin familj, men ingen av hennes syskon var ännu gifta, hon skulle bli den första. Då var hon femton år.

I Libanon är föräldrarna vanligen med då man friar. Föräldrar och son kommer tillsammans och träffar den tilltänkta bruden och hennes föräldrar. Men då Josef skulle fria var han själv i Sverige, och hans föräldrar kunde inte heller komma till Jacquelines familj. Det blev Josefs bror som sökte upp dem och friade å hans och släktens vägnar. Om kvinnans föräldrar svarar ja kan man gifta sig, säger de nej måste paret fundera över om de ska "gifta sig utan sin släkt" som Josef säger. En del rymmer och gifter sig utan föräldrarnas tillstånd. Oftast blir familjen tvungen att acceptera beslutet i efterhand, dottern är ju redan gift och om de vill ha henne tillbaka måste de försona sig med hennes val, förklarar han.

Jacquelines föräldrar hade inget emot att de skulle gifta sig, hennes pappa kände till Josefs familj och visste att de var snälla och religiösa. Fast de tyckte att hon skulle vänta med att gifta sig och först gå ut skolan. Men Josef var hennes första kärlek och hon ville gifta sig genast.

Då Jacqueline och Josef gifte sig var västra Beirut, den huvudsakligen kristna delen, belägrad. Inbördeskrig pågick och israelerna hade invaderat staden. Prästen hade redan lämnat den västra delen, men Jacquelines far hämtade honom för giftermålet. Det var bara Jacqueline, hennes föräldrar, Josef samt prästen som var närvarande i skyddsrummet under vigseln.

Då de gift sig fick de stanna ytterligare en tid i Beirut. Det gick inte att ta sig ut ur staden. Efter ett par veckor kunde de ta en båt till Cypern, där de väntade på att Jacqueline skulle få tillstånd att komma till Sverige.

Josef bodde hemma hos sina föräldrar i Sverige.

– Vi gör så, säger Josef, vi tycker det är riktigt att bo hemma tills vi gift oss. Det är tradition hos oss, man bor inte med någon förrän man är gift. Så kommer våra barn också att göra.

Jacqueline berättar att hon aldrig kommer att glömma känslan då hon kom till Sverige: att komma så ung, femton–sexton år, till ett helt annat land, med ett annat klimat, annat folk, annan natur, "allt vände sig" säger Jacqueline.

"Det kändes riktigt att gifta sig, att vara gift. Man har bestämt sig då. Man har tagit ställning". Det berättar Sten, som gifte sig med Ulrika 25 maj 1991. Foto Anna Lisa Österholm.

– Det var också en stor omställning att komma som barn, man är bara barn då man är femton år, säger hon, och att ta så stort ansvar som man gör då man gifter sig.

Jacqueline och Josef är syrianer från Libanon. De har nu fyra barn och bor i en hyreslägenhet i Alby. De har en stor släkt – omkring 200 släktingar är bosatta i samma område!

ULRIKA OCH STEN

Ulrika och Sten gifte sig i maj 1991. Då var Axel, deras son, ett och ett halvt år. De hade egentligen tänkt gifta sig ett år tidigare, men då var Skärholmens gård, där de ville ha festen, fullbokad – så därför var de tvungna att vänta ett år extra.

För Ulrika var det viktigt att gifta sig i kyrkan, för Sten var det ett dilemma. Visserligen är Sten medlem i Svenska kyrkan men han är inte alls religiös.

"Jag tror att alla såna där idéer om hur man vill att bröllopet ska vara skapades i tonåren", säger Ulrika. Ulrika och Sten 25 maj 1991. Ateljébild tagen av ARA-Foto, Midsommarkransen.

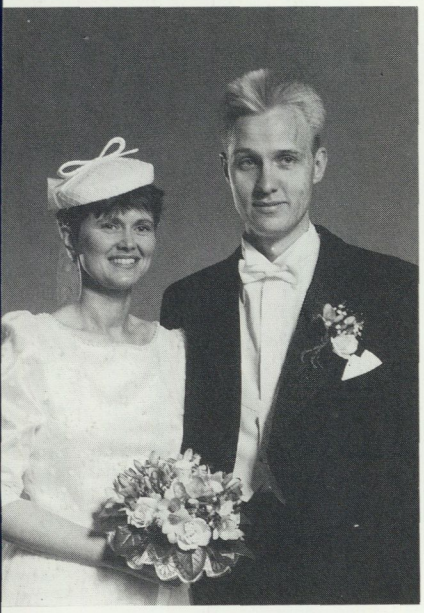

– Kyrkan betraktar giftermål som ett heligt sakrament, säger han, och eftersom jag inte tror på Gud tycker jag att det skulle vara fel att lova något inför honom. Visst förekommer det "missbruk" av det heliga sakramentet, men det är inte moraliskt riktigt, säger Sten. Men eftersom det var så viktigt för Ulrika tyckte han ändå att det skulle vara OK.

– Jag fick väl lov att ljuga inför Gud om han nu finns. Och så skulle det ju bli festligt att gifta sig i kyrkan, festligt med frack och lång klänning, roligare än i rådhuset.

Kanske berodde Stens tveksamhet inför kyrkbröllop på att han inte tidigare betraktade äktenskap som något särskilt lyckat. För Sten hade gifta varit par som bråkade en hel del. Med åren har han kommit att ändra sig, förklarar han och ler.

– Jag hoppas verkligen det, skrattar Ulrika.

Varför ville de gifta sig? Vi gillade väl varandra, säger de.

– Det kändes riktigt att gifta sig, att vara gift. Man har bestämt sig då. Man har tagit ställning. Fast, säger Sten, det verkliga ställningstagandet kom redan då Axel föddes. Då kom allvaret i relationen, då blev förhållandet blodfyllt, fortsätter han.

Jo, det tycker Ulrika också, även om hon alltid har haft flickdrömmen om ett stort bröllop.

Ceremonin blev fin, det är både Ulrika och Sten överens om. Prästen som vigde dem är en gammal bekant till familjen och dessutom Ulrikas konfirmationspräst.

– Man kan ju inte säga till en präst att man inte vill ha det så religiöst, säger Sten, men kanske kände han det på sig. Han pratade inte så mycket om Gud utan mer om kärlek och förhållanden.

– Han pratade om det frivilliga förbundet, flikar Ulrika in, att en förutsättning för att ett förhållande ska bestå är att det är frivilligt.

Axel var hemma under förberedelserna på bröllopsdagens förmiddag.

– Då blir det att man får anpassa sig efter det, berättar Ulrika. Så allt det här traditionella att Sten inte ska få se min bröllopsdräkt och att jag ska klä mig i ett annat rum, av praktiska skäl går det inte att göra sådant. Utan, ja, man blandade tankarna inför vigseln med lunchen och blöjbyten och...

Ulrika hade låtit sy en lång cremefärgad klänning i duchesse, över det ett genombrutet tyg med vita prickar. Till detta hade hon en hatt, "en pillerburk" med flor. Underkläderna var också noggrant utvalda, berättar hon, precis som skorna.

– Jag hade bestämt att det skulle vara från topp till tå, genomfört, säger hon. Och så lägger hon till: "Vilken maskerad det är." Ringarna är hennes farmors, breda och höga, omgjorda för att passa Ulrikas fingrar. "Jag ville se riktigt gift ut."

Sten hade frack, omsydd second hand från studenttiden i Uppsala. Skorna var nya.

– Fast underkläderna tror jag inte han var ute och letade efter, säger Ulrika och skrattar.

Ulrika hade en brudbukett i ljust lila, med någon blomma i blått för att passa in på ramsan om "något blått, något fått, något gammalt, något nytt". Tärnorna hade också buketter, och marskalkarna liksom brudgummen, hade blommor i knapphålet.

Ulrikas föräldrar var med och betalade kalaset: lokalen och maten. Inbjudningskorten hade Ulrika och Sten gjort själva, och tillsammans med släktingar lagade de den mesta maten. Goda vänner hjälpte till med serveringen.

Ulrika hade läst på i etikettsböcker för att se hur bordsplaceringen skall gå till.

– Fast så gjorde jag inte. Vi försökte istället få ihop det så att folk skulle kunna passa ihop, säger hon.

Det var flera tal under middagen, rörande och roliga, med välkomsthälsningar in i familjen och skämt om barn, villa och Volvo.

Efter middagen blev det dans, inledd med en bröllopsvals.

Ulrika fick en morgongåva av Sten, pärlprydda örhängen i guld som skulle komplettera halsbandet hon fick då Axel föddes.

Hur kände de till bruket att ge morgongåva, varifrån fick de sin uppfattning om hur ett bröllop ska gå till?

– Jag tror att alla såna där idéer om hur man vill att det ska vara skapades i tonåren. När man var tjej och började planera sitt bröllop, säger Ulrika och lägger till att största inspirationen var Lottaböckerna. Hon är romantisk och vet hur det går till att ha bröllop.

Sten och Ulrika hade en diskussion om vems efternamn de skulle ta. Ulrika tyckte att hennes flicknamn var ovanligare än Stens son-efternamn, men det blev ändå hans namn för hela familjen.

Ulrika och Sten har två små barn. De bor i ett radhus i Vårberg.

Jul hos Sten, Ulrika, Axel och Ebba. Vårberg 1993. Foto Kristina Aspenblad.

"Det finns en grundläggande känsla, att det är vi som hör ihop", säger Ingemar. Ingemar och Birgitta 19 september 1992. Vigselförrättare är Lars Werner. Foto Urban Andersson, Aftonbladet.

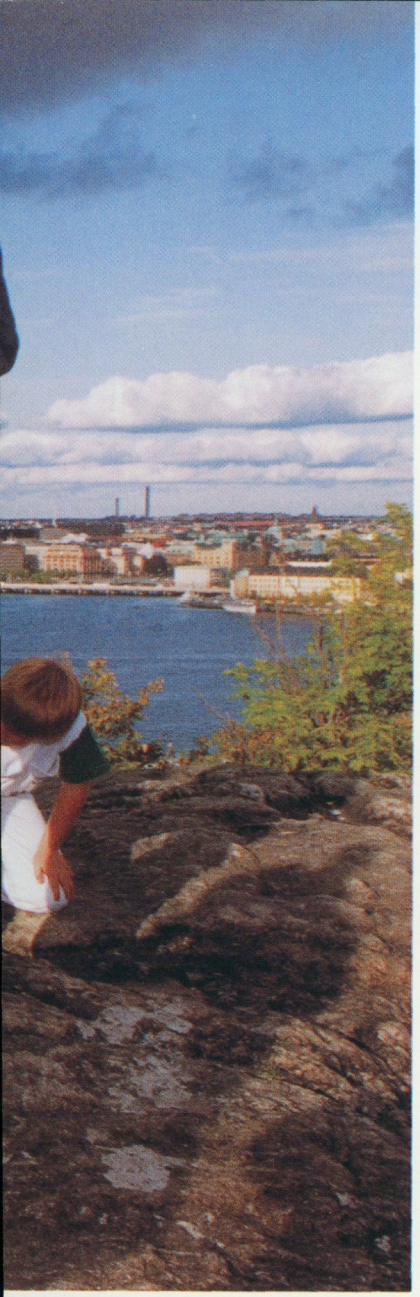

BIRGITTA OCH INGEMAR

Birgitta och Ingemar har båda två varit gifta tidigare och har barn på var sitt håll. Tillsammans har de fem barn. Birgitta har flyttat från Umeå till Stockholm. Här bor de i ett kollektivhus i Södra stationsområdet, i en stor lägenhet så att alla barnen ska kunna bo hos dem i omgångar.

Varför ville de gifta sig? Jo, det började med diskussioner om döden, minns Birgitta. Två av Ingemars släktingar dog kort efter varandra och Birgitta och Ingemar gick på begravningarna. De kom att prata om döden, vad som händer med kroppen bland annat, och om hur de själva skulle vilja jordfästas.

– Då kom vi på att vi inte skulle kunna bestämma det för varandra, som sammanboende. Om jag dog, säger Ingemar, så skulle barnen bestämma hur jag skulle begravas och inte Birgitta.

De berättar att de brukade skämta med varandra och säga "vill du gifta dig med mig?" Ingemar lägger till att det fanns en grundläggande känsla, det är vi som hör ihop. Birgitta säger att det var viktigt för barnen också, att gifta sig var ett sätt att visa dem att det här förhållandet ska vara för alltid.

– Och så ville vi ha ett kalas också, bröllopet skulle bli en fest för våra barn och våra vänner.

Ingemar har arbetat som informationssekreterare hos vänsterpartiets Lars Werner. Då denne skulle sluta som partiledare började de prata om att försöka få honom som vigselförättare. Det visade sig inte vara så enkelt, tillståndsprövningen tog lång tid, kommunstyrelsen skulle tillstyrka och sedan även landshövdingen. Ingemar och Birgitta räknade ut att nittonde september skulle bli bröllopsdagen. De ville gifta sig på en lördag, de ville att skolloven skulle vara över så att gästerna inte skulle vara bortresta, det skulle vara bra väder och inte för nära hösten – och så måste det vara en helg då Ingemar hade barnen annars skulle de inte få vara med. Ingemar och hans förra fru har en strikt uppdelning av vem barnen ska vara hos på helgerna.

I augusti blev det klart att Werner skulle kunna vara vigselförrättare.

Birgitta och Ingemar hade redan bestämt att de ville att vigselakten skulle äga rum utomhus. Det skulle vara på en vacker plats, inte minst för att de ville visa Birgittas vänner från Umeå hur vackert Stockholm är. De bestämde sig för Skinnarviksberget.

Sedan satte de igång att leta lokal för kalaset. De visste att bröllopet skulle bli "lågbudget" jämfört med andra bröllop, säger Ingemar. De ville hyra en lokal och "göra käket själva". Alla restauranger var för dyra, med höga kuvertavgifter. Birgitta kom på idén att fråga på barnens fritidshem om de kunde få vara där. Självklart, sade personalen. Lokalen är inte särskilt stor så de fick möblera finurligt för att få in det sjuttiotal gäster de hade bestämt sig för att bjuda.

Planeringen fortsatte. Två grannbarn skulle gå i täten upp på Skinnarviksberget, spelandes fiol. Där uppe skulle Birgitta och Ingemar vigas, en vän och trubadur skulle sjunga och här skulle de skåla i champagne och dansa brudvalsen.

De hade bjudit in media.

– Ingemars mest lyckade pressinformation, skrattar Birgitta. Bröllopet visades på nyheterna och de fanns på första sidan i flera tidningar.

Birgitta sydde sin klänning själv, hon höll på till sent in på fredagsnatten med att sprätta och sy. En svägerska sydde klänningen till brudnäbben, Ingemars dotter. Annars hade barnen finkläder som de själva valt ut. Ingemar hade en kostym som han köpt tidigare. I fickan på byxorna hade han en bit av fodret till Birgittas klänning.

I ringarna lät de gravera: Birgitta och Ingemar, 19/9 1992, Tusen år. Idén till texten kommer från en långfilm, Korpens skugga som utspelar sig på Island. Där säger kärleksparet "tusen år" till varandra som trohetslöfte under vigseln.

På morgonen åkte Birgitta och brudnäbben Sanna, till Hötorget och köpte vackra buketter till bröllopet och sedan for de fort hem för att baka klart de tio tårtorna. Ingemar och en av Birgittas söner stekte tio kilo köttfärs i kollektivhusets matsal och lagade till köttfärssåsen och gjorde i ordning sallad. Innan de gick upp till berget och vigselakten kokade de upp spagettivatten. Folk skulle få äta sig mätta, förklarar Ingemar, det skulle bli köttfärssås och spagetti, vin och tårta.

Det var en speciell känsla att ordna allt själva och se hur mycket folk ställer upp, berättar Birgitta och Ingemar. Alla hugger in och hjälper till, några möblerade, andra dekorerade, alla hjälpte till att duka.

Vädret var fantastiskt, sol och riktigt hett fast det var september. Werners tal var personligt och roligt.

– Han pratade om vår kärlek, om att vi levt i andra förhållanden och inte precis är oerfarna, säger Birgitta. Sedan var det skål och kramar och risgryn.

Så var det dags för kalaset på fritis. Där fanns ballonger och girlanger, ljus och pappersdukar. Det var "fruktansvärt trångt". De skrattar och förklarar att sedan man väl satt sig kunde man knappt ta sig ut på toa! Det var som att komma tillbaka till sjuttiotalet och en vänsterfest, "riktig progg" säger Birgitta och Ingemar.

De hade ingen bordsplacering, de hade bestämt var de och barnen skulle sitta och sedan satte sig folk var de ville. Det blev flera tal och mycket presenter, berättar de. Efter kaffet dök en hemlig gäst upp, en skådespelare från Gycklargruppen som uppträdde för gästerna. Det blev en stor succé. Kalaset fortsatte till långt framåt kvällen.

Jag frågar om Birgitta fick en morgongåva.

– Morgongåva, vad är det? säger hon. Jag förklarar.

– Hörru du, jag har fått den bästa gåva man kan få, svarar Birgitta då.

Ingemar och Birgitta tågade med barn och bröllopsgäster upp till vigseln på Skinnarviksberget. 19 september 1992. Foto Urban Andersson, Aftonbladet.

Åsas studentskiva 7 maj 1994. Planering, offerter från restauranger, inbjudningskort, bordsplacering... Äntligen fest. Foto Sören Hallgren.

Ingemar och Birgitta har behållit sina respektive efternamn.

– Vi ville inte byta, förklarar de, ingen av oss, men vi skulle vilja ha ett gemensamt att lägga till, något helt annat som bara är för oss. Vi leker lite med ord mellan varven, funderar på latinska namn, eller namn från kartor, kanske namnet på en kobbe på Västkusten eller något från Västerbotten, som vi kunde ha som gemensamt efternamn.

EN SAMTIDSUNDERSÖKNING

Tre vigslar. Tre par. Tre traditioner?

De här paren och deras familjer har jag träffat och lärt känna genom den pågående undersökningen av årets och livets högtider, som bedrivs vid Nordiska museets dokumentationsavdelning. Under ett års tid följer jag de tre familjerna och intervjuar dem om vad de firar och hur de firar.

Som ett komplement till det familjeorienterade firande som hamnar i fokus med tre familjer som huvudinformanter följer jag också en nybliven artonåring. Åsa bor med sin mamma i Vällingby, hon går sista året på gymnasiet och förbereder som bäst sin studentskiva.

– Att fylla arton betyder mycket, allt! säger Åsa. Det betyder frihet, lägger hon till med eftertryck. Man är myndig, man får bestämma mer själv. Och så kan man gå ut utan att behöva låna legitimation och sånt. Även om man gått ut innan man blev arton så blir det annorlunda nu, det blir inte så hysteriskt, man kan lugna ner sig lite. I början gick man ut så sällan så man var tvungen att passa på då man fått låna någons leg. Nu när man kan, då man har leg, blir det inte så mycket krångel och då blir man friare. Fast, säger Åsa eftertänksamt, då vill man säkert vara tjugo, många ställen har ju tjugoårs gräns.

Syftet med undersökningen är att dokumentera hur man firar – eller inte firar – årets och livets högtider i Sverige idag. Jag vill ta reda på vad familjerna definierar som högtid och tradition och vad de lägger in i begreppet att fira. Jag är lika intresserad av firande enligt almanackan, som jul, påsk eller nyår, som av ifall familjen firar något smått och improviserat.

– Vi har lite småfirande med ungarna. På fredagskvällen sätter man fram en skål med godis och sitter och pratar. Det gör vi nästan varje vecka, äter godis, snackar och tittar på TV. På fredagarna är det "Fångarna på fortet" som ungarna älskar, säger Ingemar.

Jag vill också komma åt kontinuitet och förändring: Hur firade man i hennes respektive hans föräldrahem? Vilka traditioner har man med sig därifrån? Hur gör man idag?

– Vi har så olika erfarenheter som barn. Jag brukar säga att hon har vuxit upp i en idyll, en skyddad verkstad. Visst kommer hon också från ett höghusområde, så skillnaden kanske beror på att hon är tjej och har haft det mer ombonat, säger en informant.

Jag frågar hur och vad de firade hemma hos honom under hans uppväxt.

– Vi sjöng "Med en enkel tulipan", säger han. Morsan stod i dörröppningen och sjöng och hade fixat kaffe och en bakelse. Man fick presenter på födelsedagen. Fast det ballade ur, säger han.

Hans mamma var deprimerad i perioder, det hände att hon behövde åka in på sjukhus och få psykofarmaka, för att komma ikapp och klara tillvaron. Då han fyllde sexton år minns han att

”morsan var deppad, trött och ledsen”. Hon hade glömt hans födelsedag. Jag fyller år idag, sade han till henne. Jaha, grattis då, sade hon och han gick till skolan. Han kommer ihåg den gången väl, hur ledsamt det var.

– Så det var nog ovanligt, och hon hade säkert goda skäl, lägger han till.

Även om detta var ett undantag så tog man oftast rätt enkelt på högtider, till skillnad från hans hustrus familj där firande alltid varit mycket viktigt.

Ett annat exempel gäller alkohol.

– Jag kan berätta lite om spriten, säger en intervjuad, det är en sån här kulturskillnad mellan våra familjer. Hemma, säger han, drack vi nubbe till midsommar och jul. Men i hennes familj drack man ingenting. Man dricker aldrig alkohol, hennes föräldrar är mycket kristna.

– En av de första julerna vi var tillsammans, hemma hos oss, fortsätter han, bjöd jag på en nubbe och tog initiativet till att sjunga en nubbevisa, den om en liten jävel som sitter i magen och väntar på nubben som ska trilla ner. I samma ögonblick förstod jag vilket klavertramp det var! Nästa jul, hos hennes föräldrar, höll pappan ett tal som handlade om hur spriten leder till fördärv och ekonomisk ruin.

– Hemma hos mig, avslutar han, vill jag ha min nubbe, fast jag tar den inte då vi är hos dem och firar eller äter. Och så är jag inte demonstrativ om saken, jag sjunger inga nubbevisor längre.

Genom att undersökningen sträcker sig över en relativt lång tidsperiod hinner jag lära känna familjerna och vi kommer också in på avigsidorna med firande och konflikter runt detta, svårigheter att pussla ihop vems släkt man ska fira påsk med till exempel eller hur någons mamma inte kommer till bröllopet för att hon ”varit så lessen för att jag flyttat”.

– Ungarna firar jul i flera omgångar, lilla julafton först med mamma och mormor och så med mamma och morfar, morföräldrarna är skilda och vill inte träffas. Sedan firar dom med oss. Det är klart att då blir det ju färre julklappar på en gång, de har ju redan fått klappar vid två tillfällen, berättar en intervjuad.

– En jul blev sonen helt förtvivlad, han tyckte att de andra barnen fick så många paket och att han fick så få presenter. Han surade resten av julafton, det gick inte att prata med honom. Jag

tänkte, aldrig mer, jag ska aldrig mer fira jul så här, berättar informanten.

– Fast, säger han, ungarna kan också tycka att det är rätt kul att kunna fira födelsedagar i flera omgångar.

Det långa tidsperspektivet ger mig också möjlighet att dokumentera familjernas vardag, vilket jag anser vara nödvändigt för en undersökning av högtider. Fest och vardag hänger ihop.

Vad man inte firar är också intressant. Finns det högtidliga stunder som är vardagliggjorda och/eller vardagliga som vi sätter festprägel på?

Det finns ju många tillfällen i livscykeln som är värda att högtidlighålla: barnets första tand eller flickans första mens till exempel.

I Jacquelines familj firas barnets första tand. Då har man kalas för släkten. Barnet, som är finklätt får sitta mitt på golvet, medan de andra gästerna står eller sitter runt om. Framför den lilla läggs olika föremål som vart och ett representerar ett framtida yrke: en hammare för snickare, en guldkedja för guldsmed, en penna för författare till exempel. Det ting barnet sträcker sig efter symboliserar det arbete barnet kommer att få som vuxen. De vuxna kastar också godis i luften som barnen fångar upp. Efter ceremonin bjuds alla gästerna på söt gröt, lagad på hela vetekorn som kokat länge i en söt lag. Gröten serveras vackert dekorerad med urgröpt granatäpple, dragerade mandlar, pistage- och andra nötter.

I undersökningen ingår också förvärv av föremål. Alla de presenter som familjen i Vårberg ger till varandra i samband med att de firar exempelvis födelsedagar eller namnsdagar förvärvar vi till museet.

Tingen blir materiella vittnesbörd om firande och vardag i Sverige, 1993 och 1994. Här talar sakerna om hur familjen kompromissar mellan att sätta guldkant på tillvaron och att få ekonomin, med radhusköp, att gå runt. Presenterna ges främst till barnen, till varandra ger de vuxna något de ändå behöver, men kanske en lite mer påkostad variant: roliga strumpor eller fina skinnhandskar till exempel.

Även de andra familjerna intervjuas givetvis om gåvor: Åsa, artonåringen, ständigt på språng, får en filofax, en planeringskalender, och en personsökare, en så kallad minicall. Ingemar får ett "önskearmband" i julklapp, sameslöjd, att bäras tills det går sönder och då får han önska något – som går i uppfyllelse!

Ulrika sydde Carl-Larsson-inspirerade kläder till namnkalaset de höll den 7 mars 1993. Foto Kristina Aspenblad.

Likaså förvärvar vi pynt och liknande som familjen i Vårberg dekorerar sitt hem med inför helger eller födelsedagar.

Ulrika byter till julgardiner inför julen, och hon lägger fram en julvaxduk. Likaså pyntar hon med ljusstakar, adventsstjärna och ljusslinga i körsbärsträdet utanför. I år har Axel fått små paket att öppna varje dag under december, hängande på en adventskalender som mormor har sytt.

En annan av de intervjuade familjerna pyntar mindre. I köket hemma hos dem hänger glittret uppe året runt, ett minne av en jul för ett par år sedan och numera införlivat i heminredningen.

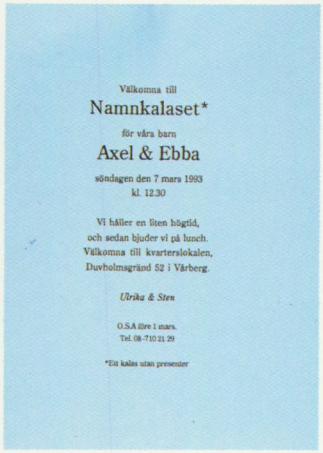
Välkomna till
Namnkalaset*
för våra barn
Axel & Ebba
söndagen den 7 mars 1993
kl. 12.30

Vi håller en liten högtid,
och sedan bjuder vi på lunch.
Välkomna till kvarterslokalen,
Duvholmsgränd 52 i Vårberg.

Ulrika & Sten

O.S.A före 1 mars.
Tel. 08-710 11 29

*Ett kalas utan presenter

Ulrika och Sten ordnade ett alternativt dop, ett namnkalas, för sina barn. Foto Hans Koegel.

TRADITIONER

Kanske är det svårare än förr att idag överblicka vad som är tradition i hur man firar? Är traditionerna mer vildvuxna, mångfalden större?

Idag kan man viga sig borgerligt eller i kyrkan, eller helt enkelt bara flytta ihop.

En familj har haft ett namnkalas för sina barn. Själva höll de tal om barnens namn och hur de hade valt dem. Barnen fick en "gosemor" och "gosefar" istället för gudmor och gudfar. I en annan familj följer man en uråldrig kyrkoritual på arameiska och det efterföljande kalaset är för hela släkten. Man bjuder på hemlandens specialiteter, musiken är arabisk omväxlande med hiphop, till ungarnas förtjusning.

Bröllop och dop är medvetet framställda livshögtider där de som ordnar festen har tänkt och planerat, valt till och valt bort. Bröllopet blir en sorts scenisk framställning där paret gestaltar något om sig själva. Tidigare har jag skrivit att undersökningen främst rör privat firande, men inte minst Birgittas och Ingemars bröllop överskrider gränsen mellan privat och offentligt, eftersom man valde att ha media närvarande för att dokumentera vigseln.

Andra gånger kryssar man fram i firandet, kompromissar, tar detaljer här och där, kombinerar och gör på sitt eget vis. En del högtider bara blir som dom blir, det är inte så viktigt.

– Eftersom vi var lediga på julafton så firade vi jul. Jag lagade julmat, vi bjöd hem vänner, alla var muslimer, berättar Erika, en svensk kvinna gift med en muslimsk man och en av dem jag har intervjuat utöver de familjer jag följer.

– Sedan åt vi skinka och långkål och drack tequila till. Det var trevligt. Men hade vi inte varit lediga, så hade vi inte firat jul. Nyår, då jobbade min man och jag skulle upp tidigt dagen efter. Då försökte jag sova genom smällarna. Fast det kurdiska nyåret tänker vi fira, det blir i mars i år.

– Jag bakade en tårta som liknade ett tåg då Axel fyllde ett år. Egentligen skulle jag vilja göra något sådant varje födelsedag, fast det har inte blivit av. Man lever i verkligheten och av olika skäl så orkar man inte göra allt man har tänkt sig eller skulle vilja, säger Ulrika.

– Någon gång skulle jag vilja smycka Axels rum med ballonger och serpentiner medan han sover, så att han vaknar till kalas och

fest men det har inte blivit av än. Så är det, säger Ulrika, man kanske vill fira på något annat sätt än man gör, av praktiska skäl.

Erika och Ali gifte sig i kyrkan.

– Det blev så, förklarar hon för mig. Vi hade tänkt gifta oss i rådhuset, men hans familj såg tillfälle till en fest och tyckte att det var festligare i kyrkan.

Jamen, säger jag, tyckte de inte att det var konstigt att ni gifte er i kristna kyrkan, de är ju muslimer.

Ali suckar.

– Ni svenskar har en så egendomlig uppfattning om muslimska länder. Visst är vi från Iran, visst är vi muslimer. Men vi är precis som de flesta svenskar som är kristna och ändå inte särskilt troende. Vi är muslimer, men precis som ni, rätt sekulariserade.

KVINNLIGT OCH MANLIGT

Ulrika har en svart skrivbok med hårda pärmar. I den skriver hon upp idéer till födelsedagspresenter och julklappar och i den skrev hon ner planerna för julaftonens gående bord och vad gästerna skulle få till trekaffet, när tomten skulle komma, och vad som borde köpas hem och lagas till i förväg. Sten var ledig veckan före jul för att de skulle hinna lägga in sill, baka hårt bröd och sirapslimpa.

– Man är ju ledig efter jul annars, i mellandagarna, men för mig börjar julen med advent och den roligaste tiden är före julafton. Efter juldagarna är julen slut, tycker jag. Därför är det roligare om Sten kan vara ledig före jul – det är ju då allt händer, säger Ulrika.

Ulrika är duktig på att hitta på passande presenter, hon lägger på minnet om någon nämner att de kanske skulle behöva en kratta eller längtar efter en lyxig badtvål. Då de sedan fyller år överraskar hon med det jubilaren kan ha nämnt ett halvår tidigare. Hon kommer ihåg bemärkelsedagar, det är hon som skickar kort och hon som organiserar middagar för gäster.

Jacqueline är känd i hela sin släkt för att var duktig på att ordna kalas.

– De brukar be mig, säger hon, jag vet inte varför. Festerna för släkten är oftast stora tillställningar. Med alla barnen är de så många att de inte längre ryms hemma i någons lägenhet för ett stort kalas, utan de hyr en föreningslokal. Sedan ska maten handlas in och lagas till, musikanläggning ordnas, tårtor beställas och

"För nu glaset till din mun, tjo faderittan lambo". Nordiska museet dokumenterar nutida festseder. Åsas studentskiva 7 maj 1994. Foto Sören Hallgren.

Åsa, 18 år, har studentskiva i maj 1994. Att ta studenten är viktigt, säger Åsa. Det är kul, men läskigt också, snart kommer man att vara tvungen att välja helt själv. Foto Sören Hallgren.

om det är ett dop eller ett bröllop ska man ordna med små minnesgåvor till alla gästerna, kanske i form av en liten porslinssko eller porslinsvas, fylld med dragerade mandlar. Det är mycket att organisera – och Jacqueline är ofta en av de engagerade, även om många hjälps åt.

Åsa som är arton har redan börjat organisera fester. Artonårs-

Lolli och Salwa delar ut dopgåvor till gästerna vid det syrianska barndopet 3 juli 1993. Foto Sören Hallgren.

dagen firades ihop med en väninna, också nybliven artonåring, med ett stort kalas på lokal. De hade förhandlat med olika festarrangörer, hört sig för om lokaler, diskjockey och mat, och så bestämt sig för ett alternativ. Sedan skickades inbjudningar ut, alla betalade sin del och för att få festen att gå runt ordnades med eftersläpp, då de som inte ville eller inte ansåg sig ha råd med menyn kunde komma in för en billigare slant. Kalaset var stort, längs dukade bord intogs rostbiff och potatissallad, starköl, kaffe och kaka. Gästerna höll tal och Åsa och Maria hälsade gästerna välkomna.

Nu är Åsa och väninnan igång med att planera studentskivan. Då jag tycker att det är tidigt att börja i december ser Åsa förvånad ut.

– Det är hög tid, förklarar hon. Man måste vara ute nu för att få en bra lokal. Sedan har inte folk råd att gå på allas studentskivor, därför gäller det att ha den rätt tidigt. Vår skiva kommer att vara i början av maj, förklarar hon. Senare rapporterar hon om förhandlingar om kontrakt, priser, jakten på bra dansmusik och andra detaljer. Att planera och förbereda sin studentskiva måste vara bra träning i att organisera stora projekt!

Ingemar säger att han tycker sig ha märkt att killar är sämre på att ordna kalas än kvinnor.

– Det är ett konstigt socialt killdrag, säger han. Det är en sorts rädsla för att skylta. Det är inte att man är rädd för att bli äldre, men man vill inte genera sig, stå i centrum och att folk ska känna att de måste köpa presenter.

Det förefaller som om det är kvinnorna i undersökningen som är speciellt engagerade i att ordna fester, ta tillfället i akt och ställa till kalas. Det är kvinnorna som kommer ihåg födelsedagar och som skriver julkort. Relationer är kvinnors ansvar.

Dopgåva med godis nedstucket i skon. Foto Sören Hallgren 1993.

DET RÖRIGA LEVANDE LIVET

I firandet av livets och årets högtider möts ideal och praxis, medvetet gestaltat firande, där varje detalj är ett uttalande, kombineras med improviserat firande styrt av kompromisser. Firandet är nytt varje gång, traditionen är i varande och inte något statiskt och absolut.

Då man intervjuar familjer med invandrarbakgrund är det lätt att exotisera deras firande. Skildringarna av ett kalas hos en invandrarfamilj blir lätt estetiserat; människorna blir representanter som ska uppföra sig på ett visst sätt, ägna sig åt gamla traditioner, laga utsökt och raffinerad mat, dansa till sitt hemlands musik, helst iförda om inte folkdräkten så i varje fall praktfulla festkläder.

I verkligheten är firandet inte så stiliserat eller renodlat. Under tandkalaset går allt så fort att jag nästan inte hinner med, några av barnen får hårda kolor i huvudet och stortjuter, de vill till mamma och är måttligt intresserade av ceremonin. De vuxna skyndar efter gröten ut i video- och TV-rummet. Firandet är både ceremoniellt och rörigt – levande, här och nu.

Idag talas gärna om kulturell mångfald då man diskuterar vad invandringen till Sverige har betytt. Firandet hos den syrianska familjen är ett bra exempel på den mångfalden. På dopkalaset dansar man till arabisk och amerikansk musik, en kvinna från Grekland, som är danslärare, uppträder med dans till grekisk musik. Maten man bjuder på är libanesisk, spansk och svensk (den svenska är rostbiff och potatissallad). Gästerna är syrianer, spanjorer – släkt från Spanien och spanska grannar från Skärholmen – och svenskar. Här är inte etniciteten renodlad utan i vardande.

Då man läser uppteckningar från förr förefaller firandet exakt reglerat: så här gjorde man, så här gick det till. Det är som ett inslaget paket, med rosett och allt. Vi kan veckla upp papperet och därinnanför, i kartongen, finna bröllopsfirande eller jular "förr". Kanske kommer tidens gång att ge också den här pågående undersökningen en patina som gör att framtidens läsare kommer att säga att "på 1990-talet gjorde man så här". Just nu förefaller mig mångfalden som genomgående för högtidsfirandet i undersökningen. Det är inget som präglar bara firandet i Jacquelines familj, utan allt firande jag har mött. Idag, 1993–1994, finns en variationsrikedom i hur man firar och vad man firar. Så här ser traditionerna ut i sin samtid.

SÅ LÄNGE SEDAN – SÅ NYSS

Skans Torsten Nilsson

I min hemby, Skansbacken i Nås socken, Dalarna, fanns det när jag var barn drygt 30 bondgårdar med kreatur. I dag – 60 år senare – finns i hela byn icke ett levande kräk i en enda lagård eller ett enda stall. Inte ens en hushållsgris.

Jodå – byggnaderna finns kvar, i alla fall de flesta. Och de allra flesta av gårdarna är befolkade, några få dock endast sommartid. För en flyktig blick tycks inte några drastiska förändringar ha ägt rum i byn på mången god dag. Men låt oss titta litet närmare på hur livet i vardag och helgdag förändrats under den senaste mansåldern i en by som jag bestämt tror är ganska representativ i väsentliga avseenden för betydande delar av den svenska landsbygden.

På 60 år har min hemsockens invånarantal halverats – från 1 600 till 800. Och så har vi givetvis slagits ihop med några grannsocknar till en storkommun, med en centralort som ligger 25 km bort. Fast min by är socknens största är den numer glest befolkad. Med en befolkningspyramid som vänts rätt upp och ned. I min barndom var barnen många och de riktigt gamla få – nu är det precis tvärt om.

I flera avseenden levde man ända till efter andra världskriget ett mycket gammaldagspräglat liv. Hemma hos mig var vi som mest sju barn och vi hade två sovrum. Riktigt kalla vintrar packade hela familjen, för värmens skull, ihop sig i det ena. Värmekälla var kakelugnar. Pigan i kökssoffan fick försöka hålla värmen med att ha spisen i gång.

Sommartid var livet lättare. Vi har, som många andra i byn, ett särskilt sovrum i en av uthuslängorna, den så kallade stestugan, som till och med har en anslutande liten kammare. Stestugan har

När första sonen döptes var det stor högtid. Som familjetradition används hans dopdräkt ännu av barnbarnsbarnen till föräldrarna på bilden. Foto Ateljé Linnman 1919.

trossbotten och en mycket gammalmodig väggfast säng och annan fast inredning, dock ingen eldstad. I stestugan sov vi bröder gärna från tidiga tonår och uppåt. Den här utesovartraditionen var allmän.

I detta sammanhang skulle jag gärna vilja nämna, att jag som etnologistuderande fick lära mig att nattfrieriseden i landet dog ut ungefär vid sekelskiftet. Sicken tur vi hade, som inte hade vetskap om detta när vi var unga!

Bygata, Skansbacken, Nås socken. Till höger ser man Bergens Lars Perssons gård. Numera är den här gården nästan totalt försvunnen. Resterna av gården ägs av en "stockholmare" som sommarnöje. En enda riktigt fin gård finns kvar i bygden, hembygdsgården Lisskvarn gården från 1700-talet. Foto S. Svensson 1926.

Redan 1936 förbättrades bostadsstandarden hemma: ett rum i övervåningen, som stått oinrett sedan huset byggdes 1848 (en s.k. nystuga), inreddes till sovrum (och studierum) för gårdens söner. Och eftersom vår första radioapparat inköptes vid den här tiden och fick sin plats här, kallas detta rum "radiorummet". Samma rumsbenämning finns på flera håll i trakten – troligen var radion egentligen mer omvälvande här än teven blev en gång.

Centralvärme installerade vi samtidigt med att radiorummet inreddes. Men det dröjde ända till 50-talets första år innan vattenbärningen från brunnen var förbi tack vare en hydroforanläggning, samtidigt som ett privat diskvattenavlopp kom till. När det kommunala vatten- och avloppssystemet togs i bruk 1953 kunde vi lägga oss till med både WC och badrum. Men alla dessa innovationer betydde ju inte nödvändigtvis några större karaktärsförändringar i byns liv.

På min äldsta systers (längst bak) konfirmationsdag, pingstafton 1931, var all lek utesluten. En utflykt ut i naturen och en stilla kaffestund med en grannfamilj var tillåten. Grannasfar var skomakare och amatörfotograf. Av barnen på denna bild blev ingen kvar i byn. Foto C. A. Forsberg och Thorbjörn.

Dagarnas rytm var delvis annorlunda förr mot nu. Det var naturligt att gå ur sängen vid femtiden och gå till sängs vid åttatiden. Matordningen var helt given: kaffe med bröd att börja dagen med; frukost ca kl 7 – havregrynsgröt med något salt till smörgåsen; halv 11-kaffe; middag (dagens huvudmål) halv 1; eftermiddagskaffe halv 4; kvällsgröt halv 7 (rågmjölsgröt med lingonmos). Tidsschemat har nog hållit sig ganska oförändrat ända tills i dag, utom vad morgon och kväll beträffar. Få stiger upp i vad som nu kallas svinotta, och mången sliter sig inte så lätt från kvällsteven. Annars är hållpunkterna oförändrade från förr.

Att man helt lämnat självhushållet gör naturligtvis stor skillnad i mathållningen. På femtio år har man här helt ömsat livsvillkor och handlar nu i affären vad man en gång själv producerade: mjölk, smör, bröd, kött, fläsk... Ja, inte alldeles helt. Mången håller egen kökträdgård och odlar egen potatis. Mången jagar också och bidrar med kött till hushållet – främst då älgkött. Och sko-

När mina föräldrar gifte sig 1916 nyinredde de ett av gårdens rum i tidstypisk nationalromantisk anda. På bilden Skans Victoria Airey midsommarafton 1993. Foto Skans Torsten Nilsson.

gens bär har alltfort en viktig roll att spela, liksom fisket har för många. Men visst har mathushållningen revolutionerats. Urbaniserats intill oigenkännlighet.

Många av gårdarna i byn har två boningshus – det mindre placerat litet åt sidan i förhållande till det större och kallat "andra stugan" (eg. "ar stugo"). Traditionellt var det där som gammelfolket bodde. Hos oss hade andra stugan dels ett kök/sovrum/dagligrum, dels ett större rum – bagarstuga/snickarverkstad.

En gång om året eldades den stora bakugnen varm och gårdens

Nås kyrka och prostgård.
Vykort ur Stockholms Tidningens samling, Nordiska museet.

årsbehov av knäckebröd producerades under sakkunnig ledning av byns specialist på detta i egentligaste mening livsviktiga område, Hanises Britta. Varför, vet jag inte, men att husbehovsbakningen av "hårt bröd" i byn i allmänhet upphörde så tidigt som runt 1930, det vet jag.

Något gammalt folk som bor "på undantag" i gårdarnas andra stuga finns givetvis inte längre. Alldeles tvärtom: vanligtvis står denna byggnad nu i upprustat skick ständigt redo att hysa gårdens unga folk, när de kommer hem för ett kortare eller längre besök från sina fjärran orter. Då bryts den vardagliga tystnaden runt gården av unga stämmor – ofta bärande fram språkmelodi och vokabulär som kan låta främmande för gammalfolkets öron.

Ännu på 40-talet talade de allra flesta av socknens "infödda" invånare socknens egen dialekt – eller "mål". I folkskolan hade många det kämpigt att följa sin lärares anvisningar att "tala svenska" under lektionstid. På rasterna talades enbart mål.

I dag tar målet mindre och mindre plats i de yngre generationernas tal. På gott och ont. Mest på gott kan säkert den döma, som själv erfarit hur det känns att mobbas för särlingskap på språksidan. Mest på ont tycker den, som är gammal nog att vara trygg i sin tvåspråkighet och bemästrar både målet och normalsvenskan.

I fråga om socknens "lore" kommer den sviktande målkunskapen nog att bli förödande – är kanske så i viss mån redan. Så här ligger det till: Det finns en mycket rik flora av berättelser, sanna och icke sanna, om verkliga personer i socknen (samt i grannsocknarna), levande nu eller upp till tre–fyra generationer bakåt, om händelser, om repliker, om platser. Alla dessa berättelser är (eller var) välkända av alla. I alla sorters samtal refererar man till dessa berättelser, gemenligen genom direktcitat av någon agerande i den ifrågavarande berättelsen. Säg till exempel att man är i den situationen att den ene skall tacka den andre för en tjänst. Beroende på omständigheterna kan det då låta så här: "Tack ska du ha!" – "Jo, du ska mest ha tack, du!"; eller "Tack ska du ha!" – "Hä e je sôm ska tacka!"; eller "Tack fôr du a blåst!" – Envar, åtminstone alla över 50, vet då exakt tacksamhetens tyngd – eftersom den långa historien bakom respektive citat är välbekant.

Av gamla seder och föreställningar förknippade med årets och människolivets gång och växlingar lever en del ett friskt liv i dagens verklighet, andra återfinns endast i det bräckliga arkiv som utgör människors minne. Något litet av båda slagen skall här beröras.

Den sorts uppvaktning som ett blivande brudpar blev/blir föremål för – envar i sin hemby – i samband med första lysningsdagen – vanligen kallad "kryckeståt" – finns/fanns under varierande form och beteckning i åtskilliga delar av vårt land. I min hemtrakt talar vi om kryckdragning, och dess förlopp är i princip detsamma nu som för längesen.

Ryktesvägen vet byn väl när första lysningssöndagen timar, och i god tid har manfolket kommit överens om var man skall samlas dagen före, vid middagstid, för att ta kryckorna. Alltid håller man sig till bolagsmark. Ett par dussin man brukar vara engagerade i operationen, grannar och vänner, de flesta cyklande, och åtskilliga utrustade med de redskap det förestående skogsbruket kräver.

Nu gäller det först att välja ut två passande träd, en gran (för bruden) och en tall (för brudgummen). Långa, smala, raka, välväxta. Efter fällningen kvistas träden utom i toppänden, där tre

yxskaftslängder sparas. Resten barkas också, mycket omsorgsfullt, och sen återstår att frakta trädparet till brudens eller brudgummens hem.

För transporten nyttjas ett flaklöst hästanspänt vagnsrede, på vilket träden fastkedjas bredvid varandra med någon meters mellanrum. En bräda framtill, på tvärs mellan stammarna, ger plats dels för körsvennen, dels för spelmannen, som vanligtvis trakterar dragspel. Bakom ekipaget formerar sig hela karavanen av cyklister och så brakar man iväg i rask takt, med livlig musik och icke utan glada tjoanden vid intåget i byn. Dock far man inte ända fram till målet. Innan man kommit inom synhåll dit man är på väg sker halt och omlastning. Ty sista stycket fraktas kryckorna på de uppvaktandes axlar, med spelmannen sittandes längst fram vid rotändarna. Och vid den här ståtliga processionen är det socknens egen brudmarsch som gäller.

Vid framkomsten möter giftasparet på farstutrappen, kryckorna lastas försiktigt ner på bockar och uppvaktningen formerar en gratulationskö – var och en handhälsar på och gratulerar det unga paret. Samt manas in i stugan för att dricka kaffe med alla tillbehör. Några tal förekommer ej, men en mycket glad samvaro är för handen – där berättas historier och munhuggs med glatt humör.

Så småningom sätter man igång med resandet av kryckorna, en på vardera sidan om förstutrappen. De skall stå på samma sätt som brudparet kommer ut ur kyrkan, det vill säga vänd mot stugan ser man tallen till höger och granen till vänster. Före resningen har man kapat av stammarna så att kryckornas inbördes längdförhållande motsvarar brudparets.

En innovation i seden infördes för cirka 25 år sedan. Av ena kryckans avsågade ändstump tillyxas ett brödkavleliknande trästycke med handtag men med avfasade sidor. På denna tingest får de uppvaktande skriva sina namn och denna "gästkavle" bevaras som ett minne av den glada tilldragelsen.

När kryckorna står där de skall (tills efter bröllopet) skiljs man åt för att om kvällen träffas igen för akt två: logdansen. Då är man uppklädd – hittills har man, av lätt insedda skäl, varit vardagsklädd.

Vid logdansen är det återigen förtäring, såväl våt som torr. Dansen pågår traditionellt till morgonen. Ännu för 50 år sen kunde man på kryckdragningsdansen få uppleva stabbdans. Som exekveras enligt följande:

Mitt under dansen rullas en präktig huggkubbe – "stabba" – in

Staffanssångare i Skansbacken 1919. Ungherrarna på bilden blev alla kvar i byn till sin död. Foto Thors Erik.

på dansgolvet. Några karlar hivar opp ett dansande par på stabban, och de har att dansa där en stund, varpå de belönas med en sup brännvin innan de slipper lös. Sen ropas "stabban e tom" – och ett nytt par hivas raskt upp. Givetvis är det särskilt kärt att på stabban sammanföra ungdomar, som man vet har "ett gott öga" till varann. Jodå – det fanns dom som sprang sin väg när "stabban e tom" brölades.

Förr skulle kryckorna efter nedtagandet användas att göra en stege av. Men numera har vi också hemma gått in i lättmetallåldern.

Nordiska museet har ett foto som obönhörligen dyker upp i varenda utställning som museet ordnar kring gambla svenska folkliga seder. Fotot är taget i min hemby år 1919 av Thors Erik och visar en grupp Staffans-sångare i full mundering. Trots att en del

av ledamöterna är maskerade är det ingen svårighet att identifiera hela gänget. Vad man då upptäcker är att allihop är över 20 år, således fullt vuxna.

Annat var det när vi, ett halvdussin kamrater, ett och ett halvt decennium senare satte upp ett stjärngossegäng i byn – ingen av oss var ens över 15. Det var Mats Ernst, som skaffade fram Staffans-stjärnan (en gammal) och det var också han som vidtalade den (i våra ögon) gamla Tysk Karin att vara vår lärarinna i ämnet Staffans-sång. Hur det kom sig att hon var så kunnig härutinnan vet jag ej.

I Tysk Karins kök samlades alltså det här unga pojkgänget flera gånger under förvintern för att öva. Karin sjöng före och vi repeterade. Tills Karin tyckte att hon kunde godkänna oss. En snäll men mycket noggrann lärare.

Huvudnumret var givet: Staffans-visan. "Stjärnan" har ju fyra illuminerade bilder ur Staffans liv, och när man sjunger till exempel första versens "han vattnar sina fålar fem" så ser man Staffan vid brunnsvindan. Det är därför varje strof slutar med raden "det ser vi nu så gärna".

"Goder afton, goder afton" var förstås entré-sång. Och avslutningsvis hade vi naturligtvis "en Judas, som bär våran pung. Ack kära goda vänner, giv Judas en slant; hav tack, god natt." Men innan dess hade också tiggeriet blommat fritt i "Kära mor i spisen, låt oss få smaka grisen – kära far i huset, låt oss få smaka ruset" – önskemål adekvata för gänget på Thors Eriks foto men knappast för vår unga grupp. Men under vår kringvandring i byn denna annandagskväll fylldes vår Judas kont med allehanda godsaker, som vi sen gemensamt festade upp.

Så vitt jag vet, var detta sista gången någon sjöng Staffans-sången på allvar i byn. För allvar var det. Åtminstone för oss som sjöng.

Sista gången den andra stjärnformen, trettondagsstjärnan, gick runt i byn var på 50-talet, då några företagsamma skolbarn tagit upp denna gamla sed. 1956 samlade man på så sätt in pengar för Ungern. Året efter slocknade även denna stjärna för gott.

Ur det vimmel av traditionella bruk som i övrigt hör ihop med jultiden skall här endast några få kort beröras.

Förr var det en ganska omfattande avverkning av unga vackra granar, som ägde rum före jul. Alla boningshusens ingångar klädes in med granar – hemma hos oss till exempel sex granar runt

verandan, två vid köksingången och fyra vid andra stugan. Dessbättre har detta skogsödande i princip numer upphört, och man nöjer sig med den obligatoriska inomhusgranen. Emellertid kom utomhusgranarna väl till pass som virke till valborgsmässoeldarna.

Julottan börjar i min hemsocken klockan fem och i julottan gick alla. Utom en i varje gård. Denne – vanligtvis ett äldre barn – hade att vakta att inte vådeld uppstod. Det var nämligen brukligt, att i fönstren skulle om juldagsmorgonen brinna levande ljus – ett i varje fönsterluft. Åtminstone i de fönster som vette mot grannarna. Sen kom ju de elektriska ljusarrangemangen och eldsvåderisken undanröjdes.

På senare tid – det vill säga för en 25 år sen – har en ny ljussed introducerats. Längs byvägarna tänds på julnatten långa rader av marschaller – deras lågor ger en utomordentlig effekt i vintermörkret. Marschallerna är hemgjorda – brännämnet är huvudsakligen dieselolja och trassel, utportionerat i begagnade konservburkar. Denna illumination sker helt på privat initiativ och bekostnad. Ett uttryck för känslan av bysamhörighet kan man väl få tycka.

I mitt hem hade vi kvar en gammaldags sed: Julbordet hos oss dukades inte av till julnatten utan stod dukat till juldagens morgon. Och det var, uttryckligen, med tanke på gårdens bortgångna. Som barn fann man inte denna sed på minsta sätt skrämmande utan alldeles naturlig.

En julsed som tillhör en tid före min men som lever i den muntliga familjetraditionen är såkakeseden. Själv har jag fått den av min mor, som fått den från min farmor. Mor kom till gården 1916. Då var seden redan forntid.

Låt oss börja med den för all världens etnologer så välkända "sista kärven". Man sparade och tog särskilt väl vara på sädesfältets sista kärvar – för i dem fanns slutligen hela åkerns växtkraft samlad. Av det mjöl man malde av kornet i dessa sista kärvar bakades så den så kallade såkakan. Den var rund, ett par, tre tum tjock och cirka en fot i diameter. Den var rikt dekorerad på ovansidan med S-formade figurer och snurror i samma deg, inte olikt ett antal av nutidens lussebullar.

Såkakan bakades till jul och tronade mitt på julbordet – dock endast som en högst aktad dekoration. Efter jul förvarades den i en mjöllår i mjölhärbret ända fram till våren.

Utsikten idag från byns gamla plats för valborgsmässoelden. Foto Skans Victoria Airey.

När vårplöjningen skulle börja tog husmor såkakan med sig till åkern och lät plogristen, när den allra första fåran drogs upp, skära kakan i två delar. Som hon bar hem och själv ytterligare delade upp och såg till att alla kräk i lagårn fick en smakbit därav.

Nu på 90-talet förvarar vi tidens moderna slåtterredskap, strimmern, liggande ovanpå mjöllårarna i mjölhärbret. Varje sommar, när jag hämtar ut strimmern för den första slåtterdagen, brukar jag komma på mig med att tänka på gångna dagars såkakor.

Från tidigt 1920-tal finns en bra historia om valborgsmässobålet i byn. På den tiden hade varje by sitt eget bål – sin egen "kuv", som det heter. Kuven lades ju så högt som möjligt, helst på en bergknalle, för att kunna skådas vida omkring.

Det var byns unga män som hade ansvar för kuven. Särskilt viktigt var att den blev så stor som möjligt. Det var en årlig tävling byarna emellan om att ha den präktigaste kuven, den till volymen

största, den som brann längst, syntes längst och så vidare. Till kuven släpades bland annat alla förbrukade julgranar i trakten – det kunde röra sig om hundratals.

Den här gången måste ambitionen ha skenat en bit för långt. Några få dagar före Valborg utlät sig någon om byns kuv att den var för klen och växte för långsamt. Samt föreslog att man skulle hämta hästar och don hemifrån och ta till en smärre avverkning på bolagsskogen för att få litet stuns på kuven. Sagt och gjort: Nu var det snart inte bara torra före detta julgranar som samlades, utan ganska rejäla nyfällda granar i lass efter lass. Det året var byn obestridd champion i socknens valborgsmässoeldar.

Efterräkningen kunde ha blivit ganska otäck. En bolagets nitiske skogvaktare hade ganska snart inspekterat den åverkan skogen utsatts för och konstaterat bolagets förlust om 128 granar. Han hade larmat fjärdingsmannen för utredning av detta vildsinta tilltag, och det surrade i socknen om stämning och tingssak och skadestånd.

Lyckligtvis, för ungdomarna, gästades bolaget i socknen just då av en bolagets tjänsteman av hög dignitet, en flottningschef, som fick höra talas om affären. Han sökte upp den uppretade skogvaktaren och bad honom kalmera sig. Han borde betänka, menade flottningschefen, att det här rörde sig om en urgammal företeelse med djup folklig förankring. Bland annat refererade han till forna tiders vårdkassystem. Klokt vore, inte minst för bolagets anseende, betonade han, att icke vidare röra i denna saken. Och motvilligt lät skogvaktaren udda vara jämnt och inga vidare åtgärder vidtogs.

Ett speciellt drag hos valborgsmässoeldandet förr var att innan kuven antändes, så brändes som en sorts förrätt en gammal tjärtunna, som fästs vid en mycket hög stång.

Så småningom blev valborgseldarna en skolbarnens angelägenhet i byarna och numer, i avfolkningens och rationaliseringens tid, samlas hela socknen kring en gemensam valborgseld nere på slätten, vid älvstranden, strax intill kyrkan. I hembygdsföreningens och kyrkans gemensamma regi samlas man först i kyrkan, där våren hälsas genom tal (av ordföranden i hembygdsföreningen) och sång (av hembygdskören). Sen samlas man runt bålet och skådar det ståtliga fyrverkeri som avskjuts på andra älvstranden och som vi alla bidragit till genom insamling i socknens affärer. – Prydligt, välordnat och ytterst civiliserat. Långt fjärran från vilda övertramp.

"I bygdens liv var förr i tiden yrkesfotografen en viktig krönikör... Han avbildade sockenborna när de döptes och konfirmerades, han fanns till hands vid skolavslutningar, bröllop, 50-årsdagar och silverbröllop – och innan kistlocken skruvades på förevigade han människors anletsdrag en sista gång. L.O. Åkerman tog under åren många sådana bilder av Limabygdens folk i glädje och sorg" (Rune Hassner i "Lima bortom mannaminne"). Foto L.O. Åkerman (1861–1935).

Ett av de klaraste minnen jag har från min tidiga barndom hör ihop med ett dödsfall. Våra närmaste grannar vid den här tiden var två systrar, Lina och Sabina, båda i ganska hög ålder. Och Sabina var allvarligt sjuk och sängliggande.

Vår gård ligger litet högre än den här granngården, så från vår förstutrapp ser man litet nedåt mot den ganska sumpiga kohage, som då låg nedanför grannens hus.

En kväll, just i skymningen, kallade far ut oss på farstubron – det var något viktigt han ville visa oss. Och där stod vi sen allihop alldeles tysta och såg hur en liten ljuslåga långsamt kom vandrande upp från hagen, på någon meters höjd över marken, som det tycktes, och långsamt, långsamt upp mot grannens hus. Där blev ljuslågan plötsligt borta och far bröt tystnaden med att med allvarlig och låg röst konstatera: "Nu dog Sabina".

Det visade sig senare att just så var det. Sabina lämnade detta jordiska livet just den stunden då vi stod och såg "fegljuset" slockna.

För far var detta begrepp "feg" ingenting egendomligt. Han förklarade, att när man var dödssjuk låg man "i fegda", och då blev omgivningen särskilt uppmärksam ("var") på tecken, som kunde tyda på, att livsslutet nalkades för vederbörande. Själv hade han sett fegljus flera gånger tidigare.

Längre fram lärde jag att man om små barn, som var överdrivet tysta och änglalika, kunde viska med ängslan att hon eller han möjligen vore feg. Vilket i så fall skulle betyda, att barnet snart skulle dö.

Grannens kohage är nu sedan länge utdikad och torrlagd. Den nuvarande grannen är en ung och rask engelsman, framgångsrik hydraulik-ingenjör, som nere i hagen byggt ett rejält tilltaget garage för sina två bilar och en verkstad för att på lediga stunder kunna meka med sin flygmoped, som han då och då far i vädret med för att lära känna sin nya hembygd. Och det enda extraljus som numer vandrar genom hagen kommer då och då från Tims Porsche.

År 1995 vore det svårt att märka någon större skillnad på en begravning i min hemsocken och samma tilldragelse var som helst i landet. Däremot är skillnaden påfallande mellan en begravning nu och en för 50–60 år sen.

Normalt slutade man sina dagar i sitt hem. Första tecknet utåt på dödsfallet var, att sjukrummets fönster på insidan kläddes med lakan.

För att göra den döde i ordning för kistan söktes gärna biträde av en förfaren bygranne – givetvis en kvinna. Idealet i fråga om klädsel sägs för den döda kvinnan ha varit att bära bröllopssärken och för mannen bröllopsskjortan – men om idealet följdes så ofta är väl osäkert. En sak är säkrare: få äldre torde förr (och intill nutid) ha lagts i sin kista utan att ha på fötterna ett par varma vita hemstickade yllesockor, i god tid iordninggjorda.

I alla gamla gårdar finns i uthusen ett rum, som används/har använts för förvaring av klädespersedlar. Funktionen gör att detta rum – klädeshärbret benämnt – är särskilt välhållet. Det var där man stod lik, som termen lyder.

Rummet tömdes på allt löst innehåll och städades ordentligt samt dekorerades – sommartid med björkar i hörnen, vintertid med granar. Mitt i rummet placerades så den öppna kistan på ett par bockar. Där vilade nu den döde under sin sista tid på gården,

besökt då och då av sin familj, släkt, vänner och grannar.

Seden var ju den, att man skulle bidra till begravningen med förning – bakverk, grädde, olika mat- eller dryckesvaror. Och när man några dagar före begravningen gick till sorgehuset för att lämna sitt bidrag, fick man en försynt inbjudan att få se den döde.

En syster till mig har en berättelse om hur hon som barn skickades med en gräddkruka till släktingar i byn, där begravning stundade. Det här var 1930, men hon minns så väl, hur noga far inprän-tade i henne att inte hälsa "god kväll" när hon kom fram utan använda den gamla hälsningen "Guds fred". Och hur alldeles naturligt 10-åringen följdes ut för att se sin släkting en sista gång.

Före avfärden till kyrkan, på begravningsdagens förmiddag, skedde utsjungningen. Den hade förberetts genom att man på gårdsplanen anordnat ett öppet rum – av gröna björkar om sommaren, av unga granar om vintern. Dit flyttades nu den döde i sin kista, som placerades på sina bockar, fortfarande öppen. Begravningsgästerna anlände efter hand och undfägnades med kaffe. Inför avfärden samlades alla runt kistan, och en psalm avsjöngs innan kistlocket skruvades på och kistan lyftes över till den flakvagn som var transportmedlet för denna färd. Häst och vagn tillhandahölls av någon god vän till familjen, som också ledde hästen under vägen. Alla begravningsgästerna gick till fots – naturligtvis med familjen närmast kistan.

Att vara bärare vid en begravning var, och är, ett hedersuppdrag av betydande dignitet. Som sådan har man att biträda vid kistans förflyttningar ända tills den nått sin slutgiltiga plats.

Efter jordfästningen återvände man till sorgehuset för en gemensam måltid. Ansvaret för denna bars traditionellt av en "kokerska" – titeln är rejält missledande. Denna funktionär – det fanns några få att välja på i socknen – var visserligen en skicklig matlagerska, men därutöver hade hon andra kvaliteter. Hon var väl förfaren i skick och bruk vid livets olika högtider, hon kände bordsdukningars och serveringars alla hemligheter, visste vad artigheten fordrar av såväl värdfolk som gäster, och så vidare.

Kokerskan bådades så snart sig göra lät. Långa överläggningar mellan henne och gårdens husmor om stort och smått hade föregått den stora gemensamma måltid som avslutade begravningsdagen. Lejt folk hjälpte till med serveringen, och man åt sig igenom ett stadigt smörgåsbord, en huvudrätt med stek som centrum och en efterrätt, som gärna bestod av fruktkräm med vispgrädde. Kyr-

koherden läste till bords och försökte gärna låtsas frånvarande när helan och halvan togs. Det talades ett och annat minnesord, och innan måltiden var över hade åtminstone tre timmar förflutit. Efter maten men före kaffet drog sig en del gäster hemåt, främst då kyrkoherden. Det övriga sällskapet grupperade om sig. Till kaffet och konjaken kom småpratet och historierna igång, och för en nytillkommen gäst skulle det ha varit svårt att tro att det här var avslutningen på en begravning.

Firandet av årets och livets högtider undergår givetvis, som allt annat, snabba förändringar i nutidens nyhetshungrande värld. Säkerligen håller många av mina generationskamrater med mig om att det är en särskild glädje i att av självsyn ha fått lära känna dessa tillvarons höjdpunkter under en tid som nu är oss så fjärran – och ändå så nära.

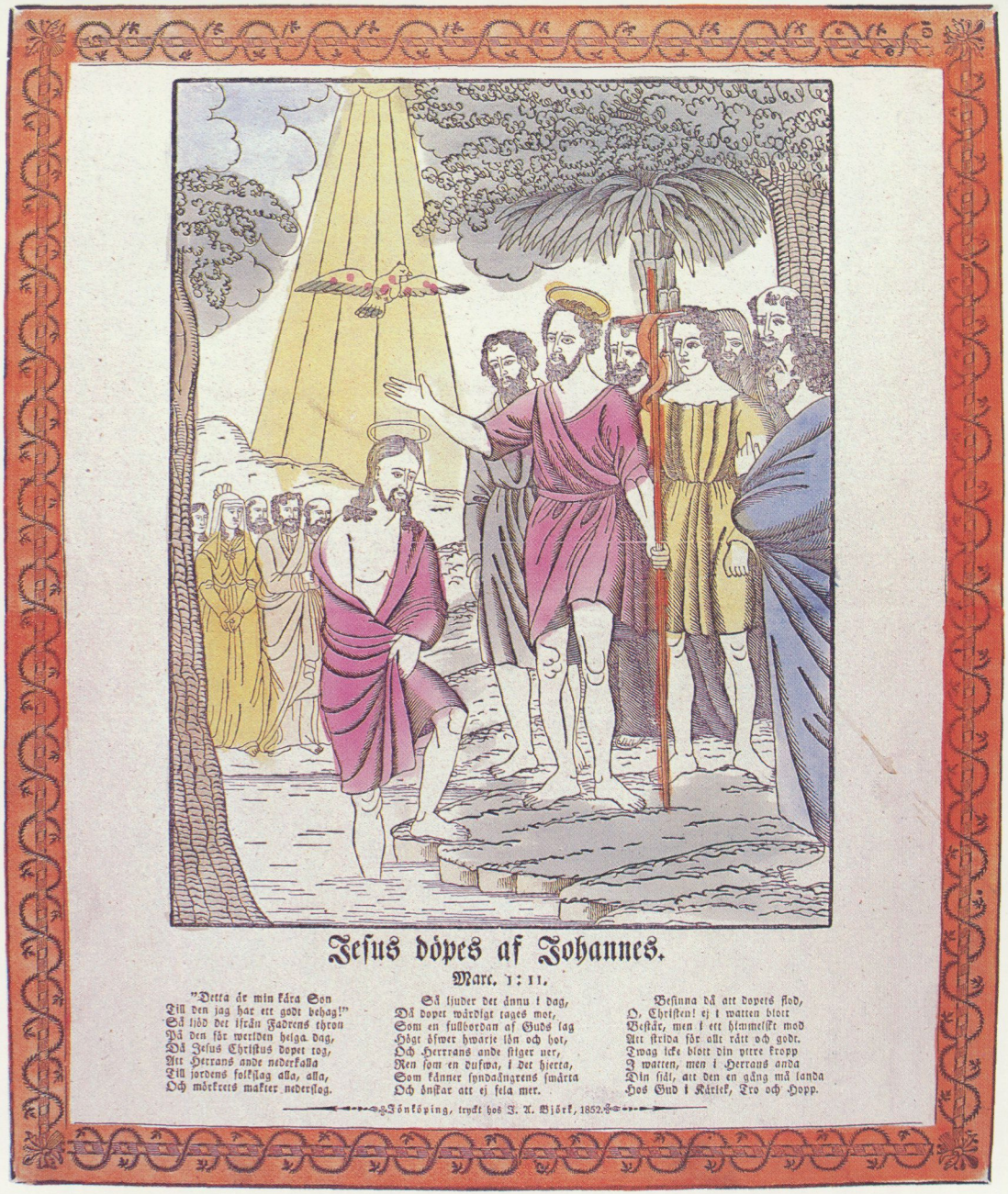

I den folkliga konsten var olika bibliska motiv som till exempel dopet, vanliga. Kistebrev i Nordiska museets samlingar med motivet Jesus döps av Johannes. Foto Hans Koegel.

DOP OCH DOPTRADITIONER

Agne Furingsten

I södra Unnaryds socken i Småland gick i 1800-talets början dopet till så här, enligt Lasse i Lassaberg:

> Så länge barnet var odöpt fick ej elden vara släckt i spiseln, på det den onde anden ej måtte inkomma i rummet där barnet var. En sax och en psalmbok måste ligga bredvid barnet under samma tid, såsom vapen mot den ondes inkommande.
>
> Såvida barnet ej var för klent skulle dopet ske i kyrkan, om det än var en aldrig så kall vinterdag. Kvinnan som skulle framhava barnet till dopet kallades för "boragudmor"... Denna kvinna skulle med sin man infinna sig på stället där barnet var, dagen innan dopet skulle förättas, medförande skänker såväl av matvaror som klädespersedlar till det nyfödda barnet. I barnets lintyg som kallades "pink" skulle inknytas en silverpenning på det barnet under livstiden måtte få lycka till rikedom. För samma orsaks skull måste boragudmoren på dopdagen hava pengar i sina skor.
>
> (...) Den dagen som barnet skulle döpas, skulle såväl barnets moder, som även boragudmoren, före solens uppgång taga barnet med sig och gå ut såväl åt ladugård som andra uthus, och stöta med barnet på boskap och andra föremål på det allt som vidrördes måtte bringa lycka. Barnets utstyrsel bestod i en så kallad "mantel" varande som en lång smal säck, öppen i den ena ändan, däri barnet med sina underkläder instoppades. (...)
>
> Änteligen skall det nu bära utav till kyrkan. Då tager fadren barnet i sin famn och lämnar det åt boragudmoren, samt utsäger namnet, vilket förut ej fått i huset nämnas. Ifrån den stunden boragudmoren tog emot barnet, och intill dess hon kom

Dopdräkt från Veinge socken i Halland, förvärvad till Nordiska museet 1886. Det så kallade "kristningssvepet" är garnerat med silverdekorationer, glaspärlor, sidenband och spetsar. Foto Birgit Brånvall 1994.

från kyrkan och lämnade det åter fick hon ej låta sitt vatten på det barnet vid tilltagande år ej skulle pinka i sömnen. Av samma anledning fick ej barnets fader vara inne i kyrkan under det barnet döptes, utan efter aktens slut skulle han komma först in i kyrkan, på det allmogen skulle få veta vems barnet var.

Då boragudmoren gick in åt kyrkan, skulle hon stöta 3:ne gånger med hufvudet, och 3:e gånger med fötterna av barnet mot kyrkodörren på det barnet ej måtte få skabb eller klåda. Det ålåg boragudmoren att i tysthet ordagrant efter prästen läsa formuläret till dopet, på det barnet skulle få lätt för att läsa. Till kyrkan medhavdes mat och brännvin att traktera faddrarna med efter gudstjänstens slut, vilka då gåvo barnet penningar som mottogs och förvarades av boragudmoren... Då de voro inkomne i stugan skulle boragudmoren lämna barnet till dess fader under yttrande: "Här har du en christen i stället för en hedning." Sedan återtog boragudmoren barnet, och då skulle middag vanka. De som varit hemma hade tillagat av all slags möjelig mat i huset. Boragudmoren skulle smaka på något av varje slag, på det barnet ej skulle få vämjelse för något i sin framtid.

(Bringéus 1967:97. Språket här något omarbetat.)

Kassticka från Mora socken i Dalarna daterad 1828. På stickan som lades i barnets korg graverades barnets namn, födelsedag och årtal in. Foto Birgit Bränvall 1994.

Ett annat citat ger en helt annan bild av synen på barndop och det som skulle ske runt omkring. Det är hämtat från Anna Skilberg i Riddarhyttan, en uppgift som hämtats från Nordiska museets folkminnessamling (E.U. 53398. Nm 178. Dopet).

Här i Skinnskattebergs församling har barndopet just aldrig varit så högtidligt. Dopet skedde på pastorsexpeditionen eller i skolan då prästen var där för att hålla gudstjänst eller övervaka en examen. Det var endast patrons och annat s.k. fint folk som lät sina barn döpas i kyrkan eller ställde till dopkalas i hemmet.(...)

Vad som däremot var viktigt det var att inte dröja för länge med att låta döpa barnet. Barnets tvättkläder fick inte hänga ute på tork innan barnet blivit döpt eller "krestnats" som man förr sa här i trakten. Var någon så okunnig att hon lät barnets tvättkläder, det var skjorta, tröja, bindel, blöjor o. mantlar m.m. hänga ute över en natt innan barnet krestnats så råkade barnet ut för ont och blev skrikigt och oroligt, den där oron hos barnet fortsatte tills barnet fyllt ett år, då var det onda över.

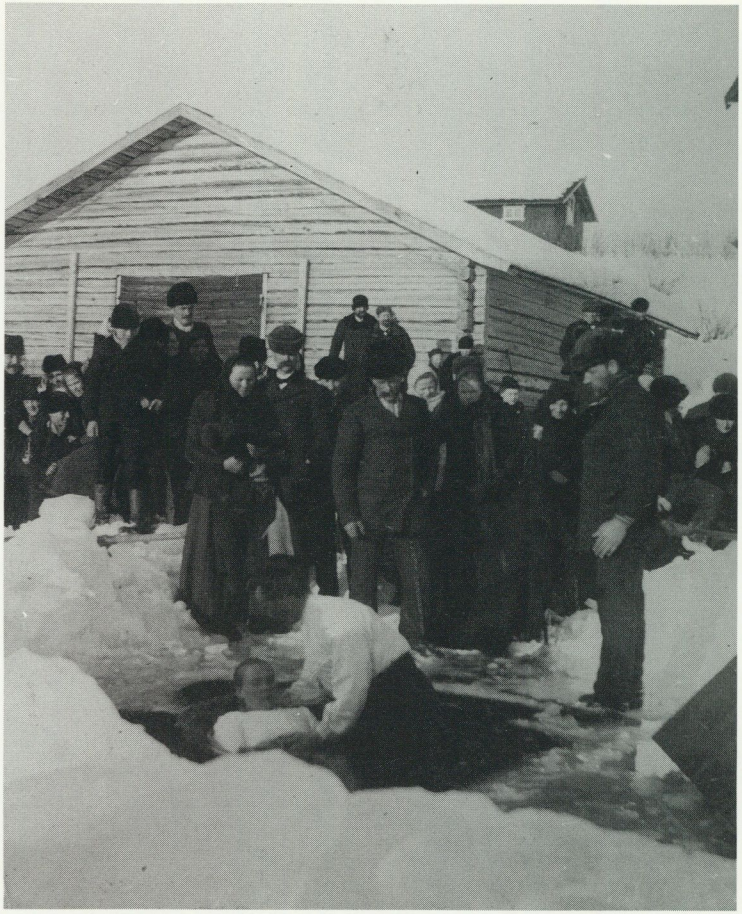

I den tidiga baptiströrelsens och i andra troendedöparrörelsers kapell saknades dopgrav. Dopen fick då ske ute i det fria även vintertid. Dop i Härjedalen i början av 1900-talet.

Faddrar till barnet blev barnets far- eller morföräldrar, det hände någon gång att ett par barnlösa makar blev gudfar och gudmor, de som själva hade barn ville inte bli faddrar, det medförde ett ekonomiskt ansvar för barnet om föräldrarna dog eller blev ur stånd att ta hand om barnet.

Omkring år 1906 eller 1907 då frikyrkoväckelsen utbröt och minst hälften av bygdens befolkning blev baptister då blev det allt mera sällan som barndop förekom. De frikyrkliga ansåg att barnet borde bli vuxet och frälst samt sedan själv begära dop hos församlingen.

Mellan dessa två tidpunkter har dopsederna alltså förändrats mycket. Som i så många andra fall beträffande sedvänjor och traditioner visar det att de inte är oföränderliga. Nya inslag kommer till och andra försvinner eller förändras.

TEOLOGISK BAKGRUND

För att förstå seder och traditioner förknippade med dopet måste man först studera den religiösa utgångspunkten.

I huvudsak finns inom traditionell kristenhet tre olika synsätt på dop. Den med störst utbredning skulle kunna betecknas som den *sakramentala*. Denna som är företrädd inom katolsk, ortodox, anglikansk och luthersk kristen tradition utgår från att barnet genom den så kallade arvssynden är skiljd från gemenskap med Gud och måste därför döpas för att bli kristen. Om det inte sker, utan barnet hinner att dö innan dopet, riskerar barnet att "bli förtappat", att för evigt hamna utanför gemenskap med Gud.

Dopet ses som ett "sakrament", en handling där Guds nåd förmedlas genom handlingen. Övriga sakrament inom katolsk och ortodox lära är konfirmation, ämbets-(präst-)vigning, bikt, nattvard, vigsel och sista smörjelsen, sammanlagt alltså sju, vilket också är "fullkomlighetens tal". Inom luthersk tro är endast dop och nattvard sakrament, eftersom de är de enda som är påbjudna av Kristus själv.

Den *metodistiska* dopsynen, vilken delas av de metodistiska trossamfunden i världen, innebär i likhet med den sakramentala att dopet skall ske på spädbarn. Den teologiska utgångspunkten är dock radikalt annorlunda: barnet skall döpas därför att det är Guds tillhörighet. Arvssyndbegreppet förekommer alltså inte hos metodismen.

Den tredje större gruppen av dopsyner är den *baptistiska* eller, som den ibland kallas, troendedopssynen. Denna är förhärskande inom de baptistiska samfunden samt inom de internationellt snabbast växande kristna kyrkorna, pingstkyrkorna. Utgångspunkten för denna dopsyn är att dopet är något som är förbehållet den troende. Detta innebär att det bara är den som är intellektuellt medveten om en personlig tro på Kristus som skall döpas. Samtidigt ses själva dopet som något mer än en "bekännelsehandling". Även om dopet inte betecknas som ett sakrament, räknar man med Guds handlande i dopet.

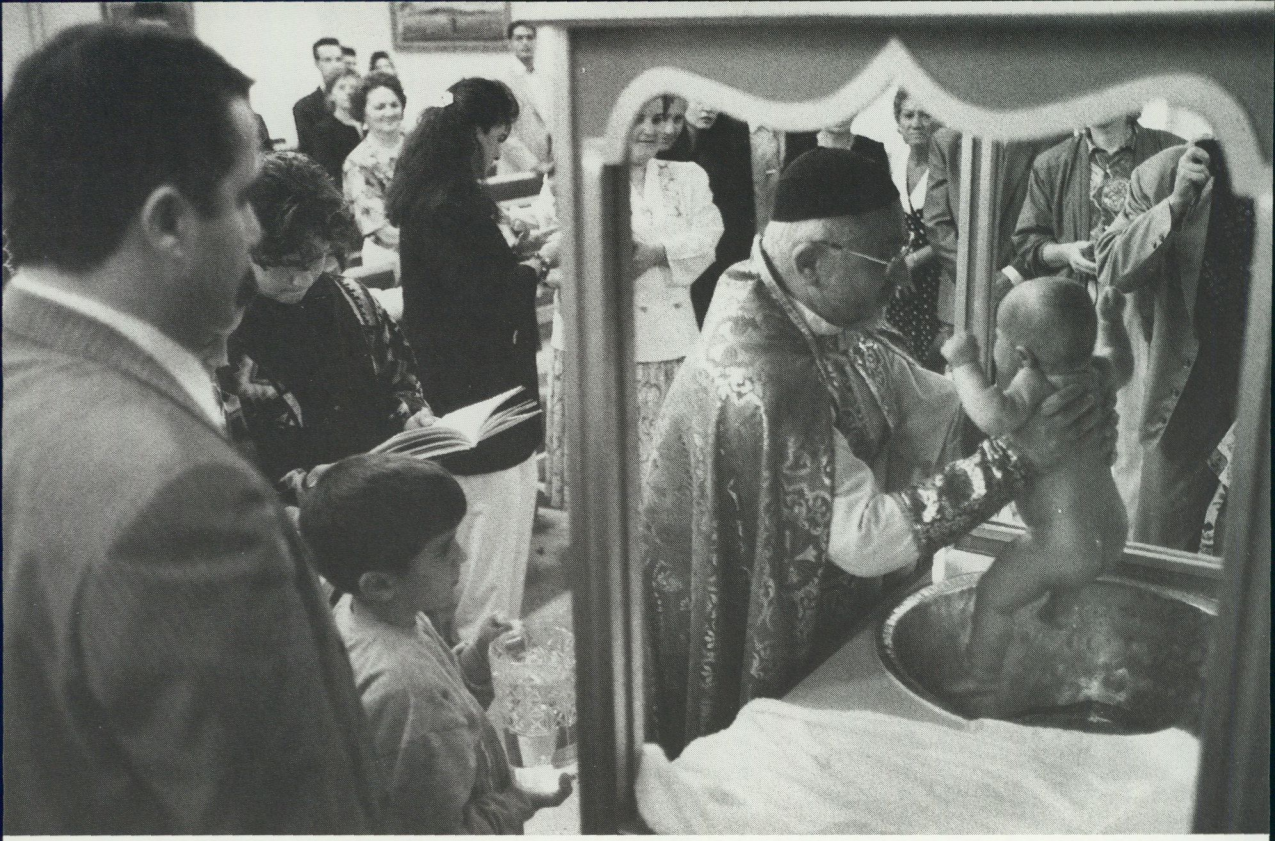

I den tidigaste barndopstraditionen doppades hela barnet ner i vattnet, med samma symboliska betydelse som i baptistisk doptradition av "begravning" och "uppståndelse". I de Västeuropeiska kyrkorna praktiserades samma sed in på 1500- och 1600-talen. Traditionen är fortfarande levande i de östliga och ortodoxa kyrkorna. Dop enligt syrisk-ortodox tradition, Norsborg 1993. Foto Sören Hallgren.

Hos några svenska frikyrkosamfund har man en öppen dopsyn, till exempel hos Svenska missionsförbundet eller Svenska Alliansmissionen. Det innebär att man accepterar och även utför både barn- och troendedop. Inom Frälsningsarmén har man ingen egen dopsyn. Där hänvisar man till andra kyrkor om någon vill bli döpt eller låta döpa sina barn.

Vid sidan av dessa olika uppfattningar förekommer olika dopsyn hos vissa sekter till exempel hos Jesu Kristi Kyrka av Sista Dagars Heliga (mormonerna), som bland annat praktiserar dop för redan avlidna, och Jehovas vittnen med flera.

Effekterna av de olika dopsynerna i sed och tradition blir naturligtvis påfallande olika.

HISTORISK BAKGRUND

Med den sakramentala dopsynen blir vikten av ett så tidigt dop som möjligt en alldeles avgörande faktor. I äldsta tid skulle barnet därför döpas så snart som möjligt. Enligt 1529 års kyrkohandbok, 1571 års kyrkoordning och 1686 års kyrkolag skulle dopet förrättas i kyrkan inom åttonde dygnet. Undantag från detta var dels adeln, som genom sin patronatsrättighet kunde låta dopet ske hemma, dels i praxis i extrema glesbygder, där man väntade in prästens besök.

Så småningom uppluckrades den strikta tillämpningen av praxis att döpa i kyrkan, genom att hemmadopet kom att bli allt vanligare, framför allt i borgerliga familjer. Detta kom att leda fram till en kunglig förordning 1864, där det uttalades att "där skäl förefinnes må dopet ske i prästens bostad eller å annat lämpligt ställe". I och med denna förordning ändrades tidsgränsen från åtta dygn till sex veckor.

För allmogebefolkningen betydde förändringen att dopet ända fram till 1940-talet kom att äga rum antingen i hemmet dit prästen då hämtades eller, vilket var väl så vanligt, i prästgården. Denna

Efter dopet vidtog festen i familje- och vänkretsen. Efter dopet. Oljemålning av Bengt Nordenberg 1878.

I borgerliga kretsar kom dopen alltmer att ske i hemmen från mitten på 1800-talet och framåt till och med 1940-talet. Dopet fick karaktären av familjehögtid där traditionerna i form av kläder, dopskål med mera fördes vidare från generation till generation. Solvej Ingela Katarina Gullers döps 1947 av pastor Klefbeck i samma dopklänning som hennes mamma Ingvor bar 1914. Dopklänningen har burits av alla barn och barnbarn i familjen. Även "ängladuken" på bordet har gått i arv som en del i traditionen. Foto K.W. Gullers.

hade under senare delen av 1800-talet och framåt ett rum som var speciellt inrett för dop.

För städernas arbetarbefolkning var dop i prästgården eller på pastorsexpedition det vanligaste, medan för den borgerliga stadsbefolkningen dopet oftast ägde rum i hemmen. Då skapade man högtid genom att på ett bord som altare arrangera med vit duk, blommor, några ljusstakar med levande ljus och bibel, samt en stor skål för dopvattnet. Skålen kunde vara av tenn, glas eller porslin. I mer välbärgade hem kunde den vara av silver.

Under 1940-talet kom i funktionalismens anda dopen att äga rum i stor skala på BB. De hygienska och praktiska aspekterna kom då att överväga.

Under 1950-talet ville kyrkan återta initiativet genom att skapa en kyrklig högtid kring dopet, vilket alltmer kom att äga rum i kyrkan, oftast i samband med ordinarie högmässa. I dag sker den absoluta merparten av alla dop i kyrkan.

Dopfrekvensen har under 1900-talet kommit att förändras radikalt. I början på seklet döptes i princip alla barn, utom de som var födda i baptistiska familjer. Den stora nedgången i dopfrekvens kom att ske först under 1960-talet och framåt, dels i takt med förändringen i synen på äktenskap, dels i samband med den politiskt radikala våg som svepte fram i slutet av 1960- och i början av 1970-talet. I dag finns den högsta dopfrekvensen i glesbygd och traditionellt starkt kyrkliga områden som i Luleå stift, liksom i delar av Göteborgs och Växjö stift, medan Stockholms stift med cirka 55 % av alla barn har den i särklass lägsta dopfrekvensen.

Synen på barn födda utom äktenskapet har också skiftat. I dag görs ingen skillnad på barn och barn. Förr gjordes stor skillnad. Under medeltiden skulle så kallade oäkta barn döpas före gudstjänsten och de övriga efter. Under nyare tid skärptes skillnaden. Barn födda utom äktenskapet skulle efter ett beslut på synoden i Strängnäs 1585 döpas på en vardag, för att föräldrarna eller enbart modern, om fadern var okänd, skulle pekas ut. Även olika psalmer kunde användas vid dessa och övriga dopakter för att förstärka markeringen mellan utomäktenskapliga barn och övriga. Först i och med en kunglig förordning från Gustaf III 1778 upphörde olikheten i behandling i ritualen. Däremot fortsatte särbehandlingen framför allt av ensamstående mödrar, genom att prästen på olika sätt förmanade dessa i samband med att barnet skulle bäras fram till dop.

I stället för faddrarna kom under 1930- och 40-talen sjukvårdspersonalen att fungera som assistenter vid dopet. Södra BB, Stockholm 1940. Foto Gunnar Lundh.

Starkt påverkade av funktionalismens idéer om hygien och rationalitet kom dopen under 1930- och 1940-talen att i stor utsträckning förläggas till sjukhusens BB-avdelningar. Barndop på Södra BB. Foto Gunnar Lundh.

Metodismen och med den den metodistiska doptraditionen infördes till Sverige vid mitten på 1800-talet. "Renlärigheten" beträffande den metodistiska dopsynen var inte speciellt stark. Ofta kunde barn i metodistiska familjer, åtminstone från sekelskiftet, bli döpta av en präst i Svenska kyrkan lika väl som av en metodistpastor.

Den baptistiska doptraditionen räknar sin startpunkt i svensk historia 1848 då det första baptistdopet ägde rum i Vallersvik, Frillesås socken i Halland. Om detta verkligen var det första så kallade troendedopet är inte helt säkert. Redan vid reformationsperioden under 1500-talets första hälft fanns också i Sverige inflytande från de så kallade vederdöparna, personer med en baptistisk dopsyn. Det är inte omöjligt att det under reformationsepoken kan ha förekommit dop med något slags baptistisk tradition.

Flera svenska frikyrkosamfund och riktningar praktiserar den baptistiska doptraditionen. Utöver Svenska baptistsamfundet är även Örebromissionen, Helgelseförbundet/Fribaptisterna, Pingströrelsen, liksom Livets Ord baptistiska rörelser. Sammanlagt har dessa mer än 160 000 troendedöpta medlemmar. Räknar man dessutom in medlemmar inom samfund med en öppen dopsyn, som t.ex. Svenska missionsförbundet som döpts med baptistisk doptradition, uppgår för närvarande antalet döpta till mer än 200 000.

DOPRITUAL

Även dopritualet har förändrats kraftigt i Sverige sedan medeltiden. Den största förändringen ägde rum från 1529 då den första evangeliska kyrkohandboken utkom till dess att 1614 års kyrkohandbok fastställdes. 1529 års kyrkohandbok innehåller i princip de flesta av den katolska tidens dåvarande ritualer.

Dopakten från 1529 var uppdelad i två delar. Den första omfattade exorcism, det vill säga djävulsutdrivning, och primsignelse, som var en förberedande välsignelsehandling. Den andra var själva dopakten.

Den första delen ägde rum vid kyrkporten. Prästen tog där emot barnet och dess gudfar och gudmor och utförde först exorcismritualen med korstecken och böner. Barnet fick därefter salt i munnen, vilket var en symbol för det kristna livet och dess gudomliga

visdom. Därefter tog prästen barnet vid handen och kyrkporten öppnades så att barnet kunde föras in till dopfunten som vid denna tid i allmänhet var placerad alldeles innanför.

Den andra delen inleddes med att prästen frågade faddrarna vad barnet skulle heta. Tre gånger skulle faddrarna upprepa barnets namn, varefter prästen ställde tre frågor till barnet som fadd-

Barnet betraktades i äldre kyrklig tradition som hedning innan det var döpt. Därför skulle det döpas innan det kom in i själva kyrkan. Dopfunten placerades för den skull omedelbart innanför kyrkdörren. Lummelunda kyrka, Gotland. Foto Sören Hallgren.

Viktiga bibliska händelser eller lärosatser avbildades ofta i kyrkorna, i tak och på väggar. Dopet var ett av dessa motiv. Medeltida dopscen på takmålning i Södra Råda kyrka i Värmland. Foto Sören Hallgren.

rarna besvarade: "Avsvärjer du dig djävulen? Och alla hans verk? Och hela hans väsen?"

Därefter smorde prästen barnets öron och näsa med spott och bröst och skulderblad med olja. Sedan frågade prästen barnet: "Vill du varda döpt?", vilket faddrarna skulle besvara jakande. Därefter doppades barnet naket tre gånger ned i funten, i Faderns, Sonens och den Helige Andes namn. Efter dopet gjorde prästen ett kors av smörjelse på huvudet och svepte in barnet i ett vitt kläde. Slutligen fick barnet ett ljus i handen.

Redan i 1541 års kyrkohandbok avskaffades några av ritualerna, bland annat smörjelsen på huvudet, men den stora förändringen kom att ske som en följd av Uppsala möte 1593 och genom 1614 års kyrkohandbok. Då avskaffades det vita klädet, salt- och ljusceremonierna, liksom en förändring gjordes av exorcismritualen. Så småningom kom även neddoppningen att avskaffas och ersättas av begjutning på huvud och skuldror. Det är från denna tid, 1600-talet, som de äldre djupa dopfuntarna oftast får en flatare insats av mässing, eftersom mindre vatten behövdes.

Under 1800-talets senare hälft och under 1900-talet har dopritualet ytterligare förenklats. Faddrarnas roll har tonats ned och föräldrarnas i motsvarande mån ökat. Likaså har inslaget av exorcism helt försvunnit. En dopakt i dag består i huvudsak av psalmsång, bibelläsning, bön, trosbekännelse, dophandling, bön och välsignelse, föräldra- (och fadder-)förmaning samt psalmsång.

Det metodistiska dopritualet skiljde sig inte på något avgörande sätt från det sena 1800- och 1900-talens lutherska tradition. Där finns dock något mer utrymme för individuell variation.

Det baptistiska dopritualet skiljer sig naturligtvis på avgörande punkter från barndopsritual. Genom att dopet skall ske efter en medveten begäran från den som skall döpas, kom själva dopritualet att uppdelas i två moment. Det första innebär en offentlig så kallad bekännelse, där man inför församlingen offentligt omtalar sin omvändelse och därav önskan att få bli döpt. Församlingen skulle därefter ge sitt medgivande. Detta moment har under senare delen av 1900-talet tonats ned och i praktiken kommit att äga rum i princip inför pastorn eller någon annan i församlingsledningen i enskildhet.

Det andra momentet innebär själva dopakten. I denna, som förrättas i en dopgrav (= dopbassäng) stiger dopförättaren, i allmänhet en pastor men även "lekmän" kan vara dopförättare, ner i vatt-

net tillsammans med den som skall bli döpt. Dopet sker genom nedsänkning helt och hållet under vattnet. Dophögtiden omramas i allmänhet av psalmsång och bibelläsning.

Dopvattnet betraktades som magiskt och hälsobringande. Det var klockarens uppgift att se till att vattnet fylldes i dopfunten och byttes mellan varje barn. Om detta inte gjordes knöts de barn som

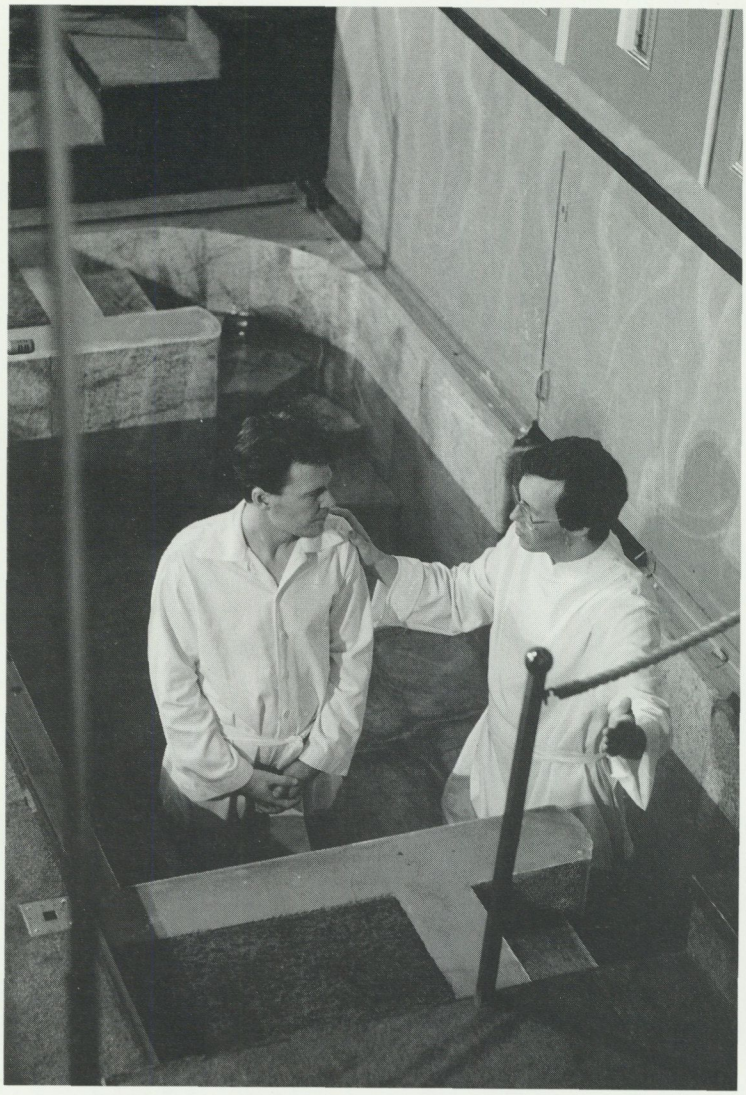

I baptistisk doptradition stiger både dopförrättaren och den som skall bli döpt ner i "dopgraven". Symboliskt innebär sedan själva dopakten en begravning av "den gamla människan" och en "uppståndelse" som en "ny skapelse". Pastor Ulf Koppelman döper i Citykyrkan (pingströrelsen) i Stockholm. Foto Arne Hychenberg, Dagen-Foto 1989.

I kristningsfasen vid vikingatidens slut döptes vuxna enligt barndopsritualen. Nationalromantisk oljemålning "S.t Sigfrid döper i Götaland" av J.Z. Blackstadius (1816–1898). Nordiska museet. Foto Sören Hallgren.

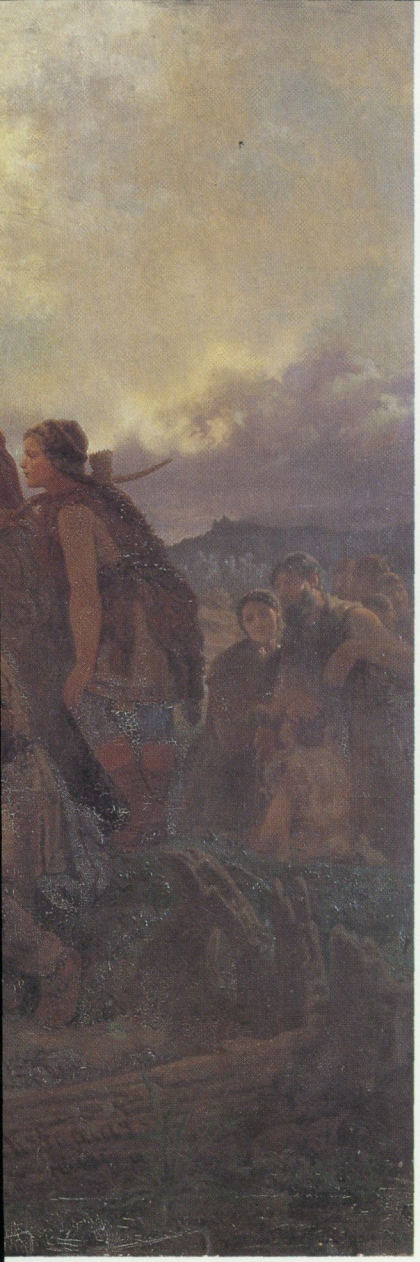

döptes i samma vatten på ett påtagligt sätt samman.

Barn döpta i samma dopvatten uppfattades som dopsyskon, med en särskild relation till varandra. Döptes en flicka efter en pojke ansåg man att hon blev stolt och manhaftig. Inte heller ansågs det lämpligt att döpa barn från olika sociala skikt i samma vatten, framför allt inte om de var av olika kön.

Dopvattnet ansågs som nyttigt för synen. Om man tvättade eller fuktade barnets ögon med dopvattnet skulle det inte behöva skaffa glasögon. Likaså var det ett bra medel mot sängvätning, och mot olika sjukdomar. Om det hälldes över en krusbärsbuske fick barnet lockigt hår.

DOPFUNTAR

I äldsta tid, under kristendomens genombrottsperiod, skedde dopet ute i det fria, i något vatten. Jesu dop i Jordanfloden är förmodligen det mest kända, men beskrivningarna i Apostlagärningarna ger även andra exempel.

När kyrkan så småningom kom att etableras i kyrkobyggnader inrättades dopmöjligheter i själva kyrkorummet. I de äldsta kyrkorna förekom oftast en stor, rund dopbassäng, där även vuxna individer fick plats. När barndopstraditionen slog igenom behövdes inte stora dopbassänger. I stället kom mindre så kallade dopfuntar att ersätta dopbassängerna. I vårt land är de äldsta dopfuntarna från tidig medeltid. Både form och utsmyckning varierar, men gemensamt för dem alla är att de består av en överdel, cuppa, i vilket dopvattnet hälldes och en fotdel.

Det förekommer tämligen ofta ornamentik på både cuppa och fotdel. Det intressanta är att dopmotiv är tämligen ovanliga på dopfuntarna från medeltid. Vanliga är i stället olika stiliserade växtmotiv: akantusrankor, träd och palmetter. Vanliga är även repstavar, flätband, arkader och rutmönster. Mer ovanligt är till exempel kors.

Figurmotiv förekommer, oftast med motiv ur bibeln: angus dei (= Guds lamm), Kristus, Adam och Eva, flykten till Egypten, tre vise män, Petrus med nycklarna, djävulen. Även andra figurmotiv som möjligen har biblisk bakgrund förekommer, som till exempel lejon, drake, häst med ryttare etc.

Dop förekommer alltså i mycket liten utsträckning på de medeltida dopfuntarna. I till exempel Västergötland rör det sig om ca

Dopfuntar med olika motiv. a) Slät med endast några repstavar. Hov sn, Västergötland. 1200-talets förra hälft. b) Palmetter på cuppan, livsträd på foten. Knätte sn, Västergötland. 1100-tal. c) Jesu dop. Skeby sn, Västergötland. Ca 1140–1170. d) Flykten till Egypten och de 12 apostlarna på cuppan, människohuvuden och fabeldjur på foten. Fole sn, Gotland. 1200-talets förra hälft. Foto ATA.

Detalj med Jesu dop. Dalby kyrka, Skåne. Foto Sören Hallgren.

3 % av de bevarade funtarna som har dopmotiv. I allmänhet är det då Kristi dop. Av Värmlands 49 bevarade funtar förekommer inte dopmotiv på någon. Om orsaken till detta kan man endast spekulera. Möjligen var dopet så självklart att man inte behövde påminna om det i bildform, utan det räckte med det faktum att dopfunten fanns på plats i kyrkan.

FADDRAR

Seden att utse faddrar till barnet i samband med dopet anses ha tillkommit tidigt i kyrkans historia. Den romerske biskopen Hyginus är den som tillskrivs att ha infört detta bruk år 152. Då skulle faddrarnas namn inskrivas i kyrkoböckerna som fördes.

I Rimberts Ansgarskrönika omnämns bruket med endast en fadder, men detta ändrades under medeltidens lopp. Vanligtvis begränsade man sig dock till tre faddrar, för pojkar två manliga och en kvinnlig och för flickor två kvinnliga och en manlig. Anledningen till begränsningen var att fadderskapet betraktades som ett andligt syskonförhållande som förhindrade giftermål, inte endast mellan fadder och fadderbarn utan även mellan faddrar.

Efter reformationen kom antalet faddrar att utökas och varierade med börd och rikedom. Medan fattigt folk fick nöja sig med en gudmor och en gudfar, kunde mer välsituerade ha åtskilliga. Från Regna by i Östergötland finns till exempel en uppgift på 17 faddrar. Fadderbegreppet hade därvid kommit att förändras väsentligt. Från att ursprungligen ha gällt barnets andliga fostran utvecklades faddersystemet till att mer bli ett materiellt stöd för barnet, genom de gåvor som faddrarna förväntades ge till barnet. Man kunde till och med göra skillnad på de så kallade funtfaddrarna, vilka absolut måste vara närvarande vid dopet och övriga som enbart förväntades ge barnet gåvor.

I äldre tid var det särskilt viktigt med faddrarnas roll. Eftersom barnet skulle döpas inom åtta dagar kunde t.ex. modern inte närvara vid dopet. (Hon var ju tvungen att genomgå sin så kallade reningsperiod och kyrktagas innan hon åter fick tillträde till kyrkan). Gudmodern var särskilt viktig på grund av att man ansåg att mycket av barnets framtida öde hängde på henne.

Det var faderns uppgift att inbjuda faddrarna. Det kallades att "gå med vita käppen". Han skulle sedan i god tid och helst skriftligen underrätta prästen om faddrarnas namn.

Faddrarna skulle i regel vara närstående till barnet. Vilka som valdes har växlat. Ibland var det fareller morföräldrar, ibland, som här, valdes faddrarna så unga som möjligt för att kunna medverka i "kristen fostran" under lång tid. Faddrarna Myr Karin och Ömans Margit, Sollerö sn, Dalarna. Foto Påls Hjalmar i Bengtsarvet 1939.

Faddrarna och särskilt gudmodern hade plikter mot sitt gudbarn. Dessa var av både andlig och materiell art. Vid födelsedagar och andra högtider förväntades gåvor. Tidigast i samband med konfirmationen upphörde plikterna. Vid denna förväntades gudmodern (och gudfadern) ge sitt gudbarn en bibel eller psalmbok.

I samband med dopet gav gudmodern under 1700- och 1800-talen ofta en silversked och gudfadern en kanna. I vår tid är det fortfarande vanligt med en dopsked, oftast med tidpunkt och datum för födseln inristat. Andra vanliga gåvor är smycken som halsband, serviettring eller silverram till första fotografiet.

Faddrarnas andliga roll kom att kraftigt reduceras i och med fadderlöftenas avskaffande i ritualet år 1894. De kom därigenom att bli passiva vittnen till dopet, något som fortfarande gäller.

Inom metodistisk tradition kan faddrar förekomma, men genom att ansvaret för barnens andliga utveckling anses vara föräldrarnas, är det inte ovanligt att faddrar inte utses. I praktiken kan däremot far- och/eller morföräldrar ha samma funktion som faddrar.

I den baptistiska traditionen förekommer inte någon fadder-tradition av naturliga skäl, eftersom dopet endast praktiseras på den som själv tagit beslut. Det är därför inte heller vanligt att den döpte erhåller gåvor av anhöriga i samband med dopet.

DOPDRÄKT

I tidig kristen barndopstradition skulle barnet neddoppas helt i vattnet. Man klädde därför av barnet i samband med själva dopet. Efter dopet klädde prästen på barnet en vit dopklänning som tillhörde kyrkan. Dopdräkten var därvid en symbol för att barnet genom dopet blivit en ren, Jesu Kristi brud.

När seden att doppa ned barnet i vattnet upphörde mot slutet av medeltiden kom barnet att bäras fram till dopet i sina egna kläder. Mycket snart kom man att markera det högtidliga i cermonien genom att ge barnet extra fina kläder. De högre stånden kom att ge barnen dopkläder i samma sorts tyger och färger som sina egna festkläder.

Även i de lägre stånden spred sig denna tradition och man kan se många vackra exempel på olika typer av dopdräkter. Den vita färgen övergavs aldrig helt och hållet i dopkläder och har återkommit under de senaste hundra åren. Ett dopbarn kunde vara iklädd en mängd olika plagg i samband med dopet: skjorta, tröja,

Troendedopet kan äga rum också ute i det fria. Det knyter an till berättelsen i Bibeln om den etiopiske hovmannen som döptes av Alippos vid vägen mellan Jerusalem och Gaza. Elca-stiftelsens campingplats, Löttorp, Öland. Foto Birger Thureson, Dagen-Foto.

livstycke, lindeband, fotpåse, en svepning eller ytterpåse, en kåpa, en bröstduk och en huvudbonad i form av en snibb, hätta eller luva.

En mängd olika textila traditioner finns representerade i dopkläderna: olika vävtekniker, knypplade eller virkade spetsar, broderier etc. Även former och färger kunde variera.

Under slutet på 1800- och under 1900-talen har, som redan nämnts, en återgång till mindre färgprakt och mer konsekvent vitt kunnat konstateras. Detta innebär ingalunda att det är mindre påkostade plagg.

Dopdräkten i den baptistiska traditionen utgörs i huvudsak av en kjortel av samma typ som prästernas vita mässkjorta, alba. Oftast är den enkel i utformning och utseende. I allmänhet har den en knäppning i halsen och ett slätt, vitt skärp om midjan. Dräkten ägs av församlingen och lånas ut i samband med dopet.

I vissa sekter som Jehovas vittnen eller i vissa speciella sammanhang som till exempel på den kristna campingplatsen Löttorp på Öland, förekommer dop sommartid i vanlig baddräkt. I detta ligger en uppfattning att det enbart är själva handlingen i sig som betyder något. Allt det som är kring dopet, exempelvis dopkläder är oväsentligt.

BARNSÖL

Efter dopet hölls barnsöl eller kristningsgille i hemmet. Detta kunde ta sig mycket stora proportioner. I vissa så kallade överflödsförordningar under 1600- och 1700-talen förbjöds all traktering med mat, dryck och konfekt. Under en period var det i städerna helt förbjudet att fira dopet.

På landsbygden tilläts dock barnsöl i högst två dagar. Gudmodern hade även här en viktig roll. Hon skulle smycka stugan och hon skulle vid själva festen vara "föregångskäring", det vill säga ta först av alla rätterna. Det skulle hon göra med barnet i famnen och låta även det "smaka" på allting. Hon skulle sedan, innan hon lade tillbaka barnet i vaggan, dansa med barnet på armen tillsammans med den man som hade kört dem till kyrkan.

Vid 1800-talets mitt övergick man till en annan utformning av kalasen. Det blev vanligare med kaffe, vin och dopkonfekt. Dopkonfekt hade börjat användas i herrgårds- och borgarmiljöer redan på 1600-talet. Dopkonfekt var vanligt fram till 1920- och 30-talen, men har därefter i praktiken kommit att försvinna.

I dag är variationen stor på firandet. Det förekommer både enklare former som till exempel dopkaffe i den trängre familjekretsen till större kalas med middag.

DOPTRADITIONER – NU OCH I FRAMTIDEN

Som framgått är doptraditioner lika lite som andra traditioner något oföränderligt. Både ritual och seder runt dopet har förändrats kontinuerligt. Vissa inslag har förekommit, försvunnit och återkommit på nytt. Andra har helt försvunnit, medan nya har tillkommit.

Det finns därför inte heller något som kan anses "fel" eller "rätt" bland dopsederna. Dopet är en högtid för familjen med den döpta i centrum. Det innebär olika saker för olika familjer och personer. Centralt i dopsederna bör dock ändå vara dopets djupaste innebörd: en religiös handling som symboliserar den döptas upptagande i gemenskapen med Gud.

"Barnens lyckopenning" har sålts sedan 1912 av barnmorskorna och inbringat flera miljoner kronor till de blinda. Foto Birgit Brånvall 1994.

"Nattfrieri" i modern tid. 11–12-åringar på party 1985. Skillnaden är inte så stor vid en jämförelse med hur ungdomarna förr i tiden lärde känna varandra. Att sova tillsammans med kläderna på fungerar lika bra idag.
"En utvald liten skara är bjuden… Flickorna delar in klassen i tre grupper: poppisgänget, de normala och mesarna… Bara de som är poppis blir bjudna. Dessutom måste man vara tillsammans med någon. 'Jag tänker så här' säger en pojke. 'Jag vill inte vara som dom. Man måste vara tuff, för att få vara med – verkar det, klå upp folk, ha många tjejer… Bläää.' Alla som är bjudna ska bidra med tio kronor till godis, chips och läsk."
Ur boken "I Brytningstid", 1991, ett samarbete mellan författaren Per Strandberg och fotograferna Cecilia Borggård och Maud Nycander som följt en skolklass i Sätra i södra Stockholm från årskurs 6–8. Foto Cecilia Borggård/MIRA.

GÅ UT OCH FRIA

Lena Kättström Höök

> Då en pök to på å tyckt om e stors, smög han se upp sent och gick utpå. Låg uppå fälln hennes och klappe na fint och viske go ol. Sängkamraten hennes vänne se mot väggen och läss int hör nå. Så täles ma mä oss imilla och sen sa ma åt förällran. Storssa väve nå fint och bann vanta och tocke och pöjkan skar fin sleva och kråte och måle e töusskrin. Ofta köft han ett ta en storsnickar. Så la han i setjesplagg och marsnespresenta och gav a.
>
> (Då en pojke tog på och tyckte om en flicka, smög han sig upp sent och gick utpå. Låg uppå fällen hennes och klappade henne fint och viskade "goa" ord. Sängkamraten hennes vände sig mot väggen och låtsades inte höra något. Så talades vi vid oss emellan och sedan sa vi åt föräldrarna. Flickan vävde något fint och stickade vantar och sådant och pojken skar fina slevar och kretade och målade ett tös-skrin. Ofta köpte han ett av en storsnickare. Så lade han i silkessjalett och marknadspresenter och gav henne.)

Så sammanfattade Brita Söderberg, i Offerdals socken i Jämtland, född 1849, ungdomarnas väg från den första bekantskapen till förlovningen. (E.U. 34295)

Ungdomar har i alla tider haft behov av att träffas ostört, utan inblandning av föräldrar eller andra vuxna. Hur man har löst det har naturligtvis berott på när, var och hur man har levt.

Vi ska nu ta en titt på hur ungdomarna i den svenska allmogen gjorde under framför allt 1800-talet.

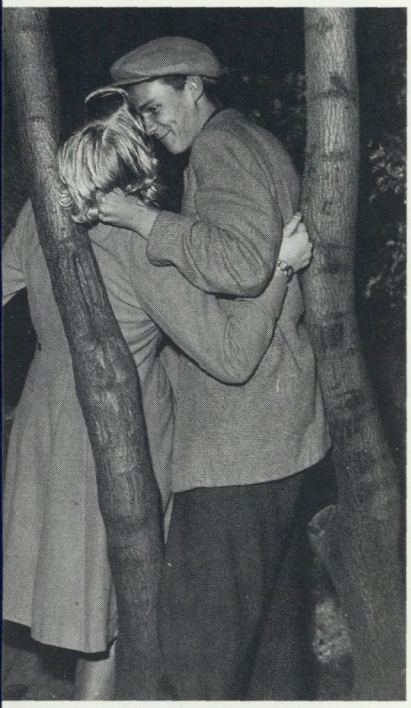

Det har inte alltid varit lätt för ungdomar att hitta platser för sin kurtis. Och egentligen var det lättare förr, när nattfrierierna på landsbygden ägde rum. Då hade ungdomarna möjligheter att träffas och lära känna varandra inomhus, fast under strikt reglerade former förstås. Bildens par från 1940-talet har det lite besvärligare, men att de trivs ändå går inte att ta miste på.
Foto Aftontidningen fotograferna. Ur Morgontidningens arkiv, Nordiska museet.

SYNEN PÅ UMGÄNGET MELLAN KÖNEN

Att visa varandra ömhetsbetygelser i dagsljus eller i andras åsyn var oftast otänkbart. Något sådant ansågs både genant och löjeväckande. Det kunde till och med räknas som en skam om en pojke och en flicka pratade med varandra mitt på ljusa dagen. Och en man som öppet sökte en kvinnas sällskap bar sig omanligt åt enligt den allmänna meningen.

I en uppteckning från Urshults socken i Småland berättar Amanda Mård, född 1875, att en flicka aldrig kunde gå ut och gå med en pojke annat än då de gick från lekstugorna (E.U. 20759). Med lek- eller dansstugor menades helt enkelt att ungdomarna skramlade ihop till en spelman och ställde till dans. På sommaren i hagar, vid vägskäl eller på broar. Vintertid i någon lånad stuga.

Från Värmland – Älgå, Järnskog och Karlanda socknar – uppges att vid 1800-talets slut var fästfolket så blyga att de knappt vågade tala till varandra i andras närvaro, ifall de råkades under utearbetet om dagarna. En annan uppteckning, också från Värmland, från Köla socken, handlar om samma fenomen:

> För omkring en mansålder sedan förekom knappast, att en gosse och flicka, "som hade något ihop", gick i följe på dagen. De till och med undvek varandra och vaktade sig för att uttala eller lägga sina känslor i dagen för sin omgivning.

NATTLIGT FRIERI I SAMLAD TROPP

Ja, hur bar de sig då åt för att träffas? På dagen verkar det ju ha varit uteslutet. Dessutom var ju arbetet hårt och arbetsdagen lång. Då återstår natten, särskilt lördagsnatten som föregick den för det stora flertalet lediga söndagen. I norra Sverige var det allmän sed att den manliga ungdomen friade hos de ogifta flickorna om helgdagsnätterna. *Pojksolen* kallades skämtsamt månen som lyste upp deras friarfärd. Det var inget formellt frieri, utan snarare en inledande procedur, helt enkelt ett sätt att lära känna varandra och eventuellt hitta en äktenskapspartner. Det nattliga frieriet gick till så att byns unga män drog runt i en samlad tropp och besökte de giftasvuxna flickorna, som låg nedbäddade i något av gårdens uthus. Allteftersom någon pojke dröjde sig kvar för att sova hos en flicka blev gruppen mindre och mindre. Paret i sängen förutsattes ligga och småprata, hon under fällen och han ovanpå. Om

Vägar och vägkorsningar har i alla tider hört till ungdomarnas favoritmötesplatser. I det gamla bondesamhället var det ofta i vägkorsningen man ställde till med dans. För att träffas måste ungdomarna i senare tid liksom förr ofta ut och gå eller åka på vägarna. Här kunde man göra upp om kvällens vidare öden och fanns det inget annat alternativ fick man nöja sig med vägen. På bilden ses några ungdomar från sent 1950- eller tidigt 1960-tal. Foto A-Bild Presservice. Ur Morgontidningens arkiv, Nordiska museet.

man fattade tycke för varandra framväxte efter hand enskilda besök, och sedan var inte steget långt till att befästa förbindelsen. På vissa ställen hette det att man *gjorde visst*, det vill säga man visade öppet att man hörde ihop. Annars förekom det också att mer formella förlovningar och trolovningar föregick själva äktenskapet.

Att på detta sätt kunna träffas i skydd av mörkret under *friarkvällarna* var naturligtvis något som i hög grad underlättade umgänget mellan könen. Det blev möjligt att pejla den tilltänktas känslor även för blyga ynglingar, och det utan att behöva tappa ansiktet eller över huvud taget klä sina känslor i ord. Om flickan inte ville veta av en bestämd friare kunde hon på ett enkelt sätt göra honom uppmärksam på detta genom att vända honom ryggen. Ett väl så tydligt språk.

Men för en del unga män kunde blygheten ändå vara så stor att den hindrade dem från att närma sig flickan. Från Färnäs i

Mora socken i Dalarna berättar Olav Holknekt, f. 1903: "Rull Jannes satt på sängkanten och tittade på kullan hela natten. När han gick så sa han: 'Jag skulle hit och höra, om du velat dra krok'." (ULMA 1877)

Blygheten i kombination med de ovan nämnda åsikterna om umgänge vid dagsljus kunde leda till att man varken hälsade på eller såg åt flickan som man delat säng med om man stötte ihop på dagen. Ett exempel på det har vi, också från Färnäs i Mora: "Karl hade varit hos en kulla på söndagsnatten. När vi mötte henne på måndagsmorgonen – vi kom körandes på trillan – så vände de bort ögonen båda två". (ULMA 1877)

När bilismen blev vanligare bland gemene man på 1950-talet fick ungdomarna det lättare att lära känna varandra någorlunda ostört. Hade man inte en egen bil kunde man kanske få låna pappas.Ynglingar som hade tillgång till bil hade klart bättre utgångsläge än de andra när det gällde att träffa flickor. Foto Foto-Hernried.

Hur det egentligen stod till med "sedligheten" vid dessa nattbesök har det rått delade meningar om, både i det samtida samhället och hos senare forskare på modet. Oftast anses att den sociala kontrollen i ungdomslaget var så stark att den inte tillät några övertramp. Sedan måste man skilja på i vilket stadium av frieriet man befann sig, om det var i den kollektiva begynnelsefasen eller i det efterföljande enskilda frieriet då man gick till en särskild flicka.

Av befolkningen i byarna ansågs det nattliga friandet sällan som "oanständigt". Från Delsbo sn i Hälsingland berättade Brita Häll 1912:

> Gossarna och flickorna voro inte generade för att de lågo hos varandra, ty det tyckte man var en heder. Och man brukade säga, "hvarför kan inte hon få gosse, en så treflig stinta". Man var uppriktig och dygdesam. Fanns det stintor som voro osedliga, dem ville ingen karl ligga hos för sitt ryktes skull. Det var bara skrot och smygare, som kunde gå till dem. Och lika tocket var det med en gosse; om han var okynnig, då ville ingen riktig flicka ligga med honom. (HA)

Från samma landskap, från Södenö, Hälsingtuna sn, meddelade Helena Jonsson f. 1856:

> Man gick från gård till gård. Flickorna ville gärna att pojkarna skulle komma till dem på detta sättet. Det var rent av skamligt för en flicka, som inte fick sådana påhälsningar en lördagskväll. (E.U. 4400)

Numera är *nattfrieri* en allmänt brukad "vetenskaplig" benämning på seden i Sverige. Men det verkar inte som om det uttrycket någonsin användes av dem som utövade traditionen. Namnet får nog i stället tillskrivas norrmannen Eilert Sundt som myntade beteckningen "nattefrieri" i en undersökning av sedlighetstillståndet på den norska landsbygden under 1850-talet. Termen har sedan med förkärlek använts av svenska folklivsforskare som ett samlat begrepp på seden.

De folkliga benämningarna på traditionen är många. Här följer några exempel; *gå och fria, gå ut och fria, gå utpå, gå ut på byn, gå på roten, nattgång, nattlöperi, ligga på hjällen, frining, gå på ligg, ropa på jänten, köjt nä kullum, gå på brannvakt, gå på domp.*

Att uppvakta flickor kollektivt under dygnets mörkare del har förekommit i olika former. Serenader i fria luften är en variant. Att uppvakta med serenader har på sina håll levt kvar långt in på 1900-talet. På bilden syns några Uppsalastudenter, troligen på 1960-talet, med sång inbjuda en flicka att komma på vårbalen. Att hon accepterar inbjudan syns i det tända ljus hon ställt i fönstret. Foto K.W. Gullers.

EN UTBREDD SED

Från 1600- och 1700-talen finns nattlöperiet dokumenterat på många håll, men spår finns redan i den nordiska balladdiktningen på 1400- och 1500-talet. Till exempel i den svenska balladen "Kämpen Grimborg":

Grimborg han klappar med fingre[n]a små,
Ach! skiöna Jungfru tag låset [if]rån,

Ingen hafwer jag med stämmo lagt,
Och ingen släpper jag in om natt,

Det kollektiva nattfrieriets utbredning i Sverige under 1800-talet sammanföll med fäbodbrukets områden i Norrland och norra Svealand. Vallkullorna och stintorna levde här ett ganska självständigt liv utan betydande föräldrakontroll. Och de sociala skillnaderna var inte heller så stora. De flesta var självägande bönder, även om markerna inte var särskilt omfattande. Olikheterna mellan norra och södra Sverige hänger även på sina håll samman med skillnader i arvsystem och skiftesreformernas genomslagskraft. I Dalarna till exempel där seden att gå ut och fria varit fast rotad långt fram i tiden, fanns många stora byar kvar som inte hade splittrats genom skiften, och detta underlättade friandet. Det var lätt att gå runt byn och att få ihop tillräckligt med ungdomar. I landets södra delar fanns det nattliga frieriet kvar i form av enskilda besök. I Norrland kunde ungdomar från ett större område träffas under särskilda "ungdomshelger" i kyrkbyarna. Pingst och Mickelsmäss var två stora ungdomshelger.

Traditionen med nattliga frierier var tidigare mer utbredd både geografiskt och socialt. För den nordiska adelns del tycks seden ha försvunnit under 1600-talet. Längst verkar den ha levt kvar i Dalarna, där den fortfarande förekom på 1930-talet.

Utanför Sverige har de nattliga frierierna förekommit i olika former i Norge och Danmark samt i Finlands och Estlands svenskbygder. Seden tycks också ha förekommit i Centraleuropa och i de keltiska randområdena i Skottland, Wales och Bretagne. Emigranter tog med sig sederna till USA, där de gått under benämningen *bundling*.

De statliga och kyrkliga myndigheterna har upprepade gånger försökt stävja seden. Det var framför allt under 1600- och 1700-

Ungdomarna i Norrland kunde träffas i kyrkstäderna vid särskilda ungdomshelger. Följande bildsvit är ur Nordiksa museets film "Kyrkhelg", från Nederluleå och Öjeby kyrkstäder på 1920-talet. Regi Gunnar Ullenius. Foto Gustaf Boge.

a. I smågränderna samlas pojkarna kring literbuteljen för att stärka sig inför frieriet.

b. Fönsterfrieriet har börjat.

c. Flickorna tar emot uppvaktningen innanför fönstret. Men de har ännu inte bestämt vilka som ska få komma in.

d. De utvalda friarna har kommit in och man umgås på sängkanten "under lek och glam".

talen man lade ner stor möda på detta. I Mora i Dalarna gick man så långt att man förbjöd förekomsten av hjällar (sovhyllor) i fähusen för att på så sätt få friningen att upphöra. Andra metoder var böter eller skamstraff i form av gatlopp. Men uppenbarligen skiljde sig den allmänna uppfattningen bland allmogen från både kyrkans och statsmakternas. Nattfrieriet bestod, och i Mora hade man endast lyckats utrota själva hjällarna.

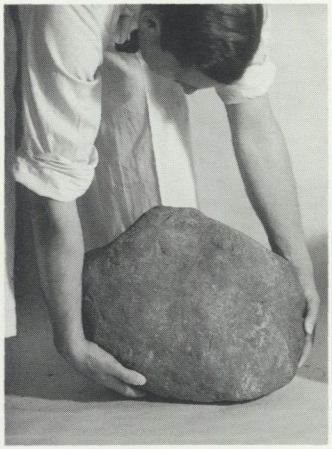

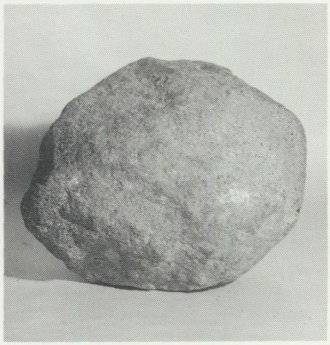

Lyftprov av lyft- eller kampstenar kunde avgöra om man fick flyttas upp i åldersklasserna. Överst en 67 kg tung pojkasten. Drängastenen underst väger 107 kg. Från Karleby, Leksbergs socken i Västergötland. I Nordiska museets samlingar.

YNGLINGALAGET – VÄGEN IN I VUXENLIVET

I det gamla bondesamhället var det tydliga avgränsningar mellan de olika åldrarna. Det handlade mycket om vilka rättigheter och skyldigheter man hade. Männen delades vanligen upp i fyra åldersklasser: gossar, ynglingar, män och gubbar. Uppflyttningen till en ny grupp krävde att man besatt olika kroppsliga eller själsliga färdigheter och var ofta förenad med övergångsriter. En upphöjning till en ny åldersklass medförde också synbara förändringar i umgänge, nöjesliv, arbete och även i kläderna. Genom att rätt kunna hantera yxa och såg kunde till exempel en pojke få sitt första par byxor som belöning. Men kvalifikationerna kunde även ligga på ett annat plan: "Hängselbyxor fick vi först när vi började storskolan och hade läst katekesen", uppges från Jämtland. Även kvinnorna hade motsvarande åldersklassindelningar. Och det var till exempel stor skillnad på ogift och gift kvinnas huvudbonad. Den gifta kvinnan måste i allmänhet dölja sitt hår under en särskild käringhatt.

För att bli upptagen i ungdoms- eller ynglingalaget och få delta i frierier och ungdomarnas övriga nöjesliv krävdes att man var konfirmerad. Det skedde någon gång mellan 14–18 års ålder. Dessutom var det brukligt att man skulle *spendera*, det vill säga med pengar eller brännvin bidra till ett *supkalas*.

Först efter att man "gått fram" fick man också delta i olika vuxenföretag som exempelvis vargskall och sillfiske. Därtill var det allmänt att man tog dräng- eller pigplats först efter att ha konfirmerats.

Inom ynglingalaget kunde det till på köpet finnas en skillnad mellan *halvkarlar* och *helkarlar*. Lyftprov av särskilda *kampastenar* kunde föregå uppflyttningen. I Ångermanland förekom att ynglingarna genom brottning skulle visa sig "vara karlar", för att därefter få vara med de äldre vid nattfrierierna. Andra mandomsprov kunde vara att orka bära en tunna råg.

I Södermanland, i Öja och Vestermo socknar, fanns ett särskilt vilt ynglingalag som finns beskrivet av Rickard Dybeck i tidskriften RUNA 1865. Medlemmarna kallades Öja Bussar och var lika beundrade som fruktade.Bilden visar Dybecks rekonstruktion av bussarnas vinterdräkt. Till knäbyxorna bärs snösockor och på huvudet sitter en luden mössa av björn- eller hundskinn, med röd kulle av tyg. Håret uppges vara långt, obenat och tillbakaslaget. På en knapp på jackans vänstra sida hänger en tre fot lång påk, kallad vrensken, i ena änden försedd med en sporre. Om någon till exempel missskötte sin häst "kom vrensken igång". Foto Kungliga Biblioteket.

Busselaget hade enligt Dybeck sin storhetstid på 1600- och 1700-talen och bestod av sexton man, bondesöner och drängar, "de störste, mest groflemmade och starkaste i de två socknarna". Bussarna hade sina egna lagar och konsekvenserna om någon bröt emot dem var omedelbar uteslutning ur laget. Om de behövde hästar att rida på när de skulle någon stans så lånade de helt enkelt några ur närmsta hage, men de återlämnades alltid. Öja bussarna levde i någon slags Robin Hood-anda och tog ofta lagen i egna händer för att rätta till olika "miss"-förhållanden: "Funno Bussarne en bonde hafva små och glesa skylar på sitt gärde, men grannbonden stora och täta, så, en vacker natt, jämnades eller rent af omvändes förhållandet på tegarne". En annan favoritsysselsättning var att palla frukt. Men "icke sällan, i synnerhet nattetid och i oväder, kunde man få se en af gående uttröttad gubbe, gumma eller ett barn upptagas på hästryggen och hemföras. – Ur sjönöd räddade de många, 'för Bussarne va alltid vågvilda'."

I det dagliga livet rörde sig ungdomarna friare än andra åldersgrupper. Ungdomslaget arrangerade gillen, lekstugor och upptåg efter samma principer som byn i övrigt, det vill säga genom omgång och sammanskott. Man samlades i tur och ordning i de olika gårdarna och mat och dryck hopfördes antingen genom mer eller mindre festlig tiggargång i gårdarna eller genom knytkalas.

Ungdomslaget hade många viktiga funktioner. Det kunde till exempel utöva påtryckning och tvinga fram ett äktenskap vid barnafödsel. För föräldrar som försökte hålla friarna borta från sina flickor kunde konsekvenserna bli kännbara. Så här gick det för en gubbe i Mora:

> På ett annat ställe var husfadern en gammal ilsken gubbe som hotade med gevär, ynglingarna lockade gubben ut i dörren. Det var en kall vinterdag, och gubben var iklädd endast skjorta och kalsonger barhuvad och barfotad. Utanför dörren väntade en tom *dyndjskrynda*, gödselskrindan vari de stoppade ner gubben, och sedan satte fart på ner till Orsasjön, varifrån gubben sedan fick försöka ta sig hem bäst han kunde, barfota på skaren, och halft ihjälfrusen som han var.
>
> Sådana grova tilltag voro mycket vanliga här förr, men de blevo förståss lagligen beivrade. Detta hindrade dock inte att man fortsatte med otyget, och att deltagare ansågs vara hjältar bland den manliga ungdomen. (ULMA 4530)

På vissa ställen var ynglingalagets organisation fastare än på andra ställen. Så var det i Färnäs, Mora socken i Dalarna, där det fram till 1899 hölls en *ryttarstämma* vid Mikaelimässan i september. Första sommaren efter att gossarna konfirmerats fick de vänta med att fria tills de blivit upptagna i ynglingalaget vid ryttarstämman. De måste dessutom betala *friarplikt* som bidrag till kalaset. Om någon försökte smita från betalningen och fria i alla fall – stängdes han in i en svinstia och kunde få vara där hela natten tillsammans med någon stor sugga, tills han mjuknade.

Under ryttarstämman valdes en ålderman som hade bestämmanderätt, med uppgift att övervaka ordningen bland ungdomen. Vid stämman avdömdes straff och betalades böter. Ynglingalagets organisation påminner mycket om byalagets, som var de gifta männens organ. Stämman avslutades med supkalas och sammanskottsdans.

I Färnäs fanns det till och med skrivna lagar som rörde ungdo-

marnas beteende och speciellt ordningen nattetid. Ungdomarna höll ordning på varandra. Bötesbelagda brott var till exempel att kasta sten, slå sönder fönster, stjäla frukt och grönsaker och att vara ute efter klockan tio om vardagskvällarna. Belagt med bötesstraff var även om någon låste igen dörren utifrån för en kulla och hennes friare. Eller om en yngling, stadd på frieri hos en kulla, inte gav sig tillkänna om andra kom och ville in:

> Det var så noga, så kullan skulle fram och tala om, hur det var. De tog fram kullan, som pojken varit hos och ej svarat och förhörde henne. Befanns han skyldig fick han plikta. (ULMA 1877)

Här kan vi se ett tydligt bevis på hur den sociala kontrollen fungerade.

Ordningen var så sträng att smågossarna var så rädda att de inte vågade vara ute sent på kvällarna. Om de påträffades ute efter klockan tio på kvällen, stängdes de in i en svinstia. "De tordes ej gå ett ärende om kvällen, om det vart för sent" (ULMA 1845:2). I Färnäs ansågs det vara en gammal sed att de äldre pojkarna skulle hålla de yngre i styr (ULMA 1877).

HUR DET GICK TILL ATT GÅ UT OCH FRIA

Nu ska vi titta lite närmare på hur de nattliga frierierna gick till.

För att lättare kunna ta emot friare flyttade flickorna ofta ut i gårdens uthus på sommaren. Det kunde vara i loftbodar, klädbodar, lador eller höstall. Ett ålderdomligt ställe att sova på var fähuset. Det förekom på sina ställen i till exempel Dalarna fortfarande under 1600- och 1700-talet. Kullorna sov, som tidigare nämnts, på lavar, så kallade *hjällar*, under taket. Seden benämndes då *hjällgång*. Fördelen var att värmen från korna och från eldstaden, som fanns här för viss matlagning och bak, gjorde det möjligt för flickorna att bo här och ta emot friare även vintertid. Ett annat lämpligt ställe där man kunde ta emot friare ostört var i fäbodarna.

Om flickorna bodde med den övriga familjen inne i stugan om vintern, så hindrade det dem inte från att ta emot friare i alla fall. I Delsbo socken i Hälsingland berättade Brita Häll 1912 om en särskild "varmkammare för flickor", belägen inne i stugan. Den var placerad bredvid vardagsstugan så att ingen friare kunde passera obemärkt, utan att föräldrarna noterade det.

När de giftasvuxna flickorna sov i fähuset tog de gärna emot friare. Här var det varmt och därför kunde de ostört ta emot besök även vintertid. Dels kom värmen från de djur som samtidigt bodde här, och dels från eldstaden. Att bo i fähuset betraktades inte som särskilt ovanligt.
Friarna anlände i samlad tropp till gården. När de fått komma in och en av dem valts ut fick han klättra på stegen upp till sovhyllan under taket och den väntande flickan. Där fick friaren sedan tilllbringa natten med henne. Men ner under fällen kom han inte, i alla fall inte under denna frieriets första fas, utan han fick ligga ovanpå.
I sina försök att få bort seden med nattliga frierier försökte myndigheterna att förbjuda förekomsten av sovhyllor i fähusen. Men resultatet blev oftast att sovhyllorna försvann men det nattliga frieriet bestod i alla fall.
Rekonstruktion från Älvrosgården, Skansen. Foto Sören Hallgren 1994.

När pojkhopen skulle ta sig in hos en flicka fanns det olika sätt. De kunde börja med små diskreta knackningar på dörrar och fönster. Sedan följde en försiktig fråga med en önskan om att flickan skulle öppna. På sina håll fanns särskilda *friarläxor, friarrägglor* eller *roparvisor,* med omständiga frågor och svar, i vars innehåll man kunde tolka om intresse fanns. I Ångermanland kunde flickorna tacka nej till besök på följande direkta sätt:

> Jag har gått i förbund med kudden
> och i förening med fällen
> och gett mig faen på:
> jag häver ej upp dörren för
> några pojkar nå mer

Om man inte lyckades tala sig in, slog man och bankade på dörrar och väggar och nästa steg var att dyrka upp låset eller lyfta ur fönstret och krypa in. En del pojkar gick och bar på dyrkar när de var ute och friade. Eftersom det inte lönade sig att låsa igen dörrarna, var det många gårdar som helt enkelt stod olåsta om nätterna, därför att det gick lugnast till då. Om flickan hade en speciell fästman hade han ofta en särskild knackning som hon kände igen (E.U. 19252).

När friarna hade berett sig tillträde till flickorna umgicks man en stund med att berätta historier och skämta med varandra och kanske röka lite pipa (E.U. 4400). Från Småland berättas att pojkarna brukade ta med sig en liten kattunge i innerfickan på rocken. "Inkomna, togs den fram och släpptes på stuggolvet, att ha trevligt åt, och beundra huru han var tecknad" (E.U. 9593).

När pojkhopen sedan drog vidare var tillvägagångssättet vanligen att någon yngling skiljde sig från sällskapet och smög tillbaks till flickan. Men pojkarna kunde också välja ut den som skulle stanna, eller flickan själv. Följande exempel är båda från Hälsingland: Alla pojkarna kastade sina mössor till flickan i sängen. Hon kastade så tillbaka alla mössorna utom en. Den pojke, som rådde om den, fick ligga hos henne. Ett annat sätt var att pojkarna krängde av sig rockarna. Den som först fick rocken av sig fick gå till flickan i sängen. Om han inte blev mottagen, gjorde man bara om proceduren (E.U. 4400).

Det var noga vilka plagg som skulle tas av och i vilken ordning, enligt Brita Häll från Delsbo som "legat när gosse 40 gånger": "Först togs rocken af, sen väst och halsduk, den stickade tröjan och till sist mössan, som man lade ofvanpå tröjan. Han stod, när han klädde af sig... drog af stöflarne, stellde dem på sidan om stolen, eller lade dem om det var riktigt kallt under madrassen så de inte skulle tjäla"
Rekonstruktion från Delsbogården. Foto Sören Hallgren 1994.

På de stora Hälsingegårdarna ordnades på vintern ofta en särskild "varmkammare" inne i mangårdsbyggnaden där de giftasvuxna stintorna kunde ta emot sina friare. Sätten att välja ut den som skulle stanna var många. Stintan kunde exempelvis välja genom att alla pojkarna kastade sina mössor till henne. Hon kastade sedan tillbaka alla utom en och den pojke som rådde om den fick stanna. Det var inte mycket som skiljde mössorna åt, så hon måste hålla reda på hur favoritens band såg ut. Rekonstruktion från Delsbogården, Skansen. Foto Sören Hallgren 1994.

Om friaren blev godtagen eller inte berodde naturligtvis på flickans tycke och smak. Men även på annat. I alla fall enligt tidigare nämnda Brita Häll i Delsbo. Och hon borde ju veta, som hade "legat när gosse 40 gånger":

> Det gick ej efter utseende och precis ej efter rikedom heller och ej efter ålder, utan efter anseendet. Full kunde han vara så mycket som hälst, men hade han suttit på häkte för något brott, eller hade han en hora med oäkta barn, då ville ingen flicka ha honom. Och på samma sätt berodde det på kvinnans anseende, för hade hon legat bort sej, då fick hon ej vara med ungdomen, och om hon skulle hjälpa till vid bröllop o.d. måste hon hålla sej undan och inte vistas tillsammans med den andra ungdomen. (HA)

I en uppteckning från Närke uttalade sig en skogvaktare som fått barn med en flicka "... såsom om en stor olycka emedan han nu förlorat alla utsikter att få gå till flickor om nätterna på sängelag."(HA)

Det gällde alltså att ha en fläckfri moral om man skulle anses pålitlig och få vara med. Men därutöver fanns det friare med särskild status, enligt Brita Häll i Delsbo:

> En spelman blef sällan nekat att lägga sig, hur han än såg ut. Det var liksom stort, om man fick en spelman; ty det var lik-

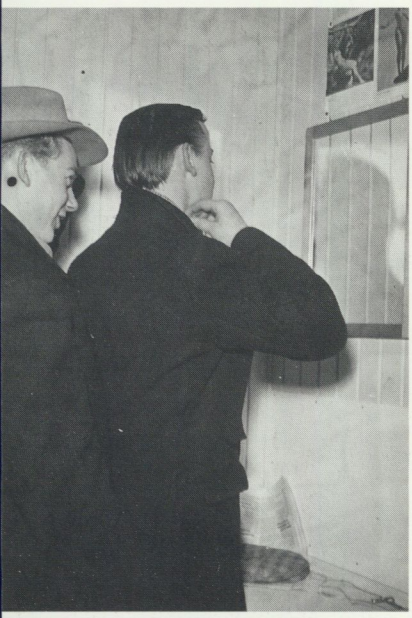

"En sista justering av klädseln före kvällens fröjder. Gotlänningarna Tage Wahlgren och Carl-Ove Andersson samsas om spegeln. Adressen? Regeringsgatan 74, förstås!"
En bild från 1946 som visar ett par ynglingars förberedelser inför kvällens dans på Nalen. Foto Aftontidningen fotograferna. Ur Morgontidningens arkiv, Nordiska museet.

som grad på honom, och man fruktade hans hämd, för det kunde hända, att han vägrade spela, om den flicka, som nekat honom att ligga, kom upp på golfvet för att dansa. (HA)

En flicka som hade ett "gott öga" till en pojke kunde passa på om han vid en danstillställning eller på bröllop "tagit sig något för mycket till bästa". Då tog hon hand om honom och förde honom med sig hem till friare. (E.U. 1481)

BÄDDETIKETT

Vad beträffar själva liggandet fanns en rikt utarbetad oskriven "bäddetikett", som det var noga att man följde. Den handlade mycket om vilka kläder man fick ta av sig. När flickorna låg nedbäddade och väntade på friarna hade de i regel tagit av sig skor och klänning eller kjol och blus. De hade särk eller linne och underkjol och kanske strumpor på sig. De kläder friaren tilläts ta av sig gav oskrivna regler klara besked om. Han fick ta av sig rock, skor, väst och huvudbonad men absolut inget mer. I Mora var det noga att ingen pojke gick och friade utan *skimpa*, det vill säga förskinn. Tanken måste ha varit att skinnförklädet skulle fungera som ett slags hinder för någon "osedligare" verksamhet. Hur det kunde gå om man bröt denna oskrivna lag fick en yngling i Nusnäs erfara:

> Pojkarna hade varit in och fått se, att skimpan hängde på sängstaken. Det var i stallet. Då tog de den och spikade fast den på laduväggen utåt sjögatan, där kyrkfolket skulle gå ned till kyrkbåtarna på morgonen, för att de skulle skämmas. Det var en stor skandal detta. Därför att de varit för nära varann. (ULMA 1877)

När passande antal kläder hade kommit av och friaren närmade sig sängen och flickan, så kunde han inte lägga sig ner hur som helst. Det fanns regler för det också. Följande är berättat av Brita Häll från Delsbo i Hälsingland:

> Sen tog han upp fällen och lade sig ytterst i sängen, tog henne med endre armen under halsen och med den andra om livet. Hon lade sin ena arm om hans midja, den andre höll hon vid sidan. – Det var sådan lag på liggningen, ty kom det någon och såg, att man icke låg riktigt, så fick han roligt.

Från Mockfjärds sn, i Dalarna meddelade Daniel Brandt om förhållandena där på 1860–70-talen och om hur man låg bäst:

> Förstod hon sin konst, gjorde hon en fördjupning eller smal "ränna" tvärs över bädden, där friarens vänstra arm under hennes midja kunde vila utan att känna något tryck från flickans kropp. (E.U.1481)

Anledningarna till att man låg ner under själva friandet är naturligtvis många, förutom att det kunde vara trevligt förstås. Om man hårdrar det hela så fanns det inget överflöd av sittplatser där flickorna sov i uthusen. Det var sparsamt möblerat och de sittmöjligheter som fanns var inte särskilt bekväma. Dessutom var det ofta kallt i rummen som för det mesta saknade eldstad. Och eftersom man var hänvisad till att fria om natten när vanligtvis trötthet infinner sig, så ter det sig inte så konstigt att man låg ner. Hur skulle man annars ha gjort?

Flickan kunde ha en brännvinsflaska nerstucken bland sängkläderna att bjuda friaren på. Och han kunde ha med sig karameller, ett äpple eller en sirapsflaska till henne.

Jaha, så låg de då där och samtalade med varandra hela natten och lärde känna varandra, eller...? Alla tecken tyder på att det aldrig var fråga om någon allmän sedeslöshet. Däremot var det stor skillnad på det *kollektiva frieriet* och det därpå följande *enskilda frieriet*. Det kollektiva frieriet gick oftast mycket sedesamt till, med alla oskrivna lagar som kontrollerades noga av ungdomslaget. När sedan en friare enbart gick till sin utvalda, och alla visste om det och lämnade dem i fred, och de hade bestämt sig för varandra, då förekom det samlag före äktenskapet. Och blev hon med barn så visste alla vem barnafadern var och det var en oskriven regel att man skulle gifta sig. I de typiska nattfrieribygderna i Sverige, dvs Norrland och Dalarna, var det ovanligt med *"oäkta" barn*, men vanligt med *föräktenskapligt avlade* barn.

Friaren kunde ha med sig litet traktering att bjuda flickan på. Foto Sören Hallgren 1994.

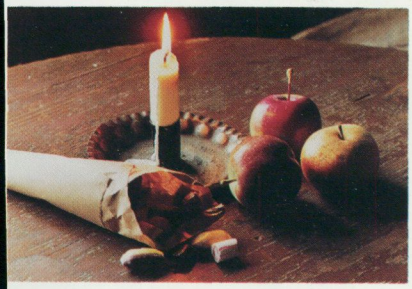

I Statistiska centralbyråns undersökning 1912 av för- och utomäktenskapliga barn i Sverige syns detta tydligt. Listan över antalet barn födda inom åtta månader efter bröllopet toppas av Kopparbergs län med 76,84 %. Samma resultat kan skönjas om man tittar i kyrkböckerna för äldre tider och räknar månader mellan vigslar och födslar. Det finns uppenbarligen ett samband mellan hög frekvens av föräktenskapliga förbindelser och nattfrieribygder. Men barnen blev inte "oäkta" utan föddes vanligen i "äkta" säng.

Men en förutsättning för att de nattliga frierierna skulle kunna förekomma var att alla inblandade kände till de oskrivna lagarna. Det gjorde inte alla de tillfällighetsarbetare i form av rallare, skogsarbetare, flottare och liknande, som invaderade de norra skogsbygderna vid 1800-talets slut.

Därigenom blev frieriet mera riskfyllt för bygdens flickor. Blev de gravida fanns inte längre något skyddsnät i den sociala kontrollen. Och friaren hann oftast försvinna innan havandeskapet konstaterats. Tidigare var byn mer homogen. Alla kände alla och allas släktförhållanden. Det fanns ingenstans att fly om man nu skulle vilja det – sin egen jord kunde man ju inte överge. För dalkullornas del fanns ytterligare ett riskmoment när de begav sig iväg från hembygden på "herrarbete". Resultatet kunde bli att de födde barn anonymt i Stockholm eller att de återvände hem och födde "oäkta" barn. Det kan inte ha varit lätt för flickorna – de följde ju samma tradition i alla fallen. Sedan berodde det på friaren om hon blev hora eller hustru.

Förutsättningarna för att gå ut och fria förändrades också med de nya kommunikationerna, tåg, cykel och bil. Man var inte längre i lika hög grad hänvisad till den egna byn eller socknen när det gällde att hitta en äktenskapspartner. En annan nyhet som den nya tiden förde med sig var folkrörelsernas organiserade nöjesliv som så småningom ersatte ungdomslagets egna aktiviteter. Det kollektiva friandet kom att bli alltmer sällsynt, medan det individuella friandet bestod ännu en tid.

Bild från Kanal 1:s TV-föreställning av Strindbergs "Kronbruden" från 1990. Kersti spelades av Eva Österberg och Mats av Stephan Smith. Dramat handlar om den fattiga soldatdottern och den rike mjölnarsonen som förälskar sig i varandra mot släkternas vilja. En son föds och offras för att göra det möjligt för Kersti att gifta sig som "kronbrud", med oskuldens heliga och synliga symbol: brudkronan.
Ett starkt personligt motiv hos Strindberg låg bakom berättelsen om kronbruden som skrevs 1902. Liksom Kersti och Mats lämnade Strindberg och Siri von Essen en gång bort sitt nyfödda barn till en så kallad "änglamakerska". Barnet föddes strax efter deras giftermål och var därigenom avlat före äktenskapet. För barnet betydde bortlämnandet en säker död.
Kommentar: I de bygder i Norrland och norra mellansverige där det var vanligt med nattliga frierier var det däremot ingen större skandal om barnet föddes "för tidigt" inom äktenskapet. Tvärtom var det ganska vanligt. och de som i alla fall vigdes som kronbrudar slapp oftast undan med bötesstraff. På bilden ses kronbruden bära en vit brudklänning. På landsbygden, under 1800-talet, bar hon vanligtvis en helsvart klänning.
Foto Roman Kaczmar, SVT Drama.

VÄGEN IN I ÄKTENSKAPET

Efter att ungdomarna i nattfrieribygderna prövat sig fram med olika sängkamrater brukade i regel ett enskilt frieri utvecklas med en bestämd partner. Den fortsatta övergången till att betraktas som fästmö/fästman var ofta glidande och mer eller mindre hopkopplad med någon handling som till exempel formell trolovning. Ett tecken på att man hade bestämt sig kunde helt enkelt vara att pojken började bjudas på traktering i gården där han gick och friade. Nästa steg kunde bara vara att ta ut lysning.

Frieriets karaktär varierade under de olika faserna fram till äktenskap. De första kollektiva besöken var offentliga och stojiga, medan de därpå följande individuella besöken för att bekanta sig med en utvald flicka, ofta var så hemliga som möjligt. Efter att man "gjort visst", förlovat, trolovat sig eller tagit ut lysning, förändrades besöken återigen genom att friaren visade sig öppet på gården.

Det finns många tänkbara orsaker till hemlighållandet under mellanfasen. Man hade kanske inte bestämt sig och ville vara ifred från störande eller påverkande kommentarer. En annan anledning kunde vara att man inte ville "göra bort sig" innan allt var klart. Det hänger ihop med att man inte ville ha sin status på äktenskapsmarknaden förstörd. Om man kunde misstänkas för att ha "fått korgen" eller "kalvskinnet" var man inte särskilt attraktiv längre. Och det kunde i sin tur bero på att det ansågs skamligt att slå upp en förbindelse – alla kunde då misstänka att ens heder blivit fläckad. Att man gått för långt om man nästan haft fästmö/fästman. Det var kanske därför man väntade med att träda fram tills allt var klart.Och därefter gick det oftast undan.

Om man av någon anledning var osäker på vad föräldrarna skulle tycka kunde man också välja att vara försiktig tills man hade större möjligheter att gifta sig. Mycket pekar på ett långt enskilt frieri men korta förlovningar, antagligen på grund av att det sista stadiet innebar samliv med sexuellt umgänge, vilket gjorde att allt med giftermålet borde vara klart, ifall en graviditet uppstod. Eller också gifte man sig inte förrän det var nödvändigt. Från Grangärde i Dalarna sägs rakt på sak i en uppteckning att "könsumgänge skulle ej förekomma förr än efter lysningen till äktenskap. Ofta smög man sig till prästen och beställde lysning så att det kom som en överraskning för övriga på trakten." (E.U. 19252)

I Norrland och norra Svealand hade ungdomarna stor frihet vid valet av äktenskapspartner. Föräldrarna hade inte lika mycket att säga till om här, som i södra Sverige, där oftast de sociala och ekonomiska skillnaderna var mer betydande, vilket gjorde att föräldrarna hade större anledning att bevaka sina positioner.

I Dalarna drog sig inte kullorna för att fria själva. I Mora kunde en kulla som ville fria till en pojke be honom att göra en "ärkul" (rockhuvud till spinnrocken). Gjorde han en sådan till henne, så betydde det ett avgörande ja. Annars var svaret avböjande utan att vara sårande. Man kunde också vara mer rakt på sak som i Älvdalen:

> En flicka från Näset by, började frukta, att hon skulle bli "gammkulla" (gammaljänta), varför hon sade till en av sina väninnor: "Äro, Keste, spyr Pär, bruor den, um an uil åvå mig!" (Hör på, Kerstin, fråga Per, bror din, om han vill hava mig!). Väninnan lovade att göra så. Någon vecka efteråt träffades väninnorna åter, och Kerstin sade: "Ig ar spuort Pär, og an uill" (Jag har frågat Per, och han vill). Så var den saken klar. (E.U. 1845)

För att få gifta sig var paret tvunget att gå till prästen för att förhöras i kristendomskunskap och läskunnighet. De fick också redogöra för sedligheten i sin samvaro. Om de lyckades övertyga prästen om att den blivande bruden var jungfru fick hon tillstånd att vigas som kronbrud. Utslaget hår och krona var kyskhetens symbol.

På 1700-talet beslöts på vissa ställen att ynglingarna måste bryta ny odlingsmark för att få gifta sig. Så var fallet i exempelvis Älvdalen, Mora och Venjan i Dalarna. I Älvdalen kallades nyodlingen "giftasåkern". Orsaken var att "förhindra den skadliga hemmansklyvningen som framalstrat så många tiggare".

Byborna gjorde vad de kunde för att få ungkarlarna inom byn att gifta sig. Från Öna i Mora kommer följande vittnesmål:

> I detta syfte använde man sig av gammalt av en lång stör, som kallades *gammelgosskäppen*. Denna käpp var klädd i långa, röda band och upptill försedd med många koskällor. När ungkarlen fick denna stör in i sin stuga, då visste han, att det var tid på att gifta sig. Byn inte bara ville det, utan också fordrade det. Gifte han sig, så bars käppen till nästa ungkarl, som

I Mora förekom en särskild långdans med hissning av brud och brudgum. Här ses hur två brudgummar samtidigt hissas. De känns igen på de blå långrockarna och de vita strumporna. Under rockarna skymtar den vita fårskinnspälsen och förskinnet. Dansen innebar att brudgummen dansade ut ur gossarnas krets och in i de gifta karlarnas. Målning av Stikå Erik Hansson (1823–1897) i Risa 1874 på beställning av Artur Hazelius på Nordiska museet. Foto Birgit Brånvall.

ansågs vara i tur att gifta sig. Det var en skam att ha denna ungkarlskäpp i sitt hus, och därför gjorde käppen i de flesta fall god verkan. Den höll alltid till i någon gård i byn. När gammelgossen nått den "som hopplös ansedda åldern av 35–40 år", borde käppen lämnas vidare till närmast yngre ungkarl i byn. (Levander 1944:47)

UTTRÄDET UR YNGLINGALAGET

Bröllopet innebar för brudgummen ett utträde ur ynglingalaget och ett inträde i de giftas lag. I byalaget hade enbart de gifta männen säte, och på bystämmorna var det bara de som ägde talan.

Under själva bröllopsfesten förekom tydliga övergångsriter där ynglingen synbart övergick från de ogiftas till de giftas lag. I Mora skedde detta med en särskild ringdans. Först dansade brudgummen med de ogifta karlarna. De hissar honom upp i taket och han dricker "pojkarnas skål". Därefter dansar han med var och en av pojkarna – dansar ur pojkarnas krets. I deras ställe kommer nu de gifta karlarna in och proceduren upprepas varvid brudgummen

Till skillnad från brudgummen som hissades på karlarnas axlar, hissades bruden sittandes på en stol. Däruppe kunde hon få en "kristingkass" (babykorg) med barnkläder. Det skulle ge henne barn. Målning av Stikå Erik Hansson i Risa 1874 på beställning av Artur Hazelius på Nordiska museet. Foto Birgit Bränvall.

upptages i deras lag. Sedan var det kvinnornas tur att dansa med bruden och det gick till på liknande sätt.

Den här övergångsceremonin var en mycket utbredd företeelse både i och utanför Europa. Med vissa variationer förstås. Från Småland, Västbo härad, finns en skildring från 1770-talet av brudgummens *Hyssöl*. Det innebar hissning och skåldrickning och därefter strid mellan "drängarne" och "de gifte" om brudgummen. Det kunde bli ett riktigt slagsmål, med sönderslitande av kläderna under högt oväsen. I Götaland brukade brudgummen krossa avskedsbägaren efter drickningen.

Det ligger nära till hands att tänka på dagens *svensexor* och *möhippor*, och ibland skedde avskedstagandet förr i tiden också strax före bröllopet, vid *sven-* eller *mökvällen*.

GÅ PÅ DOMPEN

Det fanns naturligtvis varianter på ungdomarnas nattliga nöjesliv. På vissa håll i mellersta och södra Sverige hade det kollektiva nattliga friandet med tiden till stor del ersatts av enskilt friande. Men

själva uppdelningen i par kunde ske gemensamt. I Västmanland, i Kumla socken, förekom det att "hopparningen" skedde vid Valborgsmäss:

> Vallbomäss, var första stäsel-kvällån, hette det, och då skulle en pojke, stä (städsla) en jänta, att jöra sällskapp mä, på dans å lekstuga, å följa mä åpp i bon, i hennes sommarbod på loftet å dela säng med "ty ensam skulle inte en jänta eller påjke gå, utan de skulle para säj" hette det. (E.U. 9500)

Andra tillfällen att träffas var på olika arbets- och uppestittarkvällar, då ynglingarna besökte flickorna som samlats för att utföra olika sysslor gemensamt. Det var inte ovanligt att man satt i lagården och spann och handarbetade. I Bohuslän passade pojkarna på att hålla töserna sällskap när de lakade tvätt. Det kallades att ha *lagegille.*

En sed som verkar ha varit vanlig framför allt i västra Götaland var *uteliggning i höladorna.* På sina håll väntade man tre dagar efter att höskörden kommit in under tak. Därefter flyttade gårdens ungdomar ut för att ligga i höladan eller på höskullen under den del av sommaren som återstod. Anledningen till att man väntade några dagar, var att höt hettade under de första dygnen och därmed ansågs ohälsosamt att ligga i. Det kunde till och med börja brinna. Ibland kunde också ödlor och ormar följa med höt in i ladan, och det tog ett tag innan de hade försvunnit. Från Västergötland finns en skildring av hur själva liggningen gick till där:

> De gingo till varandra ur den ena ladan i den andra, kröpo på firafötter och jamade som katter och lekte och killade och togo fatt på varandra, tills de slutligen somnade, tös och pojk, fram på natten ... kallades *springa laekatt.* (springa ladukatt)

En annan benämning på höliggningen, också från Västergötland var att *laemurten lekte* (ladumörten lekte), och pojkarna kallades *laefriare* (ladufriare). Ett uttryck som förekom i Dalsland, Bohuslän och Värmland var *att gå på dompen.* I Värmland, Eskilsäter socken, sägs om både uteliggningen i höladorna och annat nattfrieri i skock att *de gick ut och skava...* "Lördagskvällen var den egentliga 'skaverekväln', därnäst söndagskvällen och sist onsdagskvällen. Så det var tre skavarekväller i veckan". Här låg alla "töserna" i en gård/by i samma hölada. "De bäddade de så att det blev hö runt ikring och höga kanter, så blev det en smal gång till

I 1800-talets ungdomslag på landsbygden var en av uppgifterna för de äldre ungdomarna att hålla efter de yngre. En liknande företeelse kan ses i nutiden i till exempel The Guardian Angels, "ungdomarna som vill stävja bråk bland sina jämnåriga... och vara en positiv förebild för ungdomar". På bilden syns de i Stockholms tunnelbana i sina karakteristiska röda baskrar och vita T-shirts. Gruppen grundades i Bronx i New York 1979 och kom till Malmö 1992 och till Stockholm 1993. Foto Niklas Ehlén, Dagen Foto.

detta lägret. Töserna brukade ta med sej mat dit, som de bjöd pojkarna på, när de kom. Själva skaverekväl 'hade töserna brännvin med sej ock'."

Att ungdomarna låg i hölador ansågs i Risveden i Västergötland ha det goda med sig, att det befordrade husdjurens hälsa och välbefinnande liksom förmågan att föröka sig. Genom fodret skulle ungdomens hälsa och livskraft övergå till husdjuren, trodde de.

Det verkar över huvud taget som om allmogen hade rätt stor tolerans när det gällde ynglingalagens framfart. Man kanske till och med tyckte att vissa av deras förehavanden var riktiga. Så hade man ju gjort själv som ung.

Det finns många likheter hos ungdomen av igår och idag. Ett liv i ganska stor frihet. Ett slags undantagstillstånd innan vuxenlivets allvar börjar. Idag finns det ju också olika mer eller mindre organiserade ungdomssammanslutningar och ungdomskulturer. En företeelse från förr, värd att lyfta fram idag, är hur de äldre medlemmarna i ungdomslagen tog hand om och höll efter de yngre. Dagens motsvarighet skulle väl vara Guardian Angels och Non Fighting Generation.

Ingenting är nytt under solen.

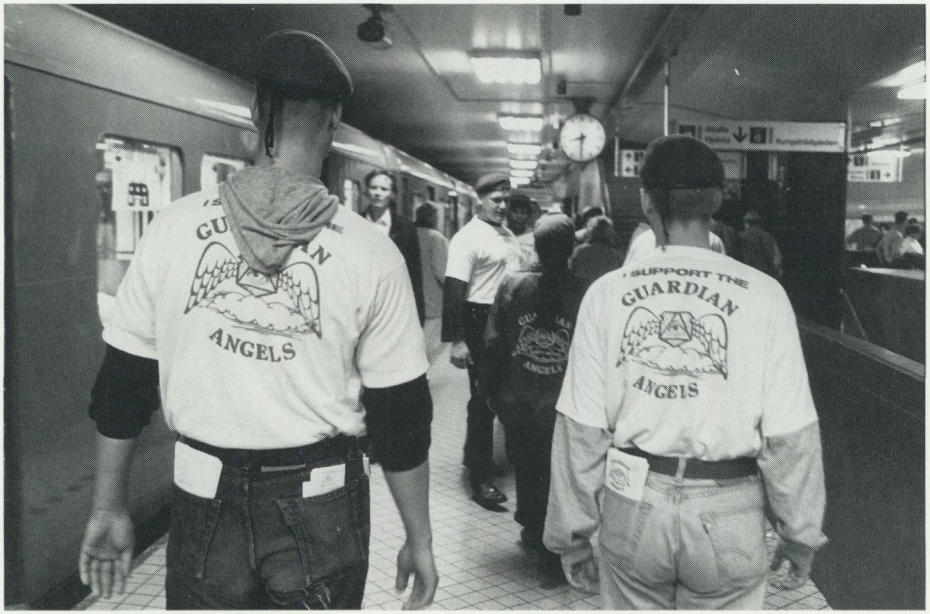

"En hemlighet" – också kallad "Frieriet", Blekinge. Detalj från oljemålning av Bengt Nordenberg 1864.

KÄRLEKSGÅVOR

Johan Knutsson

Vad vore folkkonsten i det gamla bondesamhället utan den tidens trosföreställningar, seder och bruk kring årets och livets fester och högtider? Hade det funnits brudpällar, halmkronor och spånfåglar att hänga över bordet i bröllopsstugan? Hade det funnits väggmålningar och bonader, ståtliga slädar och sadlar, vackert snidade selbågar och lokträn för hästens dragutrustning?

Det är när sammanhangen kring föremålen träder fram, när gränsen mellan andlig och materiell kultur tunnas ut, som tingens budskap blir fullt synligt. Och tvärtom: värderingar och livsbetingelser som framträder genom arkivens minnesuppteckningar illustreras och får stöd genom de bevarade föremålens tysta vittnesbörd.

Åtskilligt, kanske det mesta, av den gamla folkkonsten går så att föra tillbaka till "trösklar", övergångsskeden och höjdpunkter i livets och årets gång – till de olika avsatserna på ålderstrappan och till tecknen på bondens runalmanacka. Mest av allt kanske till giftermålet, bröllopet med dess gåvoutbyte och festrekvisita och det nygifta parets bosättning.

OM TRÄSKEDAR OCH ANDRA "KÄNNINGAR"

Vägen mot äktenskapet kantades i det gamla bondesamhället av en rad gåvor i omväxlande riktning mellan pojken och flickan och deras familjer. Var och en av gåvorna hade sin speciella innebörd. Friargåvans uppgift var att etablera förhållandet och visa omgivningen vartåt det lutade, medan trolovningsgåvans var att bekräfta det förestående äktenskapet – juridiskt och symboliskt. Brudgåvan,

det vill säga mestadels kostbara klädesplagg till brudgummen och dennes närmaste, var fästmöns sätt att befästa sin plats i den nya familjen. Lysningen gav utrymme för olika slags lyckönskningar, till exempel i form av dekorativa gratulationstavlor, medan hemgiften och bröllopsgåvan slutligen var släktens och byns hjälp åt brudparet att sätta bo. Men först kom "känningen".

Ordet "känning" användes av Alexis Engdahl, en av Nordiska museets så kallade "skaffare", i en liten uppsats 1887 som beskrivning på en blygsam gåva vars uppgift var att inleda en bekantskap mellan en pojke och en flicka. I uppteckningarna har de omtalats som "förberedande gåvor" och "gåvor på försök" eller beskrivits som "en introduktion till kommande frieri".

Här var det fritt fram för flickan att ta första steget – om hon ville. När stintorna fram på höstkanten, vid mikaelismäss, kom hem från fäbodvallen hade de med sig små ostar – i Dalarna kallades de "liss-ostar" – att dela ut till den eller de pojkar som intresserade dem. Vid nyår gav de bort lintrådsdockor. Från en socken i Dalarna berättas om flickan som på nyårsafton trevande gav sitt anbud: "Du ska få trå av mig, om ja får ske av dig."

Med "ske" avsåg hon en vackert skuren träsked och helst skulle den vara utförd av pojken själv. Sådana skedar har av eftervärlden ofta kommit att kallas friareskedar trots att de flesta säkert kommit till och överlämnats långt innan något frieri överhuvudtaget förts på tal eller ens innan förhållandet hunnit växa till sig.

I Nordiska museets samlingar finns ett stort antal träskedar med en så individuell och kvalificerad dekor i skuret arbete, ibland med inslag av hjärtdekor, att man med skäl kan misstänka dem för att vara utförda av någon kärlekskrank yngling med en viss person i åtanke. De flesta skedarna kommer från Härjedalen, Dalarna och Jämtland. Men även i Gästrikland liksom i Roslagens och Bohusläns kustbygder kan bruket av sådana "känningar" beläggas i uppteckningsmaterialet.

Skedarna från Roslagen har ofta en ur trästycket, och som i en liten bur, skuren skrammel-ärta. De representerar en hemslöjd vars utövare inte bara haft gott om tid och velat anstränga sig, uppmuntrad av kärlekens inspiration, utan också verkligen haft ett gott handlag med täljkniven.

De som saknade handlag behövde för all del inte vara chanslösa. Ett visst utbud av saluslöjd räddade de valhänta från att behöva gå tomhänta till sin käresta. Från Härjedalen finns ett antal

skedar, likartat och skickligt skurna i en regence- eller rokokoartad stil som snarast antyder ett slags serietillverkning; ett lanthantverk bedrivet som binäring. En sådan sked i museets samlingar är enligt uppgift skuren så sent som 1875–76. Motsvarande rokokoornamentik förekommer hundra år tidigare på mangelbräden från samma landskap. Folkkonsten rymmer många sådana "motståndsfickor" där stilar och uttrycksformer kunnat leva oförändrade i generationer – ibland sekler.

Två friarskedar av björk med skuren dekor av ett slag som närmast kan beskrivas som rokoko. Hede och Storsjö kapellförsamlingar, Härjedalen. Sådana skedar kan ha fungerat som "känningar", ett slags förberedande gåvor från en pojke till den flicka han ville lära känna bättre. Foto Mats Landin 1993.

FRIARETIDEN OCH DESS GÅVOR

Officiellt är frieriet det tillfälle då friaren ber flickans föräldrar om flickans hand; då villkoren för giftermålet görs upp. Men frieriet kunde också avse något mer vagt: den utdragna övergången från de första trevande kontaktförsöken till ett seriöst och etablerat förhållande.

Under denna friaretid, som perioden fram till trolovningen ibland kallas i uppteckningarna, överlämnade mannen till sin blivande fästmö en serie gåvor och i takt med dem knöts banden allt starkare. Hon visade sitt intresse och uppmuntran genom att ta emot.

En typisk friargåva kunde vara ett vackert dekorerat arbetsredskap för tillverkning och skötsel av textilier: skäkteträ för linberedningen, linfäste för spinnrocken, klappträ och mangelbräde för tvätten och så vidare. Ibland hade friaren själv framställt gåvan. Det imponerade: "Om pojkarna själva tillverkade gåvorna, så var däm i högre värde för flickorna..." berättas det från Västergötland. Det gällde även att göra intryck på en blivande svärfar, "ty ingen ville ha en måg som inte var hendig", som det kunde heta.

Det har ofta sagts, att det omsorgsfulla utförandet var en mätare på mannens intresse och kärlekens glöd. Ett ofta åberopat citat ur uppteckningsmaterialet lyder: "ju vackrare utkrusat dess kärare fästman." En sådan romantiserande syn på friargåvorna såsom uttryck för den kärlek som givaren hyst till gåvans mottagare har skymt sikten och inbjudit till en övertro på givarens förmåga att själv tillverka sin gåva.

Både föremålens utförande och uppteckningarna pekar delvis åt annat håll. Här framträder snarare konturerna av en specialiserad hantverksproduktion som bland annat gäller tillverkningen

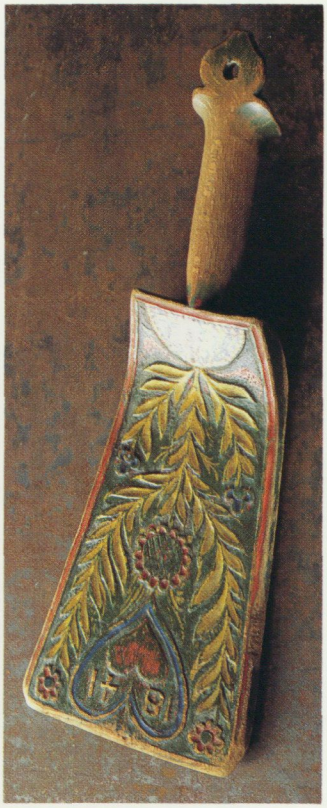

Klappträ med skuren datering 1841 och målade ägarinitialer AND, Esphult sn, Skåne. Klappträet, som användes vid tvätt, var vanligt som friargåva i Skåne. Foto Mats Landin 1993.

av just friargåvorna. Resonemanget får stöd i den nyanserade bild av lanthantverket som tonat fram i de senaste decenniernas forskning inom socialantropologi och ekonomisk historia.

Det är i Götalandskapen och i Hälsingland som förekomsten av friargåvor som saluslöjd är rikligast belagd. Kanske var det inte lika nödvändigt för en yngling att visa sin snickarfärdighet i ett område med en så stor tillgång på yrkeshantverkare i både städer och på landsbygd. I områden där yrkesspecialiseringen och arbetsdelningen var ett framträdande drag fanns det en större inbyggd benägenhet att vända sig till socknens eller byns hantverkare eller till någon som vid sidan av sitt jordbruk utövade ett hantverk som bisyssla på deltid.

Från sydöstra Skåne har till museerna förvärvats en rad snarlika skäkteträn och klappträn av friargåvekaraktär – med skuren och målad dekor i form av fågelpar, hjärtan och blommor. Ett av de tidigaste, i Kulturens samlingar, är daterat 1835; det yngsta i Nordiska museets samlingar är från 1868. De tycks alla härröra från samma verkstad. Årtalet är skuret som en del av kompositionen. Initialerna för mottagaren är däremot målade – troligen i efterhand sedan produkten lämnat verkstaden och funnit en köpare. Enligt uppgift är ett av klappträna – med dateringen 1844 – tillverkat av en "Håkan Persson Webeck". Verksamheten, som alltså varit omfattande och pågått under lång tid, kanske kan knytas till uppgiften ur en av uppteckningarna från Borrby socken på Österlen om "en snickare i byn", till vilken man vände sig med beställningar på "vackert målade och utsirade" fästmöräfsor och klappträn. Var det månne Håkan Persson?

Med avseende på folkkonsten hör Hälsingland till de bäst representerade landskapen i Nordiska museets samlingar. Under ett enda år, 1873, förvärvades mer än femtio vackert bemålade skäkteträn enbart från detta landskap – från socknar som Rengsjö, Trönö och Norrala. Utan tvekan är flertalet resultatet av ett rationellt bedrivet hantverk. Hur många målare och snickare som hållits sysselsatta vet vi inte, men tillverkningen har sträckt sig över två generationer och har uppenbarligen fördelat sig på flera verkstäder. Vi kan skönja flera olika handstilar i måleriet och följa en stilhistorisk utveckling: från rokokons fritt behandlade blomsterbuketter på skäkteträn med dateringar omkring 1810–15, via de symmetriska kompositionerna i gustaviansk anda från 1820-talet, och fram till 1840-talets skäkteträn med ett blomstermåleri upp-

I Hälsingland var det grant bemålade skäkteträet en vanlig friargåva. På skäkteträn från början av 1800-talet (mitten) är dekoren fritt utformad i rokokons anda. Skäkteträn från 1820-talet är något uppstramade i gustaviansk stil (överst) medan den stora gruppen av skäkteträn från 1840-talet har drag av empir (nederst). Foto Sören Hallgren 1994.

stramat i empir med målade pärlstavsinramade namnskyltar för initialerna och längs ryggen en målad bård av blomsterrankor.

Även bland linfästena från samma landskap finns åtskilliga som är så likartat utformade att vi med skäl kan tala om en serietillverkning. Men någon exakt upprepning är det inte fråga om. Bland Nordiska museets många spirformiga linfästen från Hälsingland går det faktiskt inte att finna två som är identiskt lika.

Då är de platta linfästena från Roslagen mer stereotypa. Här finner vi många som uppenbarligen sågats ut efter samma mall, dekorerats med samma stjärnpuns, skurits med samma slags skärverktyg och målats med samma färg. Två identiska linfästen från Roslagen är försedda med samma inskurna årtal, 1823, men i kombination med olika initialer. De är rimligen gjorda av samma per-

Två identiskt lika linfästen (varav det som syns framifrån har förändrat nederparti) utsågade efter samma mall. De bär samma skurna årtal, 1823, men har olika ägarinitialer. Väddö och Häverö socknar, Uppland. Foto Sören Hallgren 1994.

son för avsalu eller på beställning för två skilda kunder, som var och en på sitt håll gick i giftastankar just detta år.

I en kustbygd som Roslagen kan man också förvänta sig en hel del hemslöjd som resultat av fiskares och kustfarares vistelser på fiskeskäret och väntetider vid stiltje på sjön. Mangelbräden och vävlunor hör till det som ofta ger intryck av att vara gemene mans arbete. Om ämnet avpassats på förhand, brädan sågats av och vävlunan borrats upp, behövde man egentligen bara en välslipad kniv,

Bandknut och bandfläta i skuret arbete på vävlunor, fästmöräfsa och bandgrind från Uppland, daterade 1761, 1792 och 1801. Bemålningen är utförd i samma manér och med samma yrkeshandlag som präglar kistor från samma trakt. Foto Sören Hallgren 1993.

en passare för markering av mönstren och en tränad hand för att fullborda det hela.

Ett vanligt motiv i Roslagens folkkonst är bandflätan – på ett naturligt sätt använd som utfyllande dekor på plana ytor, till exempel på ovansidan av mangelbrädet eller vävspännaren. Även bandknutsmotivet i skuret arbete används där föremålets form inbjuder till det, exempelvis vid ansvällningen av skedskaftet just ovanför bladet och runt skaftet på vävlunorna.

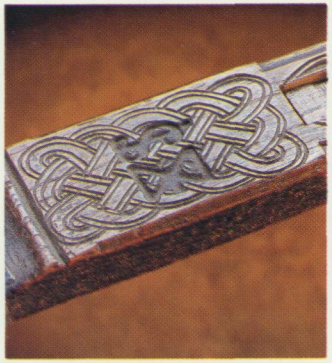

Detalj av vävspännare från Uppland med inbrända ägarbomärken och med den för Roslagen så typiska bandflätan som skuren dekor. Foto Sören Hallgren 1994.

Kanske det inte är någon slump att motivet haft största livskraften i en kustbygd. Kanske är det ett uttryck för påverkan från sjömanslivets knopslagning, makraméarbeten och plattingarbeten – det som ibland på sjömansspråk kallas "fancy-work". Det är ingen orimlig tanke, att en och samma rospigg den ena dagen fördrev tiden på skäret med knopslagning för att nästa dag karva vidare på ett mangelbräde åt sin käresta – ett mangelbräde med bandflätans motiv i dekoren.

Friargåvorna var bruksföremål, redskap. Men de var också minnessaker. De användes och visades upp vid de olika kollektiva arbetsmomenten under friaretiden. Perioden var tillräckligt lång för att omfatta vinterns inomhusarbete vid spinnrocken, vårens arbete vid vävstolen samt alla de övriga säsongsbundna arbetsmomenten som slåtter, stortvätt, husbygge och skäktning. Här fick flickan chans att visa upp alla sina vackra gåvor i tur och ordning: linfästet, vävlunorna, lerslättan, räfsan, skäkteträet. "Sådant ville man nog visa, och ju finare de var, desto stoltare var man över dem", som det berättas från en socken i Medelpad. Stolt – och ivrig. Det finns exempel på linfästen där ospunnet linspill fastnat i den oljefärg som ännu vid första användningstillfället inte riktigt hunnit torka.

Men sedan skulle de sparas, gömmas i kistan eller hängas upp till prydnad "som kära minnen". Det hade inte gått att fortsätta använda dem i arbetet och samtidigt ha dem kvar.

ATT "GÖRA VISST" – TROLOVNINGSGÅVOR

Trolovningsgåvorna var något helt annat. Dit hörde sidenschal och broderade handskar – delar i högtidsklädseln som med försiktighet kunde fortsätta att brukas vid regelbundet återkommande högtider i livet och sedan kanske gå i arv. Dit hörde också psalmboken med ägarinnans initialer på pärmen. Och dit hörde ringen – även om den var långt ifrån så obligatorisk som en sagesman från Västergötland vill påskina: "Handska, bok å ring ä tre nödiga ting."

Symboliskt och juridiskt innebar trolovningen att det "var visst" mellan de två – att de hädanefter var fästfolk. Också ekonomiskt var trolovningen med dess "begåvning" något mer förpliktande än friargåvorna. Fästmannen investerade stora summor i de gåvor han inhandlade för trolovningen. Storleken på gåvan blev således en mätare på givarens status och kunde därför variera betydligt. Men

Ett femtontal skrin av detta slag ingår i Nordiska museets samlingar. Den plattskurna och målade dekoren har sina rötter i renässansens ornamentflora. Man har också velat se likheter med äldre gravstenstillverkning i Västergötland – där skrin som dessa tillverkades från 1700-talets början till 1800-talet. Skrinen har oftast ett skuret årtal på locket. Om målade initialer förekommer är de ditmålade först sedan det färdiga skrinet funnit en köpare. Foto Mats Landin 1992.

oftast rymdes det hela i ett skrin av det slag som i museisamlingarna införlivats under namn som fästpigeskrin, fästmöskrin, brudskrin, gåvoskrin och friarskrin. Kärt barn har många namn. Av uppteckningarna att döma tycks det nästan som om skrinet i sig ansetts viktigare än innehållet.

Nedtecknade minnen från 1800-talet, sockenbeskrivningar från 1700-talet och bevarade föremål berättar för oss om fästmöskrin från norr till söder. Om vi med folkkonst menar något som både är lokalpräglat och traditionsbundet kan fästmöskrinen fungera som goda illustrationer.

Bland Nordiska museets drygt 400 skrin med skuren och målad dekor från allmogemiljö finns ett femtontal av ett mycket speciellt slag. De kommer från Småland och Västergötland. Materialet är ek. Bladslingor i plattskärning täcker alla de utåt synliga ytorna. Ett återkommande motiv är orrtupparna – alltid svartmålade. Andra färger är rött och vitt. Trots små individuella avvikelser liknar de varandra tillräckligt mycket för att skvallra om ett gemensamt ursprung. Antagligen har skrinen tillverkats någonstans inom det västsvenska saluslöjdsområdet i Västergötland. Inom regionen har funnits utpräglade hantverks- eller slöjdbygder varifrån varor genom gårdfarihandeln spritts ut över landet. Hantverkaren har försett locket med ett skuret årtal men inga ägarinitialer. Skrinen var gångbara på marknaden men vem som skulle köpa dem, och till vem de skulle skänkas, kunde tillverkaren inte ha en aning om vid tillverkningstillfället. Det faktum att skrinens dateringar sträcker sig från 1730-talet till in på 1800-talet vittnar om en tillverkning under flera generationer. Så länge varan gått att sälja har man fortsatt.

Från Ångermanland finns skrin av furu med skuren, pålimmad och målad trädekor, inte olik landskapets ståtliga golvur, de så kal-

Skrin med en typ av skuren och applicerad dekor som var särskilt vanlig i Ångermanland. Skrinet på bilden är odaterat men ett snarlikt i museets samlingar har i locket det målade årtalet 1766. Foto Sören Hallgren 1994.

Flera olika handlag kan skönjas i den målade dekoren av de många blomstermålade fästmöskrinen från V. Vingåkers socken i Södermanland. Den skurna stjärnan på pulpetlocket brukar kallas vingåkerstjärna. Foto Sören Hallgren 1994.

I fästmöskrinet överlämnade fästmannen sina trolovningsgåvor – psalmbok, handskar och schal, ibland även ring sedan de två enats om att ingå äktenskap. Skrin från V. Vingåkers socken i Södermanland. Foto Mats Landin 1993.

lade Ångermanlandsbrudarna från 1800-talets förra hälft. Hjärtdekoren flödar ymnigt och gör det rimligt att tolka dem som just fästmöskrin. I ett av dem finns på lockets insida en målad datering 1766. Lockets ovansida pryds som regel av en kungakrona på ett kröningshyende, ibland tillsammans med snörmakerier – allt skuret i relief. Några av skrinen har på kortsidorna en sjögräsliknande svepande växtdekor i flack relief – en motsvarighet till den dekor vi finner på ståndskåp från bland annat Vamme by i Ångermanland, daterbara till 1700-talets andra hälft.

Den skurna tvåbandsflätan hör till de vanligaste ornamentala inslagen på gustavianska möbler från övre Norrland. Den framstår ofta i avvikande färg, mest gult och grönt, mot en varmt röd ton som dominerar arbetet i övrigt. Vi möter den som kantbård på de många skrin med karnissvängt lock som förmodligen tillverkats för avsalu som fästmöskrin. I ett sådant skrin i Nordiska museets samlingar finns en tryckt vers inklistrad. Den är bara fragmentariskt bevarad men handlar om ”kärleks tro” och ”frid åt hemmets bo”. Insidan till locket bär ofta fästmöns initialer och ett årtal – kanske det år då gåvan överlämnades.

I Vingåker i Södermanland målades skrinen grant i ett tätt och storblommigt mönster som tycks inspirerat av 1700-talets tryckta kattuner, tapeter och vävda sidentyger. Vid första påseendet förefaller skrinen förvillande lika varandra. Ändå kan minst tre olika handlag urskiljas där det, när man väl är uppmärksammad på det,

Skrin från Haparanda socken, Norrbotten. Den skurna tvåbandsflätan med avvikande färgsättning är ett gustavianskt inslag, särskilt vanligt bland möbelsnickarna i bygderna längs norrlandskusten. Foto Peter Segemark 1993.

inte är svårt att sortera ut ett skickligt och flyhänt manér från ett klumpigare i magrare oljefärg. På insidan av locket möter vi ofta initialer och årtal målade – vanligen en datering någonstans mellan 1795 och 1825.

STÅTLIGT PÅ FÄRDEN – SADLAR, SELBÅGAR OCH LOKTRÄN

Färden till kyrkan och bröllopskalaset gav byns bönder tillfälle att jämföra dräkter, hästmunderingar och åkdon. Mest av allt riktades intresset mot brud och brudgum – drottning och kung för en dag.

Till vigseln färdades bruden ofta i damsadel, ibland kallad brudsadel, med brudens initialer och årtalet för bröllopet väl synliga. I Nordiska museets samlingar dominerar sadlarna från Norge – de flesta numera deponerade i Norsk Folkemuseum i Oslo. På en av de norska sadlarna, med dateringen 1838, möter vi signaturen IR knappt synbar i lädrets stämplade bokbandsliknande dekorbård. Samma initialer, tillsammans med tillverkningsnumret 110, åter-

Bröllopståg. Oljemålning av Bengt Nordenberg 1891 (beskuren). På bilden ses damsadeln i funktion.

kommer under fotsteget. Det är rimligt att tolka IR som signatur för tillverkaren, sadelmakaren. Samma signatur, men i en mer utförlig variant, IPSR, tillsammans med "No 110" återfinns inristat i limytan på den sadelgjordsklädda stommen under sadelkuddarna – något som tyder på att åtminstone lädret och stommen hörde till sadelmakarens åtaganden. För övrig utsmyckning – till exempel målad och broderad – liksom för beslag, remsöljor och så vidare svarade andra hantverkare.

Fyra år äldre, från 1834, är en sadel av snarlikt utförande. Inte oväntat påträffar vi här samma signatur IR. Tillverkningsnumret är 95. På fyra år har sadelmakaren, vem det nu kunde vara, levererat femton sadlar.

Till det ståtliga bondbröllopet hörde brudsadeln. I Nordiska museets samlingar är särskilt de norska sadlarna väl representerade. Denna bär dateringen 1838. Under fotplattan syns ägarens initialer, tillverkarens signatur och tillverkningsnumret 110. Foto Sören Hallgren 1994.

Om brudsadeln som regel har en tydlig anknytning till en bestämd person och en bestämd händelse, bröllopet, har slädar, vagnar och hästens selbågar och lokträn fått en mer allmänt ståtlig karaktär som kunnat passa när som helst då lite extra grannlåt var på sin plats. Selbågar och lokträn är sällan försedda med ägarinitialer. Och när sådana förekommer är de oftast en mans. Sällan möter vi i selbågarnas och loktränas utsmyckning den "äktenskapliga" dekor i form av hjärtan och fågelpar som kännetecknar friargåvorna. Men språkbruket, med benämningar som "brudgumsrankor", "bogträn till brudsele" och "lokor för bröllopselar", vittnar om att åtminstone vissa av dem en gång tillverkats för bröllopsfärden. Minnesuppteckningar berättar om hur kyrkselen, högtidsselen och vad man nu kallade dem, till vardags fick hänga "på pinn" i stallet i väntan på ett högtidligt tillfälle – som bröllop eller begravning.

Som folkkonst betraktat följer selbågarna och lokträna en folkkonstens "dialekt", typisk för en viss region eller socken. I Norrbotten har man målat lokträn på ett sätt som annars är typiskt för traktens möbler. Lokträn från Uppland visar prov på ett blomstermåleri, snarlikt det vi finner på kistor, räfsor och vävlunor från samma område. Den bysnickare eller vagnmakare som på landsbygden skötte tillverkningen av selkrokar och lokträn har alltså med förtroende vänt sig till byns målare. I de fall som lokträmakaren själv målat sina alster är det med svart kimrök och linolja.

När lokträn och selbågar inte endast beströks med kimrök och linolja lämnades de ut till bygdens målare för en mer påkostad dekor. Detalj av lokträ från Roslagen. Foto Sören Hallgren 1994.

Andra mer eller mindre specialiserade hantverkare som medverkade vid tillverkningen av lokträn och selbågar var sadelmakaren eller byskomakaren som tillverkade de stoppade och läderklädda putorna, gelbgjutaren och smeden som försåg hästens remtyg med beslag och söljor.

Det konstnärliga och det specifika uttrycket hos selbågar och lokträn sitter dock inte i den målade dekoren utan i den snidade. Den S-böjda formen hos lokträna – man valde ett naturvuxet krokigt ämne av björk, rönn, ask eller ek – har inbjudit till frodiga akantusslingor i en asymmetriskt komponerad rokoko – gärna med ett rocaillemönster som markering av draglädrets fäste. Övre avslutningen har på ett ålderdomligt sätt utformats som huvudet av orre, hund, lejon, häst – eller något fabeldjur.

Selbågarnas form har å sin sida passat bättre för en strikt symmetrisk hållning med parställda lejon och ormar som verkar hämtade från heraldikens högtidliga bildvärld.

Hästens dragutrustning för högtidliga tillfällen – som de grant skurna och målade selkrokarna och lokträna – hör till folkkonstens rikaste verksamhetsfält. Loktränas övre avslutningar ges ofta formen av orrtuppar, hästhuvuden, lejonhuvuden osv. Lokträna på bilden kommer från, i tur och ordning från vänster till höger, Uppland, Värmland, Hälsingland, Jämtland och Gästrikland. Foto Sören Hallgren 1994.

Ännu återstår att kartlägga tillverkare och tillverkningscentra. I frågelistarkivets svar kan enskilda namn på lokträmakare vaskas fram – ibland tillsammans med så ingående beskrivningar av deras alster att det borde vara möjligt att attribuera ännu bevarade lokträn till just det namnet. I dagsläget kan så mycket sägas att som helhet ger selbågarna och lokträna – åtminstone de ståtliga högtidslokor som dominerar i Nordiska museets samlingar – intryck av serieproduktion i rationell skala. De flesta går att föra samman i grupper som visar en påtaglig konsekvens i utformning och handlag.

Frågelistsvaren ger också stöd åt en förmodan att lokträn och selbågar hörde till det som salufördes vida omkring. Här talas om

Selbågar av björk från Jämtland. Den här typen av selbågar har också påträffats i Ångermanland vilket vittnar om en viss handel med sådana produkter. Foto Sören Hallgren 1994.

bogträn som tillhandahölls av dalkarlar på försäljningsvandringar till Värmland och bogträn som bohusläningarna köpte av västgötaknallar. Jämtländska selkrokar, så lika varandra att de bör hänföras till samma verkstad, eller åtminstone samma ort, har spritts till Ångermanland och Hälsingland.

MÅLADE MÖBLER – FÖR HEMGIFT OCH BOSÄTTNING

Att som förälder tidigt kunna börja samla till sina barns hemgift var ett tecken på god planering och ekonomiskt välstånd. Till det obligatoriska hörde vävstol och spinnrock – om det var en flicka. Men det som framför allt betonas i uppteckningarna är den uppbäddade sängen samt en eller flera kistor med textilier för det nya hemmet.

Just kistan har mer än något annat kommit att förknippas med hemgiften – nästan lika mycket som skrinet med trolovningen. Kanske berodde det i någon mån på brudkistans gamla traditioner som inom högreståndskulturen kan följas tillbaka till medeltiden.

Helst skulle en kista med hemgiften reserveras åt varje barn. I en arvsdelning från 1829 efter en bondhustru i Blekinge notera-

des att den avlidnas "klädekista" lämnats ut till äldsta dottern och att änklingen därför förklarade sig "vilja förskaffa sonen och den andra dottern vardera en försvarlig klädeskista till den tiden de kunna sig sjelve deraf betjena".

Kistor, skåp och golvur hörde till de möbler i bondens stuga där måleriet firade sina största triumfer. Det förefaller rimligt att den grant bemålade kistan för hemgiften beställdes i samband med konfirmationen eller ännu senare – då barnet överlevt de kritiska unga åren och nått giftasvuxen ålder.

Målade kistor brukar avslöja sitt ursprung inte bara genom sin dekor utan också genom sin form. Särskilt anmärkningsvärda – både till form och dekor – är några kistor från Delsbo. De har inåtnedåt lutande sidor av ett slag som varit vanligt i området åtminstone sedan 1770-talet. Färgsättningen på sådana kistor från 1830-talet och framåt överglänser det mesta inom det provinsiella

Kistor med nedåt-inåt avsmalnande sidor och plana lock med infällda speglar är typiska för Delsbo socken i Hälsingland. Kistan på bilden bär initialerna JSJD tillsammans med årtalet 1869 på utsidan. Insidan av locket bär initialerna JOS – för den ursprungliga ägaren. Foto Sören Hallgren 1994.

möbelmåleriet i vårt land. Ett utmärkande drag är de på fronten målade hjärtformiga "sköldarna" med ägarnamn eller initialer och årtal. På en kista av det slaget i Nordiska museets samlingar har ägarnamnet J. Olsson och årtalet 1849 målats över och ersatts med initialerna "J S J D" och årtalet 1869. På insidan av locket finns de ursprungliga ägarinitialerna "JOS" och årtalet 1849 kvar tillsammans med ett rikt schablonmönster i limfärg. Gissningsvis har kistan en gång tillverkats åt en Johan Olsson i 15–20-årsåldern, följt med samme Johan Olsson till det nya hemmet efter giftermålet ett tiotal år senare och – fortfarande lika hypotetiskt – efter ytterligare ett tiotal år tillägnats en dotter med namnet Johanna Stina Johansdotter.

En av Dalabergslagens mest produktiva målare var Mats Persson Stadig. Tillnamnet Stadig fick han som indelt soldat. Enligt uppgift kunde man vid 1800-talets mitt i var och varannan gård i Bjursås socken finna en kista av denne "stormålare" som han kallades på orten.

Mats Persson Stadigs kistor är sinsemellan lika konsekvent utförda till form och dekor som kistorna från Lima eller Delsbo. En "Stadigkista" är lätt att känna igen. Utsidan är oftast kamådrad i rödbrunt eller brunt och försedd med en stiliserad blomsterdekor utförd med stämplar av trä. Insidan av locket är oftast försedd med en dekorativ inskrift, inramad av frodig och smaragdgrön kurbits som erinrar om Mats Perssons verksamhet vid sidan av möbelmåleriet – dalmåleriet på papper. En gång på gång upprepad text lyder: "Den tidigt tiänar Gud, han säll och lycklig är, ty ungdoms plantan grön har herren ganska kär, du ungdom wet för den skull at Gud wil til sin Gåfwa din sista ungdoms tid och första gröda hafwa." Raderna brukade kombineras med namn och födelsedatum på den person för vilken kistan beställts, till exempel: "Mats Ersson är född 1821 den 24 februari." I detta fall är utsidan av kistan försedd med årtalet 1841 och den då tjugoårige Mats Erssons ägarinitialer "MES".

Kunskapen om Mats Perssons måleri vilar delvis på det faktum att flera av hans möbler som upptogs i bouppteckningen efter honom har gått att spåra. Dessutom finns flera signerade möbler av hans hand bevarade. När hans verkstad och stuga uppmärksammades av hembygdsforskningen en bit in på 1900-talet, fanns målarens penslar, stämplar och andra redskap kvar. Idag är de utställda på Dalarnas museum i Falun.

Det som skymtat fram i denna artikel är enbart fragment, subjektivt valda ur ett större sammanhang som blir helt först när de målade gratulationstavlorna, den till bröllop pyntade stugan och det till gästabud dukade bordet tas med. Mycket skulle kunna sägas om brudparets och gästernas klädsel, om brudgåvans textilprakt, om det inför bosättningen beställda golvuret och ståndskåpet.

Förhoppningsvis har de valda exemplen ändå kunnat förmedla något av den rikedom i färg och form som en gång frambringats i avsikt att vinna någons hjärta – eller någons respekt; ett hantverk vars viktigaste syfte har varit att förgylla, lysa upp och hugfästa minnena av ett viktigt steg på ålderns trappa.

Kista från Bjursås sn, Dalarna, av Mats Persson Stadig, med en på framsidan målad datering 1841 och ägarinitialerna MES. Inskriften på insidan av locket avslutas med namn och födelsedatum för kistans ägare: "Mats Ersson är född 1821 den 24 februari". Foto Sören Hallgren 1994.

FIRA FEMTIO

Bengt af Klintberg

Femtioårsdagen är ett av livscykelns allra största festtillfällen i Sverige. Den firas med en storslagenhet som brukar förvåna utlänningar, eftersom den inte har fått samma betydelse i något annat land. Med tanke på dess centrala plats i vår kultur är det förvånande hur sparsam den etnologiska litteraturen om femtioårsfirandet är. En förklaring till detta kan vara att forskningen om livets högtider så länge var begränsad till att gälla det traditionella bondesamhället, och firandet av femtioårsdagen är en borgerlig uppfinning. Det var under senare delen av 1800-talet som borgarklassen utvecklade de former för firandet som till stora delar ännu lever kvar. Inte förrän en bit in i vårt eget århundrade blev det sed i bonde- och arbetarmiljö att ägna femtioårsdagen särskild uppmärksamhet. Orvar Löfgren skriver i "Den kultiverade människan" om denna livsrit i den borgerliga kulturen:

> Borgerskapets nya syn på tiden och levnadsloppet gav upphov till en talens magi som inte existerade i bondekulturen. Jubileumsfirandet blev ett viktigt element i det borgerliga sällskapslivet. Medan bondesamhällets festliv hade dominerats av kollektiva årsfester och arbetsgillen kom nu fokus att förskjutas mot individualiserade livscykelriter, som ofta baserades på den mekaniska tidmätningen och det nya karriärtänkandet.
>
> (...) Just i det kärnsvenska femtioårskalaset finner vi talens magi tydligt länkat till den nya manliga karriärsynen. På femtioårsdagen står den borgerlige mannen på krönet av sin karriär – han är i sina bästa år. Eftersom karriären är förankrad i arbetslivet så är det främst vännerna på arbetsplatsen och i affärslivet som står för hyllningen.
>
> (Frykman & Löfgren 1979, s. 37ff)

Den enda specialstudien av svenskt födelsedagsfirande är en liten skrift av Karin Johansson, "Jag gratulerar. Namnsdags- och födelsedagsfirande under fyrahundra år". Trots att tryckåret är 1973 innehåller boken ytterst få uppgifter som är senare än från 1930-talet. Det beror på att den är en lätt omarbetad version av en artikel som författarinnan, då med efternamnet Danver, publicerade 1942. Den ger en värdefull översikt av äldre namnsdags- och födelsedagstraditioner, men om de senaste femtio årens utveckling säger den av förklarliga skäl nästan ingenting.

I Nils-Arvid Bringéus' handbok "Livets högtider" ingår några sidor om de jämna födelsedagarna (Bringéus 1987, s. 185–92). Författaren tecknar där en bild av femtioårsfirandet i vår tid som alla kan känna igen: flaggan är hissad dagen till ära, lokaltidningen har infört ett fotografi av jubilaren, delegationer av uppvaktande överlämnar blommor och presenter, tal hålls. Efter mottagningen eller några dagar senare samlas särskilt inbjudna släktingar och vänner till en påkostad middag som kanske avslutas med dans.

Bringéus har också uppmärksammat en speciell sida av det moderna femtioårsfirandet. I en intressant artikel, "Uppvaktning undanbedes. Om fest som trauma", skriver han bland annat om en typ av annonser som sedan länge är vanliga i landsortspressen. I dem ber annonsören att få slippa uppvaktning på en jämn årsdag, ofta femtioårsdag. Dessa annonser vittnar om att många inte anser sig ha ekonomiska resurser att hålla öppet hus, eller att de med olust ser fram emot omgivningens uppmärksamhet – eller brist på uppmärksamhet, om de har anledning tro att gratulanterna blir få (Bringéus 1979).

Uppbådet av gratulanter och presenter liksom talen och visorna som beskriver jubilarens levnad gör femtioårsdagen till en mätare av en persons sociala status och till en fest som mera präglas av värdighet än av festyra. Man skulle kunna tolka annonserna i landsortspressen som en protest mot en festtradition, som ideologiskt passar bättre i ett borgerligt karriärsamhälle än i mindre individualistiska samhällsskikt, där den som vill stå i strålkastarljuset betraktas med misstänksamhet.

En annan form av protest mot femtioårsfirandet i dess mera pompösa former är de karnevalsartade inslag som har blivit allt tydligare under senare årtionden. Skämtsamma upptåg av olika slag är framför allt vanliga i förbindelse med fyrtioårsfirandet; i sin avhandling "Två barn och eget hus" har Annette Rosengren gett

exempel från ett mindre samhälle i Västergötland (Rosengren 1991, 91–99). Men också den som fyller femtio kan råka ut för överraskningar. I dag hittar man framför allt på landsbygden prov på femtioårsfirande med karnevalsartade inslag. Firandet är flyttat till natten, deltagarna uppträder maskerade och festrekvisitan och gåvorna tillhör den folkliga skrattkultur som Michail Bachtin har beskrivit i sin berömda bok "Rabelais och skrattets historia".

Jag blev medveten om dessa traditioner genom brev som sändes in under 1992 till radioprogrammet "Folkminnen". Detta brevmaterial är den viktigaste källan för den följande framställningen. Det har kompletterats med muntliga upplysningar som jag har fått av personer i min närmaste omgivning. För att få en grov uppfattning om det svenska födelsedagsfirandet tidigare under 1900-talet har jag också gått igenom svaren på Nordiska museets frå-

I hov- och adelskretsar har det ända sedan 1600-talet förekommit födelsedagsuppvaktningar med utklädsel, hyllningsverser, sång och musik. Nils von Dardel skildrar en sådan scen i en akvarell med underskriften "En födelsedag – Stockholm den 17 mars 1845".

Dardel, O. Ahlströmer, Lövegren, Ad. Reuterskjöld, Aug. Silfverschiöld, Fröknarne Sprengtporten och Posse.

gelista 167, "Namnsdags- och födelsedagsfirande". De tidigaste svaren skrevs ner redan på 1930-talet men huvudparten är från 1958, då frågelistan sändes ut till alla museets ortsmeddelare.

DOCKOR OCH SKYLTAR UTANFÖR JUBILARENS HUS

De första breven till "Folkminnen" om karnevalsaktiga inslag i födelsedagsfirandet handlade inte om femtioåringar utan om trettioåringar. I Visby och på den gotländska landsbygden hade ett par radiolyssnare iakttagit stora dockor utanför en bostad där någon fyllde trettio år. En Visbydam sände oss ett fotografi av en uppstoppad mansdocka i blåställ, som med ett utsträckt ben pekade på huset där den trettioårige mannen bodde. Hon hade också sett två uppstoppade dockor i kvinnokläder, den ena med bingokuponger i händerna för att ge en anvisning om den kvinnliga jubilarens fritidsintresse. Från en annan brevskrivare kom ett foto av en kvinnlig docka i naturlig storlek, utsågad ur en spånplatta och iförd svarta underkläder och pärlhalsband och med blågula flaggor instoppade i behån. Den skulle karakterisera en kvinnlig trettioåring som arbetade som dagmamma(!). Brevskrivaren tillade att en bonde brukade få en docka i blåställ och stövlar, en lokalvårdare en docka utrustad med hink och svabb och så vidare.

Brev om liknande dockor kom också från Roslagen och Bergslagen. När en flicka på Raggarön i Östhammars skärgård nyligen fyllde trettio år, så stod en stor docka mitt i byn, försedd med matrecept, skurhink, borste och skurtrasa för att beskriva jubilarens vardag. En man i Riddarhyttan, Västmanland, berättade att en kvinna i hans hemby fyllde femtio år hösten 1992. En halv kilometer från avtagsvägen till hennes hus fanns en skylt på vilken hennes namn och "500 meter" hade textats. Vid själva avtagsvägen fanns en docka i naturlig storlek som var placerad på en toalettstol.

En kvinnlig radiolyssnare bosatt i Ulvshyttan utanför Borlänge skrev:

> I Dalarna är det ganska allmänt sedan ungefär 10–15 år tillbaka att rigga upp naturstora dockor längs landsvägarna för att meddela något slags firande (födelsedagar, även ojämna, möhippor eller barndop). Man skriver även med vit färg och meterstora bokstäver tvärs över vägbanan att en fest skall gå

av stapeln. Dockorna kan vara mycket stora och uppriggade på flera meter höga ställningar, men även småbarnsdockor förekommer. När de är placerade i dikesrenen kan de förorsaka tvära inbromsningar. Verkligt trafikfarligt, skulle jag vilja påstå.

Breven till "Folkminnen" visar att seden att placera ut stora dockor utanför (eller i närheten av) festföremålets hus i dag främst förekommer i samband med trettioårsfirande och andra festligheter inom samma åldersgrupp. Men vi möter den också i förbindelse med femtioårsfirande. Några äldre radiolyssnare påminde sig att det för ett halvsekel sedan och ännu längre tillbaka förekom att ungdomar uppvaktade varandra på namnsdagen med halmfyllda dockor, som natten före placerades lutade mot festföremålets hus. Dockans uppgift var inte att karakterisera namnsdagsbarnet utan att föreställa en "fästman" eller "fästmö". Om namnsdagsbarnet var en flicka, hade dockan därför mansklädер och vice versa.

Denna namnsdagssed finns väl dokumenterad i svaren på Nordiska museets frågelista "Namnsdags- och födelsedagsfirande". Den förefaller ha varit spridd över stora delar av Sverige under senare delen av 1800-talet och förra delen av vårt århundrade. En bit in på 1900-talet avlöstes namnsdagsfirandet på många håll av födelsedagsfirande, och då kunde ogifta unga kvinnor och män begåvas med en "fästman" eller "fästmö" på födelsedagen i stället.

I boken "Jag gratulerar" skriver Karin Johansson: "På Gotland tycks födelsedagen tidigare än på fastlandet ha kommit att spela en viss roll i allmogens festkalender och givit upphov till en fast utformad tradition." (Johansson 1973, s. 90). En rad uppteckningar i Nordiska museets arkiv visar att ett av de fasta inslagen i denna tradition var att födelsedagsbarnet uppvaktades med en stor docka. Dockorna som i våra dagar ställs utanför trettioårsfirande gotlänningars hus kan alltså placeras in i en obruten tradition som går att följa mer än hundra år tillbaka i tiden.

David Ahlqvist, Ljugarn, upptecknade 1939 följande efter sin mor: "Både i Boge /1880/ och Ardre, i Ardre ända till för några år sedan, brukade ungdomen göra 'gubbar' och 'källingar' som ställdes utanför dörren hos den som skulle uppvaktas. Var det en pojke som fyllde år fick han en 'källing' och var det en flicka så fick hon en 'gubbe'. Figuren gjordes av käppar, halm och gamla kläder och fick ibland en korg på armen där man lade presenter,

På Gotland har traditionen med uppstoppade dockor vid jämna födelsedagar förekommit längre än i övriga Sverige. Den övre figuren var uppställd på Endrevägen i Visby. Den nedre stod vid en lyktstolpe i vägkorsningen Häggvägen–Endrevägen. Foto Märta Perlinge 1992.

godsaker eller skämtartiklar. Oftast följde en skrivelse med som figuren höll i ena 'handen'. Vanligtvis innehöll den en strof av skämtsam art." (EU 14 564)

Oftast var det ungdomar som roade sig med detta, men i uppteckningarna nämns också tillfällen då femtioåringar fått en docka till födelsedagen (t.ex. 1930 i Hellvi, EU 50 455).

En kvinna i Hagfors berättade i november 1992 i ett brev till "Folkminnen" om stora dockor av delvis annat slag. Hennes brev ger exempel på flera olika former av femtioårsfirande som hon har iakttagit i sin del av Värmland:

> Dockor hängs ofta upp i trafikdelare och i vägkorsningar med skyltar om inbjudan till någon jubilar, antingen till hemmet eller någon lokal. Man uppmanas ta med sig presenter och i en del fall även dryckjom. Dessa skyltar gäller i regel karlar som fyller jämna år, 50 år och neråt. Ytterst sällan ser man nån kvinna uppvaktas på detta sätt.
>
> En del kan även uppvaktas med dockor och "presenter" som anknyter till personen. I vårt villaområde har man uppvaktat på olika sätt: sålunda fick en femtioåring en älg i naturlig storlek, gjord av spjälor och wellpapp men med ett riktigt älghorn. En annan "skytt" fick en jägare på pass med bössa och hare. En som inte var sportig av sig fick en docka liggande på en pinnsoffa. En fick en roddbåt med en docka som satt och metade. Det var naturligtvis en storfiskare.
>
> Till en annan granne var vägen kantad med mindre höns, gjorda av plywood och vackert målade. På tomten utanför entrén stod en stor höna, en meter hög och andra mått i proportion. Det förbryllade oss mycket. Men så fick vi reda på att jubilaren kom från en by, vars innevånare kallades för höns av dem som bodde i byarna runtomkring.

Sedan brevet hade lästs upp i radio rapporterade flera lyssnare att de hade sett stora tredimensionella avbildningar av djur utanför ett hus där någon firade ett jämnt antal år. I Gärsnäs i Skåne uppvaktades en dam som föder upp dalmatinerhundar av grannarna med en jättelik papier-maché-dalmatiner på gårdsplanen. Enligt lokaltidningen mätte den 2,5 meter i mankhöjd.

Ett vanligt sätt att tillkännage att någon fyller femtio år är det som en manlig radiolyssnare i Malmö berättade om i november 1992 i ett brev till "Folkminnen":

På Söderkullagatan här i Malmö har man sedan i varje fall i våras utanför ett av husen kunnat läsa följande i vita halvmeterhöga bokstäver på körbanan intill trottoarkanten:

ULLA
50 ÅR
TUTA

I går eftermiddag såg jag ett liknande budskap under en cykeltur genom ett villaområde:

NYGIFTA
TUTA

Också här var det målat i vitt direkt på gatan, dock med något lägre bokstäver än i Söderkulla. De senaste åren har man här och var i stan påträffat information av detta slag. Det har då gällt födelsedagar och nygifta.

När min syster och jag diskuterade nya former av femtioårsuppvaktningar berättade hon att en av hennes bekanta, en kvinna med ett akademiskt yrke, bosatt i Enskede, uppvaktades omkring 1990 mitt i natten av sina arbetskamrater. De kom till hennes bostad och skrev med vetemjöl på gatan GUNILLA 50 ÅR, samtidigt som de avfyrade något slags salut. Femtioåringen hade i förväg meddelat att hon inte hade lust att ställa till med bjudning mitt i natten, så hon skålade från ett fönster med gratulanterna som hade korkat upp champagneflaskor.

Min svägerska, vars syster är gift med en lantbrukare i Småland, hade hört systern berätta att det har blivit populärt med olika former av *practical jokes* med syfte att locka främlingar till födelsedagsfirarens hus. En fyrtioåring hade till exempel fått besök av en ström bilburna främlingar som läst en skylt vid vägen: GRISKÖTT BILLIGT. 5 KR KILOT.

Vad är det som får alla dessa figurer och skyltar att verka karnevalsartade, till skillnad från femtioårsfirandets etablerade rekvisita som en hissad flagga eller en äreport av björklöv? I båda fallen är det fråga om att kungöra att en fest firas. Men medan flaggan och björklöven uppfattas som vackra, stämningsfulla och högtidliga inslag i firandet för dockorna och skyltarna in ett element av lek och upptåg. Inte sällan kännetecknas de av en komik som inte väjer för det låga och kroppsliga. En annan skillnad är att flaggan och björklöven bara upplyser om *att det* firas en fest

men inte röjer något om festföremålet eller festens art. Dockorna och skyltarna innehåller mycket mera information till de människor som befinner sig utanför kretsen av släktingar och vänner. Festen övergår från att vara en privat angelägenhet till något som gäller hela lokalsamhället. I flera av exemplen härovan dras de tillfälligt passerande in i festandet, till exempel när de tutar med bilhornet eller luras att besöka platsen för festen.

Namnsdagsseden att placera en docka utanför festföremålets bostad har övergått till att bli födelsedagssed. Dockan längst till vänster är en "fästman" till en ung kvinna i Mora, Dalarna, på hennes namnsdag. Foto Arne Modén 1934. Också dockan till höger i kvinnokläder är en skämtsam namnsdagspresent, en "junta", till en man i Alfta, Hälsingland. Foto Arne Modén 1939. Dockan under som överraskade en man i Leksand, Dalarna, är däremot gjord till en födelsedag. Foto Sune Björklöf 1961.

NATTLIG UPPVAKTNING AV UTKLÄDDA GRATULANTER

I den karnevalsaktiga festen söker deltagarna finna maximala kontraster till vardagen. Firandet förläggs till natten, och man byter identitet med hjälp av masker: män förvandlar sig till kvinnor, ungdomar till åldringar och vice versa. Det är handlingar som förutsätter att de inblandade har förtroende för varandra. Den danske folkloristen Carsten Bregenhøj, som har analyserat nutida kalendariska maskeringsskick, har funnit att de är vanligast i lokalsamhällen där alla känner varandra (Bregenhøj 1974).

Nattlig uppvaktning av maskerade gratulanter i samband med fyrtio- och femtioårsfirande är särskilt vanlig i Gästrikland och Hälsingland. En kvinnlig radiolyssnare skrev i november 1992 till "Folkminnen" och berättade om hur hon själv hade blivit firad på sin fyrtioårsdag:

> Jag bor i Gnarp i norra Hälsingland. Här är det väldigt vanligt att man vid födelsedagar sätter upp en skylt vid vägen. Någon enstaka gång har jag också sett en uppstoppad docka.
>
> Det är också vanligt att man klär ut sig. Man går till födelsedagsbarnet vid midnatt. Jag blev själv föremål för en sådan uppvaktning när jag fyllde fyrtio för några år sedan. Det började med att "dom" gnisslade på fönsterrutorna med frigolit och smällde bomber. När jag öppnade dörren stod det cirka ett dussin spöken ute på gården. Jag försökte prata med dem, men något svar fick jag inte. En egendomlig och lite skrämmande upplevelse. Sedan skulle jag gissa vilka de var. Det tog en bra stund. Nidgåvan till mig var en massa gamla tidningar. Min uppvaktning var fantastisk, för de hade med sig både mat och dryck. (Plus presenter, förstås, och en lång hopdiktad visa.) Det är ett mycket trevligt minne för mig.
>
> Jag har även varit med och uppvaktat andra på liknande sätt. Med till exempel torra och mögliga gamla bröd- och ostkanter och tårtor som inte går att skära, eftersom de består av skumgummi. Det är roligast att uppvakta och vara utklädd, tycker jag, även om det kan bli nog så svettigt när gissningen tar lång tid.
>
> Innan jag flyttade hit upp hade jag aldrig hört talas om den här traditionen.

Anders Boustedt, som är tekniker på Sveriges Radio och har spelat in många "Folkminnen", berättade i november 1992 om en likartad nattlig födelsedagsuppvaktning i västra Gästrikland:

En kusin till min fru bor på fädernegården i byn Hästbo utanför Torsåker. När han fyllde femtio år i april väcktes han mitt i natten av fem gevärsskott. När han gick upp och öppnade dörren stod en skara gratulanter där maskerade till oigenkännlighet med köpmasker för ansiktet. Ingen sa ett ord. De blev inbjudna och överlämnade sina presenter som bara bestod av pinnar och annat skräp. Han var tvungen att lista ut vilka de var med ledning av deras händer, kroppsstorlek och annat. Det tog säkert en timme. Först när alla var avslöjade lämnade de fram de riktiga femtioårspresenterna. Sen bjöds de på förplägnad och stannade kvar till framemot 4 på morgonen. Några timmar senare kom de första morgongratulanterna, så det blev inte många timmars sömn för honom den natten.

En kvinna som bor i Stockholm men har sina rötter i Söderhamnstrakten i Hälsingland skrev till "Folkminnen" och berättade att hon för några år sedan, natten före femtioårsdagen, låg och sov i sin säng när rummet fylldes av varelser utstyrda till oigenkännlighet. Eftersom hon var totalt oförberedd på besök drabbades hon först av en lätt hysterisk black-out. När förvirringen lagt sig förstod hon att det var vännerna i Hälsingland som rest ner till Stockholm för att överraska henne.

En skildring av de nattliga utklädselupptågen vid femtioårsdagar finns också i Ann-Kristin Ekmans doktorsavhandling i socialantropologi, "Community, carnival och campaign", som är en studie av hur samhörigheten mellan invånarna i Alfta i Hälsingland har byggts upp genom ett nätverk av relationer. När hon kom dit blev hon överraskad av den stora betydelse som maskeringsupptågen har: förutom de vuxnas utklädsel på jämna födelsedagar går barn omkring utklädda till fettisdagsgubbar under fastlagen. Hon kunde konstatera att det inte var släktingar utan grannar och arbetskamrater som stod för överraskningarna i femtioårsfirandet. Släkten tillhör privatsfären, dess firande syns inte lika mycket utåt. Ann-Kristin Ekman tolkar utklädselupptågen som uttryck för en jämlikhetsideologi: alla firas på samma sätt oberoende av status (Ekman 1991, s. 87).

Maskeringsupptågen vid femtioårsdagar i Hälsingland och Gästrikland är en ny sed, vanligare i dag än för en mansålder sedan. Den har lånat element från andra maskeringsupptåg vid kalenderdagar och bröllop. I Hälsingland finns sedan 1800-talet ett

I Alfta i Hälsingland är det vanligt att femtioåringar uppvaktas av utklädda arbetskamrater. Här har Elsie Boström fått besök mitt i natten. Efter demaskeringen bjuds gästerna på förplägnad. Foto Valle Boström 1983.

inslag i bröllopsfirandet som fortfarande lever i högönsklig välmåga: att ungdomar i grannskapet, som inte är så nära släkt eller vänner med brudparet att de blivit inbjudna, kommer utklädda till bröllopsgården på kvällen. De säger ingenting, och brudparet måste försöka lista ut vilka som gömmer sig bakom förklädnaderna. De kallas "knutare", och jag har i ett annat sammanhang föreslagit att det är seden att gå runt utklädd på tjugondag Knut, att "gå knutgubbe", som i Hälsingland har överförts till bröllopsfirandet (af Klintberg 1991, s. 72 ff). Sannolikt är det dessa upptåg, tidigare en typisk ungdomstradition, som har fått följa med sina utövare in i medelåldern.

Breven till "Folkminnen" om nattliga utklädda födelsedagsföljen kom från flera landskap än Hälsingland och Gästrikland. En kvinnlig radiolyssnare bosatt utanför Säffle på Värmlandsnäs skrev i november 1992:

> Om någon här fyller fyrtio–femtio år så samlas vänner och grannar och klär ut sig. Under sång, skrål och skrän uppsöker de jubilarens hem. Inkomna blir de knäpptysta, och så får han som blir uppvaktad ett styvt jobb med att på figur och åthävor söka identifiera alla som uppvaktar. Det kan ta lång tid, men det är mycket roligt. "Gänget" kommer vid midnatt, och då alla är igenkända blir det alltid en pratstund kring förplägnad. Här på Värmlandsnäs är inte seden mer än cirka tjugo år gammal.
>
> De senaste fem åren har också seden att tillverka en gubbe/gumma fylld med halm dykt upp. Denna placeras under natten på lämpligt ställe hos födelsedagsbarnet och sitter/står kvar flera dagar efteråt.
>
> Då en av mina söner blev uppvaktad förde "gänget" med sig en jättestor kartong som de satte ner på golvet. Då alla var identifierade saknades ändå en som borde varit med. "Var är Staffan?" – och så öppnades kartongen och en mycket svettig Staffan kröp ut.

Min medredaktör i "Folkminnen" Christina Mattsson är född och uppvuxen i Jämtland, och det händer att breven är adresserade till henne och avfattade på jämtmål. Till exempel detta, avsänt av en kvinnlig radiolyssnare:

> Måste lägga mej i ert prat om stora dockor. I Bjäärm (Bjärme) når je va e litta tõus var de mycke pyssel o hyss att stoppa

halm i karlkläder, en stor morot skymtade i gylfen o hatt på huvet. Han lutades mot dörrposten hos nån gammalstårsa som fyllde år.

Det var för ca 60 år sen. Nu klär de ut sej o går till födelsedagsbarnet på natten före, så det blir ett himla hålligång. När min brorson Erland fyllde 40 år, vad det var för ett liv o kiv! Alla var utklädda till havande kvinnor o beskyllde Erland för faderskapet. Det var så att hans fru var långt på väg med andra barnet. Så går det till i busken nu för tiden.

Det är upplysande att sammanställa dessa skildringar med svaren på Nordiska museets frågelista "Namnsdags- och födelsedagsfirande". Där finner man att nattliga utklädselupptåg var vanliga i förbindelse med namnsdagar under vårt sekels första tre decennier. Särskilt i Dalarna var seden att fira Anders (30/11) och Anna (9/12) på detta sätt mycket utbredd. De tidigaste uppgifterna om liknande upptåg vid födelsedagar gäller alla ungdomar. Uppgifter om nattlig födelsedagsuppvaktning av personer äldre än fyrtio år är sällsynta. Geografiskt fördelar sig beläggen på de norrländska landskapen och Bergslagen med utlöpare ner till Sörmland samt Småland.

Karin Johansson konstaterar i "Jag gratulerar" att nattliga upptåg av utklädda ungdomar vid namnsdagar har haft sin största utbredning i mellersta och norra Sverige. Utbredningsområdet sammanfaller i stort sett med utbredningsområdet för nattfrieriseden i vårt land, som också är det område där ekonomin förr var baserad på fäboddrift (Johansson 1973, s. 60). Breven till "Folkminnen" vittnar om hur detta område, som i socialt hänseende varit mera egalitärt, mindre skiktat än södra Sverige, har behållit de nattliga maskeringsupptågen. Skillnaden mot förr är bara att åldern på dem som uppvaktas har stigit. Det som förr var ungdomskultur inbegriper i våra dagar även femtioåringar.

NATTLIG SALUT MED DYNAMIT

Flera av de nattliga uppvaktningar som har beskrivits på de föregående sidorna följde en fast ritual, som inleddes med gevärssalut. Men nattlig salut har också förekommit i delar av Sverige där man inte har klätt ut sig, liksom utklädsel har förekommit utan någon inledande salut.

I sin redogörelse för maskeringsupptågen i Alfta återger Ann-Kristin Ekman en intervju med en medelålders man, som berättar att hans far uppvaktades med dynamitsalut på sin femtioårsdag. Det var hans arbetskamrater som kom tidigt på morgonen och sprängde dynamitladdningar så att fönstren skakade. Ingen av dem var utklädd. När han själv fyllde femtio förekom ingen dynamitsalut. Då hade seden att komma utklädd blivit vanlig, även om han själv inte hade uppvaktats på detta sätt (Ekman 1991, s. 87).

Att saluten med dynamitskott var vanligare en och två generationer tillbaka i tiden än i dag bekräftas av breven till "Folkminnen". Brevskrivare bosatta i norra Uppland och sydvästra Dalarna skildrar livfullt hur män som fyllde jämna år väcktes tidigt på morgonen av våldsamma dynamitsmällar. Ett av breven är skrivet av författaren Erik Gamby och har litteraturhistoriskt intresse:

> Den 14 juni 1957 fyllde författaren Jan Fridegård 60 år. Han var då bosatt i Uppsala men hade på 1940-talet som sommarbostad köpt torpet Svinktorp på ön Gräsö i Roslagen utanför Öregrund och han beslöt att fira födelsedagen där. Jag hade i anledning av 60-årsdagen redigerat och utgivit en vänbok till Jan, och på förmiddagen reste jag och min hustru till Gräsö för att uppvakta jubilaren. Vi mottogs av en mycket trött och utvakad Fridegård, som berättade att han och familjen klockan 12 på natten hade väckts av ett fruktansvärt dynamitskott, som omtänksamma grannar hade avfyrat i närheten av sommarstugan för att hylla den populäre författaren. Jan Fridegård var personligen mycket intresserad av gamla uppländska seder och bruk, men om sedvänjorna i Roslagen var han mindre bevandrad. När skottet brann av var han följaktligen oförberedd och blev mycket förskräckt. Det dröjde ett tag innan han förstod att det var fråga om en hyllning. Han och familjen fick sen inte en blund i ögonen den natten.

Att skjuta salut är en hedersbevisning med militärt ursprung som har förekommit i Sverige åtminstone sedan 1700-talet. Välkända exempel är kanonsaluten för att hylla kungligheter på deras födelsedagar eller för att tillkännage en tillökning i den kungliga familjen. När seden dyker upp i samband med femtioårsfirandet är dess karaktär en annan än den ursprungliga: det strama, officiella har ersatts av det karnevalsaktigt uppsluppna. Saluten skjuts under natten eller de tidiga morgontimmarna, då ingen förväntar sig den, och de som avlossar skotten är gömda.

När Åke Andersson, Frändefors i Dalsland, fyllde femtio år väcktes han mitt i natten av salut och skrän från ladugårdsbacken. De maskerade gratulanterna släpps in, och födelsedagsbarnet får ta händerna till hjälp för att kunna avslöja vilka de är. Foto Lars-Göran Carlsson 1992.

Ett tidigt belägg för att också vanligt folk har hyllats med salut är en notis från Hudiksvall den 11 juli 1801. I magistratens protokoll från detta datum läser man: "Beslöts att till förekommande af eldsvåda, icke något skjutande med Canoner å namnsdagar må hädanefter på gårdar eller gator inom staden, vid 3 Rd 16 sk vite, öfvas; varom i morgon från stadens kyrkas predikstol kungöras skulle" (KU 3).

Svaren på Nordiska museets frågelista 167 visar att nattlig salut vid namnsdagar förekom i Hälsingland ännu 1939. Ett fotografi från detta år av en namnsdagsdocka, en "junta", i kvinnokläder åtföljs av informationen att det på Arne-dagens morgon sköts salut med dynamit under namnsdagsbarnets fönster. Då vederbörande rusade ut, låg "juntan" utanför dörren med ett gratulationsbrev i handen (EU 15 646).

De övriga svaren på frågelistan berättar emellertid om dynamitsalut vid jämna födelsedagar, särskilt femtioårsdagar. De allra flesta uppgifterna kommer från norra Uppland, inte minst från öarna i norra Roslagen. Nordiska museets ortsmeddelare Erik H. Hellman berättade 1958 om traditionen i Älvkarleby: "Redan i tidig morgonstund sköts salut, i regel med dynamit, lika många skott som föremålet fyllde årtionden, t.ex. fem skott för 50 år, sex skott för 60 år osv. Det kunde vara rätt kraftiga skott med en till tre gubbar i varje, sista skottet kraftigast." (EU 50 207)

Andra uppgifter om dynamitsalut i frågelistmaterialet kommer från Västmanland, Dalarna, de norrländska kustlandskapen och Lappland. Från Alnö i Medelpad berättar Arvid Edblad 1958:

> Nu kommer de och gratulerar 50-åringen klockan 12 på natten. Då är de utklädda, damerna liksom herrarna, i 1800-talskläder, långa kjolar och gamla hattar och allt möjligt gammalt de kan få på sig. Då sjunger dom "Ja må han leva i hundra år" och under tiden smäller fem skott dynamit, ett skott för varje årtionde. Så blir dom bjuden på ett vinglas eller dylikt. Sedan kommer kalaset en vecka eller fjorton dagar efteråt, då blir det kaffe och mat och sprit. – Det var ett 50-årsfirande här i min hemtrakt för några år sedan, 1947. Då var det en kraftig salut. Det gick 40 glasrutor, men dem fick ju de firande betala, så att det blev ett dyrt kalas för dem som var med. (EU 50 200)

Söderut har det inte varit lika vanligt att skjuta salut, men frågelistmaterialet innehåller uppgifter från Södermanland och Got-

land. En ortsmeddelare på Gotland berättar att femtioårsfirandet satte i gång efter 1925 med salut tidigt på morgonen, ett skott för varje tiotal år. Det gällde bara männen; för kvinnor smällde man med uppblåsta papperspåsar (EU 50 455).

Salut med dynamitgubbar var en riskfylld form av uppvaktning. I mitt material finns inte bara uppgifter om krossade fönsterrutor utan också om firare som förlorat en hand eller blivit lemlästade på annat sätt. Säkert är det olyckor i förbindelse med dynamitsalut som har lett till att saluten sedan flera årtionden allt oftare skjuts med gevär.

SKÄMTSAMMA GÅVOR: GRISKULTINGAR, HÖNS OCH ANDRA LEVANDE DJUR

Ett karnevalsaktigt inslag i femtioårsfirandet är naturligtvis överlämnandet av skämtsamma gåvor. De konventionella femtioårspresenterna är valda för att man vet att jubilaren önskar sig dem eller för att de svarar mot hans intressen. Skämtgåvans viktigaste funktion är att skapa överraskning och skratt. Det är burleskeriet och uppståndelsen vid själva överlämnandet som är det viktiga; vad som sedan händer med gåvan är av underordnad betydelse.

De stora dockorna av människor och djur som placeras utanför femtioåringens bostad är ju på sätt och vis skämtgåvor, även om de inte överlämnas direkt och lika mycket riktar sig till förbipasserande som till jubilaren. De värdelösa presenter bestående av pinnar, gamla tidningar, brödsmulor och liknande som de maskerade nattliga gästerna har med sig är skämtgåvor från en upp-och-nervänd värld som ska kontrastera mot de riktiga, fina presenterna som kommer efter demaskeringen. Men det finns också exempel på att man i dag överlämnar skämtsamma gåvor av ett alldeles speciellt slag, nämligen levande djur. En kvinnlig radiolyssnare i Ekshärad i Värmland skrev 1992 till "Folkminnen" och berättade:

> Här i Ekshärad, mitt i Klarälvsdalen, finns sedan länge seden att grannar eller arbetskamrater kommer och uppvaktar sent på kvällen före födelsedagen, ofta utklädda. Ibland har man med sig blommor och kaffebröd m.m. I vissa kretsar har det varit populärt att som present ha ett levande djur, t.ex. en griskulting, tupp eller kanin. För mottagaren har det kanske blivit ett bekymmer att härbärgera gåvan.

En griskulting nämns också i Ann-Kristin Ekmans Alftastudie som exempel på de skämtgåvor som de maskerade nattliga gästerna överlämnar (Ekman 1991, s. 87).

När jag besökte Nordiska museets bildarkiv för att diskutera illustrationerna till den här artikeln, berättade intendenten Åsa Thorbech att en bekant till hennes man hade fått en höna som present på sin femtioårsdag. Han är holländare, anställd vid dataföretaget Bull, och bodde vid tidpunkten i fråga (mitten av 1980-talet) i Frövi i Örebro län. Mitt i natten kom grannarna och sköt med gevär utanför hans bostad. Sedan uppvaktade de honom med en levande höna, som hade ett snöre bundet om ena benet. I andra ändan av snöret fanns en champagneflaska.

En levande höna förefaller vara en populär skämtgåva till femtioåringar. Min yngre bror har berättat att en femtioåring i hans bekantskapskrets, anställd vid SAAB-Scania i Södertälje, uppvaktades av sina arbetskamrater klockan 1 på natten. En av de presenter de hade med sig var en levande höna. Det bör ha varit någon gång kring 1980–81. En granne till mig, en kvinnlig psykolog, har berättat samma sak från en Stockholmsförort: hennes kollegas man som fyllde femtio omkring 1986–87 fick också en levande höna.

I svaren på den nämnda frågelistan "Namnsdags- och födelsedagsfirande" finns ett exempel på levande djur som skämtsam födelsedagsgåva. Det upptecknades 1958 av Nils Eriksson och avser förhållanden i södra Lappland, det vill säga en mindre urbaniserad miljö än den som förekommer i uppgifterna från 80-talet:

> I Bäsksjö by i n.ö. delen av Vilhelmina förekom åtminstone på 1920-talet firandet av både namnsdagar och födelsedagar. Byborna kunde då skänka en get eller ett får till den, som de skulle uppvakta. De kunde också hänga presenter på djuret.

Nils Eriksson erinrar sig en uppvaktning av en trettio- eller fyrtioåring:

> De hade då tagit med sig en gumse, som de lät bära en del presenter bestående av kaffepåsar, socker och kaffebröd, så att han skulle kunna bjuda de uppvaktande på kaffe. De ledde fåret in i hans sängkammare och släppte det där. En del av de uppvaktande var utklädda. En karl hade klätt ut sig till kvinna.

SAMMANFATTNING

Det typiska för karnevalen är att vardagens hierarkier tillfälligt är upphävda och att deltagarna kan uppleva en befrielse från den rådande ordningen (Bachtin 1986, s. 19 ff). Det borgerliga femtioårsfirande som utvecklades under 1800-talets senare del var minst av allt karnevalsaktigt. I stället för att upphäva några hierarkier speglade det mycket tydligt jubilarens karriär och sociala position. Det hade inte heller karnevalens utåtriktade prägel utan en mera privat karaktär.

Ännu i dag följer de flesta femtioårsfester i stora drag mönstret för det borgerliga firandet. Men inte alla. Jag har i den här uppsatsen velat visa att karnevalsaktiga drag i firandet har blivit allt vanligare. Vi kan tala om en folklig motrörelse till den dominerande utformningen.

I dag förekommer på många håll i Sverige stora dockor eller skyltar som informerar förbipasserande om att någon fyller femtio eller något annat jämnt årtal. Femtioåringar riskerar att bli uppvaktade mitt i natten, först med gevärssalut och sedan av maskerade gratulanter vilkas identitet de måste avslöja. Gratulanterna kan ha med sig skämtsamma gåvor in i jubilarens sovrum, till exempel levande djur.

En jämförelse med äldre namnsdags- och födelsedagsfirande visar att så gott som alla dessa karnevalsaktiga inslag har funnits länge, men i förbindelse med yngre åldersgrupper än femtioåringar. Det visar sig också finnas en kontinuitet i upptågens geografiska utbredning. Fortfarande är de stora födelsedagsdockorna vanligare på Gotland än på fastlandet, fortfarande förekommer den nattliga uppvaktningen av maskerade gratulanter framför allt på landsbygden i mellersta och norra Sverige. När dessa inslag nu dyker upp i femtioårsfirandet, visar de att femtioåringen i dag uppfattas som ungdomligare än vad som var fallet för bara en generation sedan.

FÖDDES LUCIA PÅ SKANSEN?

Hans Alfredson

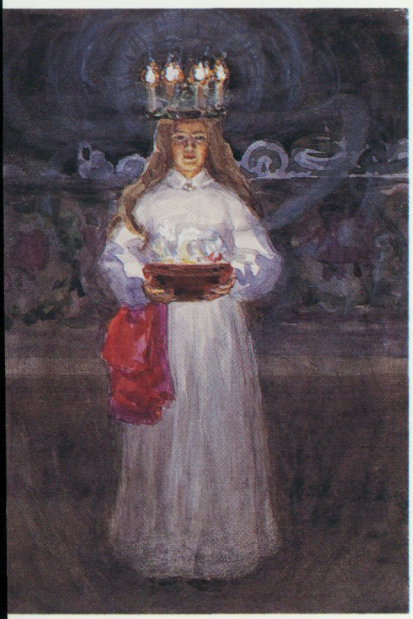

Gudrun Biller som lucia. Akvarell av Emelie von Walterstorff. Foto Hans Koegel.

De första sekunderna av den dag jag började på Skansen upplevde jag en av de traditioner, som har startat här uppe på berget och som har blivit ett viktigt inslag i nästan alla svenska hem: att höra Alfred, lord, Tennyson's "Nyårsklockan", i Edvard Fredins översättning, majestätiskt läst från Skansen av en stor skådespelare, klinga ut i mörkret.

Nyårsvakan på Skansen hölls första gången 1894. Den förste uppläsaren var en herr N. Bergendahl, men redan nästa år var det den unge teatereleven Anders de Wahl, som lät sin välmodulerade stämma dåna ut från renberget. Och det höll han på med länge. Redan 1928 började radion sända ut hans nyårsdikt, och sedan dess har svenska folket samlats kring radio- och så småningom TV-apparater för att invänta 12-slaget på ett högtidligt sätt. Enlig vad jag vet är svenskarna ganska ensamma om att vara så högtidliga och uppstramade inför det nya årets födelse – i de flesta andra länder går det lite mera uppsluppet till. Anders de Wahl läste "Nyårsklockan" fram till 1945 från Skansen och sedermera ett tiotal år enbart i radio. (Ett par av de sändningarna var inspelade.) Några gånger hade de Wahl måst ersättas på Skansen av andra skådespelare, bland andra Arnold Sjöstrand och Olof Widgren. En tid låg nyårsfirandet helt nere på Skansen, men återupptogs 1977 med Georg Rydeberg som uppläsare. De senaste tio åren är det Jarl Kulle som har läst.

Artur Hazelius var en märklig karl med sinne för svenska folkets själ. Han får idén att ta en tämligen aktuell engelsk dikt och låter en teaterelev läsa den – och skapar en tradition som hittills har varat i 100 år och verkar ha livskraft i sig för en lång framtid!

Vilken svensk har inte "Ring, klocka, ring!" i ryggmärgen? (Om man frågade 100 engelsmän hur Tennyson's "Nyårsklockan" börjar, skulle 99 av dem svara: "Tennis – who?")

Men nyårsfirandet i den här formen är inte det enda som Hazelius hittade på och som har blivit en rikstradition. 1893 skrev han i museets årsberättelse: "Såsom de fosterländska minnenas högtidsdag har på Skansen införts den 6 juni, Gustafsdagen, vilken där har firats och hädanefter kommer att firas såsom svensk nationaldag."

Och så har skett på Skansen, och så småningom i hela landet, fast dagen fick namnet svenska flaggans dag. Det är ju först på senaste tid som den 6 juni har blivit så att säga en riktig nationaldag.

Det har alltså blivit en fast tradition, som på typiskt svenskt sätt firas under ganska högtidliga former, föga likt fransmännens 14 juli och norrmännens 17 maj. Men vi tycks nu en gång vara skapta så.

Det finns ju många som avskyr nationaldagar i princip, och som menar att sådana festligheter kring nationella symboler bäddar för chauvinism och främlingsfientlighet. Det ska inte förnekas att nationalistiska rörelser brukar svepa sig i nationalflaggor och allehanda ålderdomlig rekvisita, men jag tror att det vore livsfarligt att överge våra historiska symboler och lämna ifrån oss dem till fascistiska grupper. Människor behöver symboler och riter och det är viktigt – särskilt i en tid, när vi kanske kommer att inlemmas i ett stort europeiskt system – att vi visar att även en demokrati kan hämta kraft ur sina gamla erfarenheter, symboler, kulturyttringar, sedvänjor, språk, musik med mera och ha allt detta som något positivt att erbjuda våra barn och nyinflyttade medborgare. Vi kan vara vissa om att framtiden innebär mycket folkomflyttningar.

Om vi inte ska bli helt förvirrade och rotlösa, är det viktigt att 2000-talets regioner vårdar och ställer upp med var och en sin särart. I det arbetet kan nationaldagen vara en naturlig del. (Jag skulle emellertid inte tycka att det vore så dumt om den fick ett djupare tänkt innehåll och dessutom blev en liten, liten smula spralligare.) Själva Skansen är den stora möjligheten att levandegöra vår särart för alla som bor här i landet eller besöker det. Inte minst genom att visa våra traditioner och årsfester.

En av Hazelius idéer som höll på att bli en tradition var de speciella vårfesterna – stora upptåg med parader av historiskt utklädda figurer – men de upphörde så småningom.

Svenska flaggans dag 1994. Foto Sören Hallgren.

Valborgsmässoafton på Skansen. Foto Skansen.

"Slå katten ur tunnan", valborgsmässoaftonen 1931. Foto Axel Malmström. Bilden beskuren.

En stor begivenhet på våren var och är alltsedan "lille doktorns" dagar valborgsmässofirandet. Sedan 1894 har Stockholms studenter samlats på Skansen för att möta våren den sista april. Det bildades en särskild studentsångarförening på Skansen, Valborgsmässokören, som till att börja med sjöng "Vintern ra..." från Orsakullen. Denna kör blev ursprunget till Stockholms Studentsångförening.

En annan tradition som uppstod i samband med vårfirandet på Skansen är studentkortegerna. De började 1901 med att teknologerna drog ut på Djurgården i droskor och hyrvagnar.

Hazelius introducerade också "Slå katten ur tunnan" på Valborgsmässoafton, vilket för en skåning är lite märkligt, eftersom denna sydsvenska, kanske danska, lek var underhållning (för mycket länge sedan av tämligen grymt slag med en riktig katt i tunnan), framför allt i fastlagstid eller vid påsk. Jag tror att så var fallet, amatör som jag är i dessa stycken.

Naturligtvis har vi också en stor och vacker valborgsmässoeld på Skansen.

Av de stora årshögtiderna kommer så midsommar, som också är en mycket stor fest på Skansen ända sedan öppningsåret 1891. Huvudattraktionen är när den stora majstången ska resas. Då kan det vara uppåt 30 000 personer på Skansen. Den traditionella folkdansen kopplar man ju gärna ihop med midsommarfirandet, men på Skansen kan man se folkdans varenda kväll under högsäsongen.

Skansens vårfest 1893. "Kronprinsen", Margareta Kronberg i gustaviansk hovdräkt. Foto Julius Kronberg.

Kings Kerstin Olsdotter från Mora som lucia utanför Oktorpsgården på Skansen. Foto Heléne Edlund 1899.

Skansens första folkdanslag rekryterades helt ur dess egen personal, som i stor utsträckning kom utifrån landsbygden. Folkdansens Vänner bildades så småningom just här på Skansen, och den verksamhet som bedrevs här har haft en oerhörd betydelse för bevarandet och spridandet av danstraditioner och folkdräkter. För att inte tala om folkmusiken, som har klingat häruppe sedan Skölds Anders Hedblom gned sin fela 1891. Det är nog inte överdrivet att påstå att utan Hazelius och Skansens folkdansare och folkmusikinsatser, så hade kunskaperna om våra musikaliska folktraditioner knappast varit så stora och livaktiga som de ju faktiskt ännu är.

Två bilder från Skansens julmarknad 1992. Foto Marie Andersson.

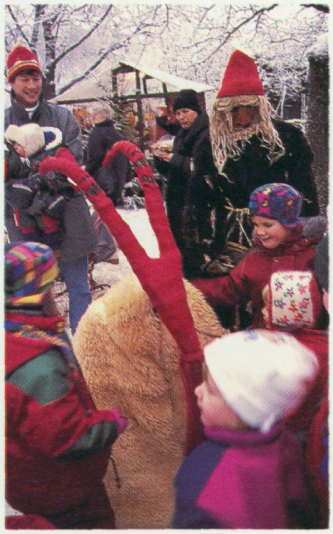

Det numera över hela Sverige utbredda lucia-firandet hade med all säkerhet inte blivit någonting alls, om inte Hazelius bestämt sig för att visa "gamla bygdebruk". Det var väl egentligen bara i Västsveriges herrgårdar som man tidigare hade speciella upptåg kring den 13 december med lucia, lussegubbar och morgontidiga uppvaktningar.

Naturligtvis har denna relativt nya tradition fått fotfäste i landet framför allt genom en tidnings lucia-tävling. Lussefirandet har fortfarande sin plats på Skansen. Det lockar till och med litterära nobelpristagare hit för att kröna den svenska lucian, som ju numera är känd över hela världen.

Julmarknaden är också en av Skansens äldsta traditioner. Den drar tusentals besökare. Det är inte bara marknadsgatans gamla bodar och de varor man kan handla där, utan också de i olika stilar dekorerade granarna i hus och gårdar, för att inte tala om alla klassiska julbord från hela landet, som gör Skansens julmarknad till en speciell upplevelse.

"Årets fåra", Skansens kulturpris tilldelades 1994 Lasse Åberg som fick sätta potatis. Foto Anette Nantell 18/5 1994.

Av de stora helgerna under året är det egentligen bara påsken som varit lite styvmoderligt behandlad på Skansen. Måhända beror det på att de intressantaste sedvänjorna i samband med påsken faktiskt varit koncentrerade till de sydligaste landskapen – i utkanten av "lille doktorns" synfält? I varje fall börjar vi bättra oss en smula och har under 1994 gjort försök att skapa Skansentraditioner kring påsken.

Det finns en del mycket etablerade traditioner som skapats här under andra Skansenchefer, kanske främst under Andreas Lindblom. Det var under hans egid som allsången blev ett begrepp i Stockholm och så småningom i hela Sverige, med Sven Lilja som sångledare, senare följd av Egon Kjerrman och Bosse Larsson, som spred allsången över landet med hjälp av TV. Lindblom lät också modern dansmusik och jazz få fäste på Skansen, trots protester i tidningarna.

En tradition som jag hoppas ska bli långlivad är Skansens höstmarknad, som debuterade jubileumsåret 1991. Det är den ideella föreningen Skansens Byalag, som lägger sina ungefär 100 själar i att förvandla sommarängen framför Skånegården till en marknadsplats vid sekelskiftet där de lagar mat, säljer hemslöjdsföremål, utför drängslagsmål med mera som tillhör en gammaldags marknad. Det var lustigt att se häromåret hur besökande barn och vuxna häpet beskådade några marknadsdamer som stod och diskade i en plåtbalja och torkade disken med en handduk. Exotiskt 1994!

En liten men trevlig tradition av ungefär samma ålder är utdelandet av det fina priset "Årets fåra" till någon förtjänt person. Priset består i en plöjd fåra bakom statarlängan, där pristagaren får plantera en rad potatis, som sedan frampå höstkanten skördas och några knölar serveras kokta vid en liten sillfrukost som intages i statarbostaden under fotografierna av Ivar Lo-Johanssons föräldrar.

Nu börjar jag bestämt att glida från ämnet. Det är kanske inte heller riktigt att kalla alla de medarrangörsdagar som alltid hålls på Skansen, till exempel folknykterhetens dag, för traditioner i verklig mening. Den vårliga och trevliga "hattparaden" som har startat i många år nu varje första maj utanför Nordiska museet, kan det vara en tradition som kan bli ärevördig?

Det finns folkliga årshögtider av mera kulinariskt slag, som ännu inte fått rotfäste här: kräftfestandet, surströmmingspremiären och Mårten gås. Kanske ska vi försöka hitta på någon modern motsvarighet till Hazelius vårfest – är Skansens samarbete med Kungliga Djurgårdens intressenters "våryra" en början till det?

Hur som helst kan man komma upp till Skansen varje dag, utom julafton, och fira något. Det finns inget ställe som är bättre att fira på. Hitta på en egen tradition!

Hattparaden 1994. Prisutdelning på Skansen. Segrare i klassen "Vackra hatten" var Marita Benk (i bakgrunden) med svart svajig hatt med läckra laxfärgade rosor. Foto Terttu Höglund.

JULMARKNAD

Jonas Berg

I Stockholm finns det idag egentligen bara två julmarknader som räknas, den på Skansen och den på Stortorget i Gamla stan. Skansens julmarknad avhålles årligen sedan 1903, numera på de tre första söndagarna i advent. Stånden är antingen permanenta timmerbodar, hämtade i huvudsak från småländska marknadsplatser, marknadsvagnar eller tillfälligare stånd med tältduk spänd över brädor till skydd mot vädrets makter. Marknaden i Gamla stan är öppen under december månad och det är denna, framför allt dess karaktär åren kring sekelskiftet 1700, som jag skall behandla här.

Marknadens äldsta historia förlorar sig i historiens dunkel, men det är inte något tvivel om att den går tillbaka på stadsborgarnas rätt att ordna en marknad vid Tomasmäss. Tomasdagen infaller ju den 21 december, och denna marknad avhölls under några veckor med avslutning den 20 december inför julhelgen. Marknaden var exklusivt öppen för stadens borgare, den var inte en frimarknad med tillträdesrätt för utifrån kommande handlande.

Staden tillhandahöll drygt femtiotalet ståndplatser, med några få undantag belägna på Stortorget. Själva ståndet fick den platshyrande själv ombesörja. För platsen uppbar staden hyrespenningar, vilket gör att uppbördslängder vissa år föreligger bland de bevarade verifikationerna. Dessa längder upptar normalt ett nummer, en yrkesbeteckning, ett (borgar)namn och det betalda beloppet. Detta kunde vara differentierat, full avgift för helt stånd, halv avgift för halvt stånd. Den äldsta uppbördslängden jag sett är från 1667, men jag har valt att särskilt undersöka längder dels från 1690-talets mitt, när längder från flera på varandra följande år föreligger, dels från 1705 och 1712, första året efter den stora farsoten,

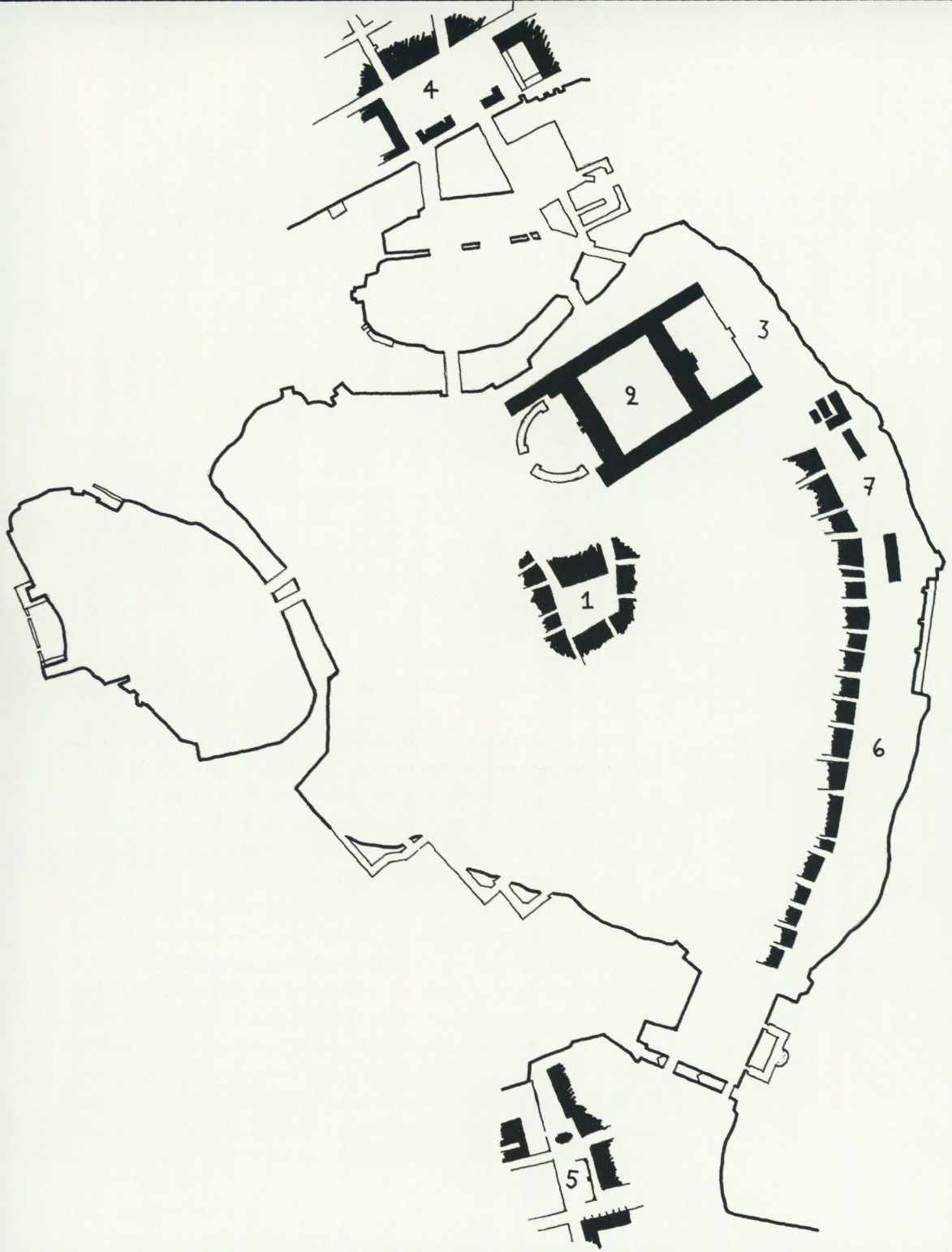
4
3
2
7
1
6
5

Gamla stan i Stockholm,

fritt efter Jonas Brolins karta av 1771, visande lokaliseringen av de årliga marknaderna.

1. *Stortorget, där med undantag av några kortare perioder, Thomasmarknaden (julmarknaden) ägde rum.*
2. *Slottets inre borggård, där julmarknaden hölls några år på Gustav III:s tid.*
3. *Området nedanför Logården, idag Skeppsbrons nordligaste del. Där hölls julmarknaden några år i början av 1800-talet.*
4. *Norra malmtorget, där en julmarknadsfilial tillkom redan på 1600-talet. Det var uteslutande bagarbodar som låg här.*
5. *Södra malmtorget, där en julmarknadsfilial tillkom under 1700-talets första år. Här låg bara bagarstånd.*
6. *Södra delen av nuvarande Skeppsbron gav plats åt Mikaelimarknaden (höstmarknaden). Stånden var uppställda i två rader, en från Räntmästarhuset och norrut utefter husfasaderna upp till stora viktualievågen och den andra på östra sidan, sjösidan, söderut ungefär halvvägs ned mot kvarnhusen vid Söderström. Observera att vid denna tid var det endast den brädskodda kajen mitt på stranden som kallades Skeppsbron.*
7. *I något senare tid utsträckes höstmarknadens inre ståndrad norrut fram till Slottsbacken och in på denna och fram till Österlånggatans mynning. Också i Nygränd (alltså på gamla Fiskartorget) fanns ett antal stånd.*

Teckning av Andreas Berg.

den pestkatastrof som drabbade Stockholm 1710 och åren närmast därefter.

Innan jag närmare går in på Tomasmäss-marknaden måste jag säga något om den andra marknaden i Stockholm, Mickelsmässmarknaden, och om de permanenta bodar som staden ägde och upplät på årsbas till hantverkare och vissa handlande.

De fasta bodarna låg dels i stadens stenhus på olika håll, dels i längor av träbodar på en del platser. De flesta låg i närheten av Slussen, både i själva Staden och på Södermalmssidan. En annan anhopning fanns på Norrbro och Norra Malmtorget, det nuvarande Gustav Adolfs torg. Två hantverkskategorier var helt och hållet hänvisade till de lokaliteter staden ställde till förfogande. Slaktarna hade 48 numrerade bodar i Norra slaktarhuset vid Norrbro och 19 i Södra slaktarhuset vid Slussen att välja på 1705. Fiskköparna förfogade över 24 bodar vid nya kvarnhuset vid Söderström och 14 bodar i två rader intill Norra slaktarhuset. Andra hantverkare uppträder mera blandat, även om de också ibland klumpar ihop sig. Delvis, men inte helt, är det samma grupper som

Höstmarknad på Skeppsbron i mitten av 1700-talet. Oljemålning av okänd konstnär. Tillhör Riddarhuset. Foto Francis Bruun/SSM.

förhyr bodar på årsbas och hyr stånd på de båda marknaderna.

Höstmarknaden i Stockholm, Mickelsmäss-marknaden, skall ha hållits sedan 1636. Den ägde rum på Skeppsbron, där ståndеn var uppställda i två motstående rader på den södra delen fram till Brunnsgränd, i vilken också en del stånd fanns uppställda. Detta gäller omkring 1700. Under 1800-talets början synes den inre (västra) raden ha utsträckts norrut fram emot Slottsbacken och till och med ha svängt runt hörnet fram till Österlånggatans mynning. Den varade under tre veckor från slutet av september intill mitten av oktober. Marknaden var förbehållen stadens borgerskap. Ståndеn var, i varje fall mot slutet, tjärstrukna brädbodar med två luckor på framsidan, som fälldes upp och bildade disk respektive regnskydd, och som tillät låsning nattetid. Denna marknad skall i gamla tider ha varit mycket omfattande och ännu 1862 var ståndens antal 98. Redan då hade emellertid frågan om ett indragande väckts, det skedde 1861. Sedan sjönk antalet deltagare snabbt, 1863 till 21 och 1865 till 7 stycken. År 1870 beslöts att höstmarknaden skulle indragas. Mot slutet kunde tydligen viss verksamhet samtidigt förekomma på Mälarsidan och där utövas av utsocknes folk. Så upplåts under marknadstiden 1839 platser på Munkbron till sju kakel-

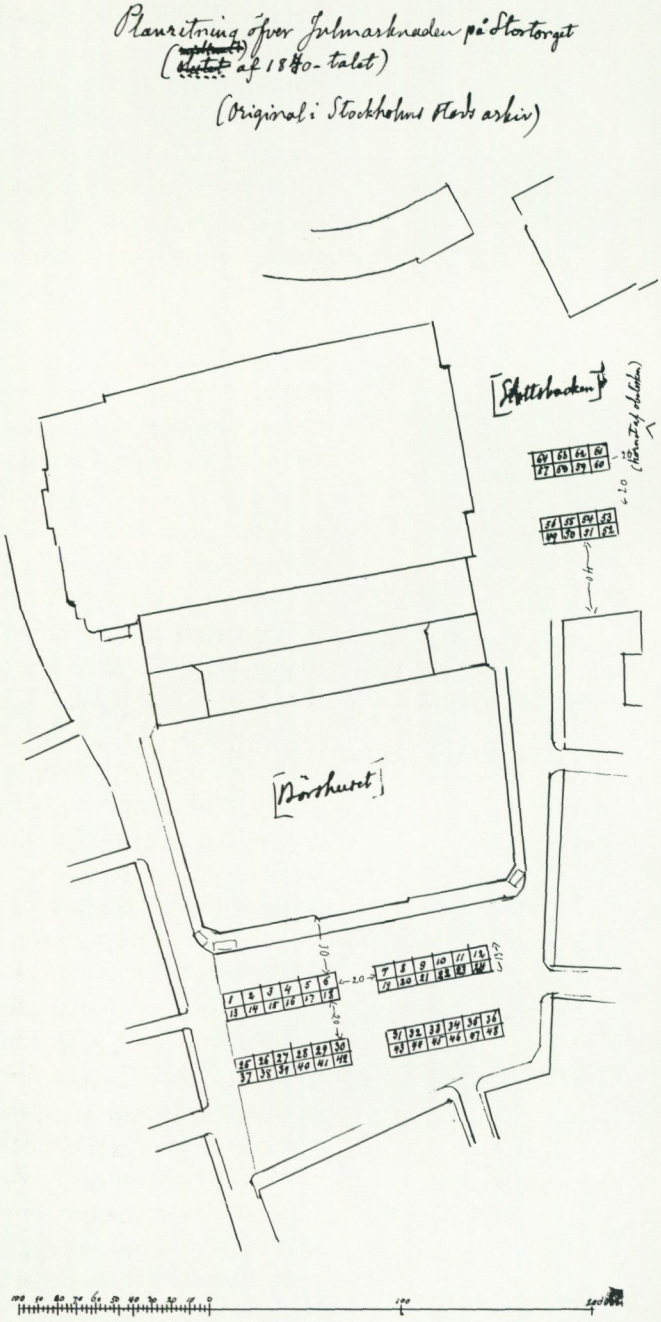

Planritning över Julmarknaden på Stortorget på 1840-talet Avritning av Johan Flodmark efter original i Stockholms stadsarkiv.

ugnsmakare och en gurkhandlerska, alla från landsorten.

Enligt Flodmark flyttade julmarknaden under 1700- och 1800-talen runt. Från Stortorget till Slottets inre borggård, där den avhölls på Gustav III:s tid, så tillbaka till Stortorget, för att åren 1825–37 hållas på Skeppsbrons nordligaste del, alltså nedanför Logården. Där skall ståndens antal ha varit 110 stycken. Från 1838 och fram till 1906 var marknaden förlagd till Stortorget. Den skall ha pågått tre veckor, vilket bör innebära från andra advent till strax före jul. Antalet stånd skall de första åren ha varit över 90 för att vid mitten av 1840-talet ha sjunkit till omkring 80.

Det finns en odaterad ritning som visar ett förslag till uppställning av 48 stånd i fyra kvarter på torget och 16 i två rader om 8 stånd på Slottsbacken i öst-västlig riktning vid Obelisken. Ritningen är troligen från 1840-talet, men det är osäkert om den kommit till användning. Vid mitten av 1800-talet var stånden uppställda i tre dubbelrader, rygg mot rygg, i öst-västlig riktning på torget, som då ännu hade kvar sin Palmstedtska brunn, sedermera berömd som Brunkebergspumpen. Genom arrangemanget bildades två gator på torget, brunnen stod på den ena av dessa. Ytterstånden mot Börsen var sockerbagarstånd, och den sydligaste raden, mot nuvarande Stortorgskällaren, dominerades av bagarbodar, som "om aftnarna voro upplysta av talgljus i vanliga lyktor med träomfattning". Flodmark ansåg att de handlandes stånd mot seklets slut alltmer ersattes av enklare tygskjul, där tillfälliga försäljare försökte göra sig förtjänster inför julen.

Vid 1800-talets mitt förekom försök att hålla julmarknader på andra lokaler i Stockholm, sent på 1840-talet i dåvarande arsenalsbyggnaden i Kungsträdgårdens norra del och 1850 i form av en "julbazar" i det nya Folckerska huset med de två adresserna Brunkebergstorg 20 och Norra Smedjegatan 17. Den senare hölls öppen till kl. 10 varje afton. Ingetdera företaget rönte större framgång.

Julmarknaden avhyses som onödig och olämplig 1907. Men redan 1918 kan Flodmark redovisa att vissa försök har gjorts att återuppliva den gamla traditionen, "med tvivelaktig framgång" som han säger. Han redovisar också, för 1830-talets slutår, vilka som förhyrde stånd på marknaderna.

Bagare, bokbindare, kanngjutare och svarvare dominerar vid Mikaeli 1705 och Tomas 1695 och 1705. Bagarna är 2 dussin, de andra ungefär hälften så många. Sammantaget disponerar de 6 av 10 marknadsstånd. Med 2–6 representanter deltar handelsmän

Skeppsbron på 1780-talet med ett halvt dussin marknadsbodar på kajsidan, hukande under seglarnas bogspröt. Till vänster Skeppsbroraden och i mitten viktualievågen som låg mitt på den nuvarande Skeppsbron. Lavering av J.P. Cumelin. Foto Kungl. Biblioteket.

(dvs. pudelkrämare), sockerbagare, kammakare och en rad metallhantverkare, gördelmakare, knivsmeder samt bleck-, koppar- och mässingsslagare. Strödda stånd innehas av glasslipare, gipsmakare, lackerare, snörmakare, stockmakare, sämskmakare, boktryckare, klockgjutare och urmakare.

På höstmarknaden vid Mikaeli, men bara där, uppträder vissa andra hantverk. Hattmakare (10), linkrämare och remsnidare (7), handskmakare och nålstolshustrur (6), men också några hökare, kryddkrämare, klädmäklerskor, sporrmakare, sadelmakare och guldsmeder samt mera enstaka glasmästare, perukmakare, järnkrämare, glasmästare och hattstofferare uppträder.

Vissa av dessa hantverkare tycks ha sin huvudsakliga försäljning vid Mikaeli. Det totala antalet stånd vid de tre tillfällena var julen 1695 80 stycken, julen 1705 100 och hösten 1705 160.

Utökar man jämförelsen att omfatta också stadens årsuthyrda bodar finner man att bagarna toppar med 20, följda närmast av bokbindarna med 7 och järnkrämarna med 4 och svarvare, knivsmeder och hökare med 3 bodar.

Vid sidan av knivsmederna hyr inga metallhantverkare bodar. Dessa siffror är dock svårare att använda för långt gående slutsatser, eftersom hantverkarna kan arbeta dels från själva verkstäderna, dels från bodar, som man förhyrt i privata fastigheter som ett alternativ till att förhyra stadens bodar.

HANTVERKARE PÅ MARKNADEN

Bokbindare är väl representerade både på höst- och julmarknaderna. Detta är knappast förvånande, då deras sortiment omfattade stapelvarorna biblar, postillor (det vill säga predikosamlingar), psalmböcker, katekeser och ABC-böcker, men också almanackor, anteckningsblock och liknande ting, som i allmänhet var relativt billiga. Det verkar som om huvuddelen av de aktiva mästarna i staden förhyrde stånd. En del av dem hyrde också bodar av staden och av dessa låg de flesta nära varandra intill Slussen. Det torde inte råda något tvivel om att marknadsförsäljningen var väsentlig för bokbindarna. 1705 finns 11 stånd på julmarknaden och 12 på höstmarknaden. 7 fasta bodar besittes av bokbindare.

Metallhantverkarna synes, vid sidan av den försäljning som kunde ske i själva verkstäderna, för sitt möte med hemstadens köpare ha varit helt hänvisade till marknaderna. Endast knivsmederna uppträder bland bodägarna, alla andra grupper uteslutande bland ståndinnehavarna. Tunga grupper inom detta kollektiv (konstruerat av mig) är kanngjutarna, som 1705 är 15 på höst- och 5 på julmarknaden, kopparslagarna med 7 respektive 3, mässingsslagarna med 4 och 3, bleckslagarna med 5 och 3, knivsmederna med 4 och 4, gördelmakarna (gelbgjutarna) med 2 och 2 samt 1 urmakare bara på julmarknaden. På höstmarknaden uppträder därutöver detta år 2 guldsmeder, 2 sporrmakare, 1 klockgjutare samt 1 järnkrämare.

Bagarna kräver en särskild redogörelse. De är den största gruppen bland ståndförhyrarna både på hösten och vid jul och den största hantverkargruppen bland dem som förhyr bodar av staden per år. Deras dominans har emellertid olika orsaker i de olika fallen. Sedan kronans och stadens myndigheter av brandsäkerhets-

Illustration av J. F. Höckert till dikten "Jul" av Frans Hedberg, publicerad i Ny Illustrerad Tidning 1865.

skäl fördrivit stadens bagare från själva stadsholmen och dess närmaste grannskap, vilket skedde på 1660-talet, hade ett ganska komplicerat system byggts upp för att å ena sidan garantera stadsbefolkningen en jämn försörjning med bröd till fasta priser och å andra sidan garantera bagarna en fast omsättning för sina varor. Systemet byggde på att ett relativt fixerat antal bagare hade rätt att försälja sin produktion dels i en bod i anslutning till produktionen (bageriverket med tidens term), dels i två så kallade utbodar. Utöver den producerande personalen höll bagaren, på deltid skulle vi säga, en kvinna anställd per försäljningsställe. De kallades bodhustrur eller bodjungfrur, de kunde som framgår av dessa beteckningar ha olika civilstånd och de kunde eller kunde

inte ingå i hans hushåll, men under alla omständigheter var de under bagarens laga försvar, de var alltså arbetstagare och inga lösa personer. För att kunna försörja bodarna med dagsfärskt bröd behövde bagaren dessutom ofta hålla en dräng och en häst för att köra ut brödet från bageriverket till bodarna. Därtill hade systemet den effekten att det begränsade produktionen genom att det fanns ett tak för hur mycket var bod kunde försälja. Därför ledde det i praktiken till att det maximala bageriverket sysselsatte tre yrkesarbetare, en mästare och två gesäller eller en mindre aktiv mästare och tre gesäller. Var de fler bakade de för mycket bröd.

Naturligtvis fanns det hela tiden bagerier som arbetade med mindre arbetsstyrka, antingen för att de var nya och höll på att växa, eller för att de var stadda i avveckling på grund av ålderdom, mästarens frånfälle eller andra skäl. Det finns också enstaka bagerier av från början mera proletär karaktär. Dessa utbodar kunde antingen förhyras hos privata fastighetsägare och det gjorde flertalet. Men också staden tillhandahöll bodar lämpade för ändamålet och de låg dessutom ofta på strategiskt intressanta punkter som Norrbro och slussområdet. Detta är skälet till att bagarna dominerar bland hyresgästerna till dessa bodar.

Man kunde också tillfälligt öka sitt bakande inför marknaderna och där i ett förhyrt stånd sälja en överproduktion. Man hyrde ståndplatsen år efter år, och kunde planera därefter. Det är oklart vem som stod i ståndet och praktiskt skötte försäljningen. Det troliga är väl att medlemmar av bagarfamiljen, halvvuxna döttrar eller kanske bagarmor själv eller annan hushållsmedlem, då närmast en lärpojke (som ju också kunde vara son till mäster).

1695 disponeras över 25 % av de 80 bodarna på julmarknaden av bagare. Fem bodar ligger på Malmtorget och bildar en liten marknadsfilial, men även om dessa borträknas är var femte bod på Stortorget en bagarbod. På Stortorget finns därtill 4 sockerbagarstånd.

1705 är det totala antalet stånd närmare 100 och bagarståndens antal 27. Sockerbagarna är 2 stycken. Marknadsfilialer finns nu både på Norra och Södra Malmtorgen, det förra med 7 stånd, det senare med 6 stånd. Alla dessa stånd är bagarbodar. De resterande 85 ståndena finns på Stortorget och av dessa innehas ca 20 % av bagare och sockerbagare. Detta proportionsförhållande har alltså inte förändrats under de 10 år som gått. På höstmarknaden samma år förhyrs 24 stånd av bagare och 2 av sockerbagare av de totalt

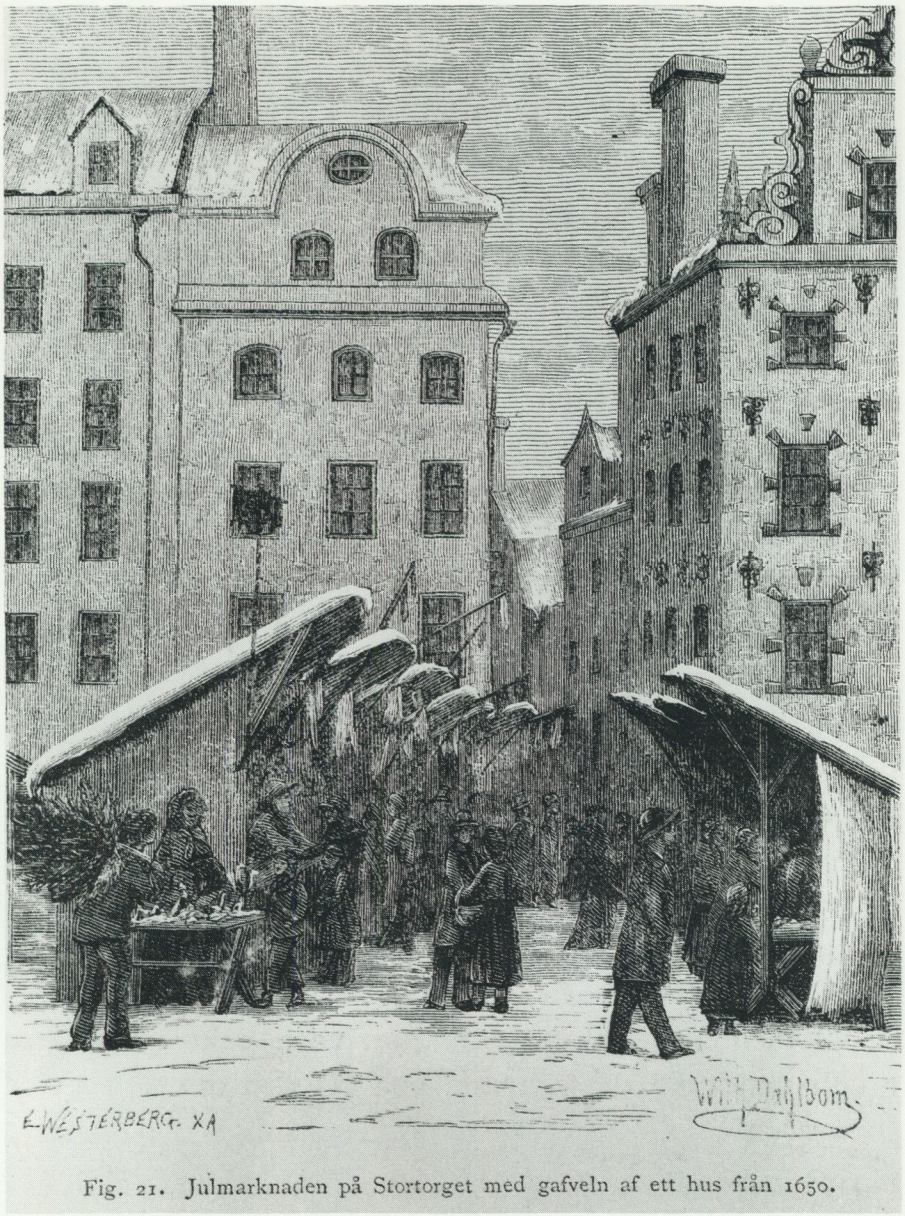

Fig. 21. Julmarknaden på Stortorget med gafveln af ett hus från 1650.

"Julmarknaden på Stortorget med gafveln af ett hus från 1650" Illustration efter Wilhelm Dahlbom i xylografi av E. Westerberg för Strindberg/ Lundin, Gamla Stockholm, utkommen 1880–82.

160 ståndplatserna. I procent är bagarnas innehav då 15 %, men marknaden är större och deltagandet från ytterligare yrkesutövare stort.

HANDELSMÄN PÅ MARKNADEN

Det karaktäristiska för marknaderna är helt klart att det är stadens hantverkare som där utbjuder sina produkter och att det handlande borgerskapet i stort sett lyser med sin frånvaro. Trots detta finns det en grupp handlande som deltar. Vilka var nu det?

På julmarknaden 1705 uppges 7 stycken som handelsmän, och av dessa är fyra klart definierbara som pudelkrämare och en av dessa var med redan 10 år tidigare, då 6 ståndinnehavare rubriceras som pudelkrämare. Av de resterande tre har en funnits länge i staden och åtminstone ibland kallats slipare, till exempel 1695. En annan, Bartolomeus Floh, kan ha varit pudelkrämare, medan den tredje inte förefaller ha sysslat med denna typ av handel.

Pudelkrämare, vad är nu det? Ja, det har varit en nöt att knäcka. Ordet skall jag återkomma till, men det betecknade ett slags vandrande köpmän, som försålde galanterivaror och finare kram. Bevis för detta finns i en något senare boupptecknings. För sin verksamhet i Stockholm var de beroende av marknadspubliken höst och jul och för att kunna handla behövde de hyra stånd. Detta i sin tur förutsatte att vederbörande var borgare i staden. Följden av anpassningen blir då att bortåt ett dussin handlande blir borgare under en sextioårsperiod 1655–1715 som franskrämare (stavat så!), pudelkrämare eller savojardhandlare. På 1690-talets början hyr ett antal av dessa även fasta bodar på årsbas av staden. Ytterligare en komplikation utgör den omständigheten att man egentligen skall vara fastighetsägare i staden för att kunna erhålla burskap. Denna sida av problematiken har jag inte haft tillfälle att systematiskt undersöka, men åtminstone två av de aktuella har ägt fastighet i Stockholm.

Savojardhandlare går inte att finna i Svenska Akademins ordbok (SAOB), men ordet måste betyda en handlande som kommer från Savojen. Det finns bland dessa i Stockholm en och annan som uttryckligen gör det. Jag har i utländska uppslagsböcker utan framgång sökt anknytning mellan Savojen och vandringshandel.

Pudelkrämare återfinns inte heller med denna stavning i SAOB, men under "putel" kan viss ledning finnas. Ordet skall ha inlånats

Julmarknadsstånd på Stortorget. Blyertsteckning av A.T. Gellerstedt från 1860-talet. Originalet i Nordiska museets arkiv har legat till grund för illustration i Ny Illustrerad Tidning.

till svenskan från tyska dialekter i Baltikum. Puttel betyder kont eller ryggsäck, i vilken gårdfarihandlanden, liksom västgötaknallen, bar sina varor. Bakom ordet ligger rimligen det tyska ordet "Beutel" med ungefär samma betydelse.

VAD MARKNADEN BETYDDE

För befolkningen i staden erbjöd marknaderna en utökad möjlighet att förvärva olika ting från de inhemska hantverkarna. En del produkter försåldes i stort sett uteslutande vid marknadstillfällena, en del av dessa bara på höstmarknaden.

Dessutom erbjöd särskilt julmarknaden, som ju avhölls under en mörkare tid på året och åtminstone delvis med artificiell upplysning, en ovanlig upplevelse med mycket folk och flammande ljussken. Däremot bör vi nog föreställa oss att marknadsjippon var rätt ovanliga i dessa sammanhang, åtminstone så här tidigt. I de olika ståndena kunde man titta på de exponerade varorna, vare sig man avsåg att köpa eller inte. Man kunde alltså bedriva det som långt senare kom att kallas "fönstershopping". Denna funktion kom senare, med tillkomsten av upplysta skyltfönster, att övertas av vissa affärsgator, i första hand Västerlånggatan och Drottninggatan.

Man kunde på marknaden jämföra olika bagares bröd och prova dem på ett enklare sätt än eljest. Man kunde köpa papperskram hos bokbindarna och knivar, kammar och annat hos olika hantverkare. Och man kunde tumma på och kanske som fästmögåva förvärva någonting importerat och luxuöst i galanteribranschen hos någon av pudelkrämarna.

Flodmarks uppgifter om ståndinnehavarna på marknader alldeles mot skråtidens slut, i slutet av 1830-talet, är intressanta att jämföra med mina styvt 130 år äldre.

Bagarna och sockerbagarna disponerade fortfarande på julmarknaden nästan 25 % av ståndena, bokbindarna är fortfarande en stor grupp, dussinet fullt, och lika många representanter är det för den "nya" gruppen, nipperhandlerskorna, som väl på visst sätt kan sägas ha tagit över pudelkrämarnas verksamhetsfält i en modernare tid. Metallhantverkarna är sammanlagt 17 stycken, flest är bleckslagarna, guldsmederna, som blivit fler, och tenngjutarna, som övertagit efter kanngjutarna, men som fått se sitt material utträngt på många områden, framför allt av glas och porslin. Trä-

Julmarknad på Stortorget. Börshuset till höger. Färglitografi av O.A. Mankell 1873–75. Foto Francis Bruun/SSM.

Julmarknaden på 1890-talet. Så här torde den ha sett ut mot slutet av sin officiella tid. Den drogs ju in 1906. Foto Severin Nilsson, SSM.

hantverkarna domineras fortfarande av svarvarna, men här har tillkommit korgmakare och borstbindare, totalt är de 12. De övriga hantverkarna på torget är gamla bekanta, hattmakare, handskmakare, kammakare och en sämskmakare.

På julmarknaden finns också 5 fabrikörer och 3 diversehandlare. Två var gipstillverkare (det känner vi också igen), en tillverkade siden, en annan speglar och en tredje lackerade varor (också det bekant). En fabriksidkerska fanns det också, hon tillverkade tvål.

Sammanfattningsvis kan man fastslå att julmarknaden uppvisar en ytterst seg struktur över perioden 1690 till och med 1850, det vill säga intill skråtidens slut.

När näringsfriheten griper omkring sig och de gamla hantverksskråna går under inemot 1850 förändras allt detta och andra typer av försäljningskanaler växer fram på vägen mellan producent och konsument, för att tala i dagens termer.

IDROTTENS ÅRSRYTM OCH FESTER

Mats Hellspong

Bondesamhällets årsrytm bestämdes självfallet av naturens gång. Människorna levde av vad de kunde få ut av jorden, av skogens vilda bär och växter, av tama och vilda djur. Arbetslivet inrättades efter årstiderna: jorden bearbetades och besåddes på våren och skörden bärgades på sensommaren och hösten. Tamdjuren slaktades sent på året. De vilda djurens liv iakttog man noga och man lärde sig fånga kött- och pälsdjur vid lämpliga tidpunkter. I ett land med så skarpa klimatväxlingar som Sverige fick året i byarna sin markanta, jämna puls.

Därtill kom det kristna årets särskilda rytm. Kyrkan införde en veckorytm med söndagen som vilodag efter sex arbetsdagar. Gudstjänsten och den kristna seden lärde ut kyrkoårets gång. Reformationen ändrade accenterna, men i stora drag levde rytmen vidare.

Vad är det i dag som skapar hållhakarna i den dagliga lunken under året? Vår tids människor lever sällan bondens naturberoende liv, och Sverige är ett till stora delar sekulariserat land. Visst gläds vi åt den första snön, och visst noterar vi i varje fall de större kyrkliga helgerna under året. Men finns det inte andra och nya sätt att markera årets gång? Är det semestern, skolavslutningarna, deklarationen och kräftfesterna som tagit över?

1800-talets stora folkrörelser, särskilt mäktiga decennierna efter sekelskiftet 1900, har bidragit till att ge människor nya tidsmarkörer. Man kan exemplifiera med arbetarrörelsens första majfirande och nykterhetsrörelsens firande av "folknykterhetens dag" på Kristi himmelfärdsdagen. Frikyrkorörelsens årsrytm är ju däremot snarast parallell med Svenska kyrkans. Till det nya hör kanske sommarens tältmöten eller de regelbundet återkommande kongresserna. Men viktigare var nog förr den årliga programverk-

Skridskobanan på Nybroviken, som var i bruk under 1800-talets sista decennier, var det första exemplet på idrott som ett kollektivt nöje i Stockholm, vinteridrottens första fasta institution i huvudstaden. Här åkte man till musik och genom varvbanan skapades ett embryo till den moderna hastighetsåkningen. Denna vy över Nybroviken målades på 1890-talet av Anna Palm (1859–1924). Foto Juan L. Sánchez, AB Stockholms Auktionsverk.

samheten inom loger, klubbar och samfund, som gav medlemmarna en återkommande rytm i engagemanget: gökottor om våren, båtfärder sommartid, luciafirande och julbasarer.

I denna artikel vill jag ta upp årsrytmen i en annan folkrörelse, nämligen idrottsrörelsen. Min tes är att idrottens årsrytm är en starkt styrande faktor när det gäller alla idrottsintresserade människors upplevelse av tiden, både årets rytm och det egna livet i ett retroaktivt perspektiv. Idrotten har en egen festkalender, och den är samtidigt ett effektivt redskap för minnet i alla rekonstruktioner av förfluten tid. Att det är så beror på idrottens oerhört dramatiska, visuella och spektakulära karaktär, som gör de stora evenemangen lätta att minnas. Idrotten är också den folkrörelse som blivit mest uppbackad av massmedia. Först tidningarna, sedan radion och sist men inte minst televisionen har mångdubblat antalet idrottsintresserade och idrottskunniga i landet. Ty min poäng här är att idrotten inte endast är en angelägenhet för dess aktiva utövare utan i lika hög grad för dem som följer idrotten från åskådarplats eller via massmedia.

IDROTTSÅRET

Idrotten kan ju ses som ett slags pseudovärld, en lekvärld, där man skapat sig egna regler och lagar, men där man också ofta tar den organiserade leken på blodigt allvar. Till skillnad från de andra folkrörelserna spelar det traditionella möteslivet ingen större roll inom idrottsrörelsen. Årsmöten och sammanträden är mest en angelägenhet för ledarskiktet. Det är träningskvällarna och tävlingarna som är idrottsrörelsens egentliga mötesverksamhet, dess kärna. Idrotten har därför inget större behov av att dra in de traditionella årsfesterna i möteslivet. Påsk, midsommar och jul är av marginellt intresse inom idrottsrörelsen. Dessa högtider firas inom familjen, inte i idrottsklubbarna. Årsfesterna är snarast negativa händelser inom idrottsvärlden, eftersom verksamheten då ligger nere eller hålls på sparlåga. Julafton och juldagen är två "döda" dagar i Idrotts-Sverige. Men annandag jul är en livlig idrottsdag, särskilt "annandagsbandyn" är ett väl etablerat begrepp.

I den tidiga idrotten, det slutande 1800-talets och det tidiga 1900-talets, fanns en starkare koppling mellan idrott och årstider än i våra dagar. Man simmade sommartid men sällan annars. Skridskosport kunde endast utövas när sjöarna var frusna. Stockholms stora centrum för denna sport vid slutet av 1800-talet var den spolade banan på Nybrovikens is, som emellertid stängdes 1904 sedan isen försämrats, om det nu berodde på båttrafiken eller på stadens avloppsutsläpp. Vintersporten var klimatbestämd och kunde bara bedrivas där de naturliga förutsättningarna fanns. Så var till exempel bandysporten i södra Sverige främst förbehållen det småländska höglandet, där klimatet var kallare och sjöarna frös till. Ett tecken på traditionens stora betydelse inom idrotten är att de småländska bandyorterna, Nässjö, Tranås och Vetlanda, ännu i slutet av detta sekel behållit sina positioner, trots att numera de konstfrusna banorna borde gynna särskilt storstäderna i Mellansverige.

Idrottens årsrytm ser naturligtvis annorlunda ut om den upplevs på riksplanet än från en liten ort med ett ensidigt idrottsliv. Vi kan återgå till bandyn ett ögonblick. Det är en sport där länge de små bruksorterna i mellersta Sverige var tongivande. Som ingen annan lagsport har bandyn präglats av småsamhällen: Slottsbron, Edsbyn, Lesjöfors, Forsbacka, Skutskär. De små brukslagen stöttades av bruksledningen och spelade rollen av ambassadörer för sina orter och industrier. Idag, med turbulens i närings- och arbetsliv,

har de förlorat en stor del av sin roll men några har klarat att hålla sig kvar i eliten.

För lokalbefolkningen i exempelvis Edsbyn och Skutskär är idrottsåret naturligtvis först och främst ett bandyår. De trogna supportrarna ser alla hemmamatcher och kanske en del av bortamatcherna. Säsongen börjar i slutet av november och den slutar i mars. Resten av året ägnas åt spekulationer om framtiden, om spelarbyten och transfersummor och ekonomiska problem. Lokaltidningen håller alla informerade.

Men på riksplanet ser bilden mycket mer splittrad ut. Idrottsåret är svåröverskådligt med en rad idrotter löpande parallellt under delar av året eller under hela året. I stort sett går det dock att skilja mellan vintersport och sommarsport. I ett land med så stora klimatförändringar under året som Sverige byter idrotten så att säga

mellan sommardräkt och vinterdräkt. Det innebär en mycket mer omväxlande årsrytm än i Sydeuropa och även i England, där fotbollslagen stretar på i lervällingen i det närmaste året runt.

Vårt idrottsår inleds med backhoppning från Garmisch-Partenkirchen på nyårsdagen. Det är tävlingar som sedan många år tillbaka sänds i svensk TV. Här har vi det första men ingalunda det sista exemplet på hur massmedia i allmänhet och TV i synnerhet styr vår uppfattning om idrott. Denna tävling är den enda gången under året som backhoppningssporten gör sig påmind för en stor idrottspublik (om vi undantar de riktigt stora evenemangen OS och VM).

Det är ingalunda min avsikt att kommentera all idrott som äger rum under året. Men jag skall välja ut några återkommande inslag i det svenska idrottsåret som med åren fått utmejslade och starkt rituella former.

Det första exemplet är Vasaloppet mellan Sälen och Mora första söndagen i mars. Allt sedan Anders Pers 1922 tog initiativet till denna tävling har den haft en oomstridd särställning i svenskt idrottsliv. Den tillkom som ett sätt att fira 400-årsminnet av Gustav Vasas befrielsekrig. Och den har behållit sin egenartade blandning av formidabelt fysiskt kraftprov och nationell minnesfest, även om en hel del av den retoriska blomsterprakten från startåren numera har försvunnit. Det är inte heller längre någon som grymtar missbelåtet över att vasaloppsåkarna åker i "fel riktning". Pers tanke var ju att loppet skulle starta vid Zorns staty i Mora och sluta i Sälen, kanske vid Olnispagården, där enligt folktraditionen Gustav Vasa övernattade innan budbärarna hann upp honom.

Vasaloppet har mött ett ökat gensvar under de senaste decennierna genom det växande intresset för krävande långlopp bland motionsåkare. Liksom i de stora maratonloppen ligger Vasaloppets attraktion mycket i den dubbla funktionen: ett storlopp för eliten av landets långlöpare och ett mandomsprov för gemene man. Men även för utomstående, till exempel TV-publiken, har Vasaloppet en speciell charm. Det är en idrottstävling som äger rum i genuin landsbygd, den börjar i fjälltrakterna och fortsätter över ödsliga hedar och myrmarker ner mot den sägenomsusade kulturbygden vid Siljan. I en tid när den stora idrotten i mycket utspelas i storstädernas jättearenor är det fascinerande med en tävling, där de olika tids- och matkontrollerna, välkända för generationer av idrottsintresserade, är ödemarksbyar och fäbodställen:

Utvecklingen av idrotten mot publikidrott går hand i hand med massmedias växande intresse för idrottstävlingar. På bilden gratistittande åskådare vid All-Stadion på Gärdet i Stockholm, i folkmun kallad "Kostadion". Det var på "Kostadion" som Harry Perssons boxningskarriär slutade 1931 genom nederlaget mot norrmannen Otto von Porat. Foto Sveriges Television.

Vasaloppet vid målet i Mora premiåråret 1922. De svenska flaggorna understryker den nationella undertonen vid denna kombinerade idrottstävling och historiska minnesfest. Man kan notera att den berömda devisen "I fädrens spår för framtids segrar" ännu inte kommit i bruk vid målet. Foto i Mora bygdearkiv.

Mångsbodarna, Risberg, Evertsberg, Oxberg, Gopshus.

Vasaloppet är skidsäsongens avslutning, en markering av övergången från vinter till tidig vår. Mitt andra exempel är SM-finalen i bandy, som i tiden ligger några veckor efter Vasaloppet. Den är då samtidigt avslutningen på bandysäsongen. Ja, i mitten av mars brukar våren ha kommit så långt på väg att bandyfinalen också blir ett slags avslutning på hela den idrottsliga vintersäsongen. Både Vasaloppet och SM-finalen ligger på senvintern, när vädret kan vara bländande vackert vid utearrangemang.

Tidigare spelades SM-finalen i bandy mellan vinnarna av den norra och den södra allsvenska gruppen. Numera deltar elitlagen i ett slutspel i två grupper och några utslagningsmatcher. Det har inneburit att det nu kan vara två söderlag eller två norrlag som möts i finalen, vilket tagit ifrån SM-finalen något av sin gamla charm: ett geografiskt möte mellan Svealand och Norrland.

Fram till mitten av 1960-talet spelades bandyfinalen på Stockholms stadion, den nationalromantiska tegelborgen vid Valhallavägen, som är den perfekta inramningen av en rituell idrottstävling i Sverige. Men då flyttades den till den blåsiga och trista Söderstadion, en betongarena i Johanneshov. Nu arbetar goda krafter på att flytta tillbaka bandyfinalen till Stadion, vilket skulle stärka SM-finalens karaktär av kultarrangemang.

Det som ger SM-finalen i bandy dess speciella attraktionskraft är att det är ett direkt avgörande möte om vilken klubb som är bäst i en stor publiksport. Man har inte fallit för den ekonomiska frestelsen att låta lagen mötas i flera matcher. Motståndarna är ofta mindre orter (Vetlanda, Ljusdal, Lidköping), för vilka segern ger nationell prestige, viktigt i en tid när idrotten är ett vapen i kampen om reklamutrymme, order och arbetstillfällen. Det är småstäders och bruksorters möjlighet att för en tid få de nationella rubrikerna. Publiken kommer resande från landsorten till huvudstaden, fylld av förväntningar och förhoppningar. Den lokalpatriotiska stämningen piskas upp av hejarklackledare, och vädret brukar kunna vara strålande vackert med vårsol och gnistrande is.

Mitt tredje exempel är friidrottslandskampen mellan Sverige och Finland, den som vi kallar för "Finnkampen" och finnarna för "Svenskkampen". Den första Finnkampen ägde rum 1925, och man möttes vartannat år fram till 1931, då tävlingarna efter animositet, dels bland de aktiva men framför allt på läktarna, avbröts fram till 1939, då de startade på nytt och sedan dess har hållits årligen. Medan intresset för friidrottslandskamper nära nog helt försvunnit utomlands under senare decennier, samlar Finnkampen alltjämt 30 000–40 000 åskådare. Till skillnad från i de kommersiella friidrottsgalorna, där de svenska idrottsmännen ofta agerar som utfyllnad, är varenda prestation i Finnkampen värdefull. Halva nöjet med en Finnkamp är poängräkningen. Det är också viktigt för publiken att ha tillgång till deltagarnas årsbästa-resultat. Endast då kan man avgöra vilka idrottsmän som i denna årets viktigaste landskamp överträffar sig själva.

Finnkampen är en kraftmätning mellan två länder som förr var en nation. Tävlingens attraktion ligger i att kampen är jämn och oviss. Finland, som ju är det mindre landet och som i varje fall förr var utrustat med ett visst lillebrorskomplex gentemot Sverige, är eller har i varje fall varit en stor friidrottsnation och har tidvis vunnit Finnkampen år efter år.

Hejaklackarna skapar en viktig del av stämningen vid folkfester som Finnkampen och bandyfinalen. På 1920-talet lanserades allsången i Sverige just vid idrottstävlingar, senare kom den dock att frikopplas från idrotten. Foto Lars Allard, Reportagebild.
Bandyfinalen i mars månad är de små landsortssamhällenas stora chans att hamna i rampljuset. På bilden gör Tord Amré ett av Ljusdals mål vid segermatchen mot Villa från Lidköping 1975. Foto Tobbe Gustavsson, Reportagebild.

Jag har nämnt tre viktiga hållpunkter i det svenska idrottsåret. Men det finns naturligtvis en rad andra, om vars dignitet det kan råda delade meningar. På det nationella planet har vi seriesystemet i de stora bollsporterna, främst fotboll och ishockey. Vi har en rad SM-tävlingar i individuella idrotter, till exempel i skidor i februari, i boxning i mars och i fri idrott i augusti. De individuella SM-tävlingarna har sin speciella tjusning i mönstrandet av idrottsmän från småklubbar runt om i landet, i sina speciella dräkter. För gamla kalenderbitare väcker en idrottsman i exempelvis Hellas gröna dräkt, i Matteus-Pojkarnas bruna, i Gefle IF:s ljusblå, i Karlstad-Götas röda eller i Uppsala IF:s svarta genast minnen av svunna storheter på Stadions kolstybb. SM är alltid en fascinerande kraftmätning mellan de etablerade idrottsmännen och morgondagens representanter, de som dyker upp som "från ingenstans".

För en större publik är det dock de internationella tävlingarna som rutar in idrottsåret. Det gäller till exempel VM i ishockey under tidig vår, Davis Cup-matcherna i tennis, utspridda till några helger under året, och de stora tennisturneringarna, främst Wimbledon kring midsommar. Med kabel-TV kan alltfler följa den internationella idrotten. Det kan onekligen kännas som att skaka av sig årstidernas tyranni att sitta smällkalla vinterkvällar och se till exempel professionella golftävlingar på Jamaica med gröna, gungande palmer och den stålblå Atlanten i bakgrunden.

Vissa större idrottsevenemang äger rum med två eller fyra års mellanrum. Till den senare kategorien hör de olympiska spelen och VM i fotboll, två av de absolut största återkommande sporthändelserna. Här rör det sig alltså om större cykler än årscykeln, om "olympiader" i ordets ursprungliga betydelse. De olympiska spelen, på en gång elitmönstringar, folkfester och organisatoriska spektakel, periodiserar också tillvaron för den idrottsintresserade, ger livsrytmen en djupare och långsammare andhämtning så att säga.

IDROTTEN, ÅRETS RYTM OCH LIVETS

Därmed har jag berört båda de två kronologiska funktioner för den idrottsintresserade publiken som idrotten tycks kunna fylla

Finländaren Purje vinner 1500 meter vid Finnkampen 1931. Finnkampen på sensommaren varje år (vartannat år i Sverige) är en fast ritualiserad idrottsfest och ett slags kraftmätning även på läktarna mellan finnar och svenskar. Foto i Riksidrottsförbundets arkiv.

Redan sekelskiftets olympiadeltagare möttes av hyllningar och kungliga tal vid hemkomsten till Sverige. Men sedan massmedia i våra dagar gjort varje svensk väl bekant med idrottens hjältar har hyllningarna vid hemkomsten fått gigantiska proportioner. Vid ishockeylandslaget Tre Kronors hemkomst som världsmästare 1992 samlades 40.000 personer på Sergels Torg och nationalismen tog sig många skiftande symboliska uttryck. Foto Susanne Walström, Pressens Bild.

enligt min mening. Den ena är att dela in året i återkommande höjdpunkter. Den andra är att dela in livet i hållpunkter för minnet.

Den förra funktionen fylls naturligtvis först och främst av de idrottsevenemang som är årligen återkommande vid ungefär samma tidpunkt och som har en väl knäsatt och beprövad, mer eller mindre ritualiserad form. Mina exempel ovan var Vasaloppet, SM-finalen i bandy och Finnkampen i fri idrott. De upprepade, rituella inslagen tjänar till att markera det traditionella, det återkommande. Det gäller den springande kranskullan i Moradräkt i Vasaloppet, den stiliserat utformade devisen över målet, "I fädrens spår för framtids segrar", bandylagens fördelande av gåvor till motståndaren, symboliserande givarlagets hemort (pinnstolar från Edsbyn och stålknivar från Sandviken), eller de två nationalsångerna som inleder Finnkampen, den kraftfullt sjungna "Vårt

land" och den (i varje fall tills för några år sedan) generat framviskade "Du gamla, du fria".

De rituella inslagen markerar att evenemanget är en traditionell festhögtid och att den ingår i en lång kedja av likadana fester. Devisen "I fädrens spår för framtids segrar" skulle kunna stå som motto för alla de återkommande traditionella idrottsevenemangen. Hänvisningarna till historien kännetecknar just dessa typer av tävlingar. De görs i förhandspresentationerna, i invigningstalen och i tidningarnas "eftersnack". Det är mycket vanligt att tidningarna vid rituella evenemang publicerar namnen på alla de tidigare vinnarna eller resultaten från alla de tidigare tävlingarna. Detta görs betecknande nog alltid av Svenska Dagbladet, när tidningen i november varje år delar ut sin bragdmedalj, för övrigt också ett evenemang som skulle ha kunnat beredas plats bland idrottsårets kronologiska höjdpunkter, även om dess rituella utformning är förvånande torftig.

Ju mindre regelbundet återkommande ett evenemang är desto sämre fungerar det i rollen som rituell årsfest. Davis Cupmatcherna i tennis kan till nöds gå an. De har en starkt traditionell utformning men regelbundenheten vacklar, inte minst eftersom det gäller en utslagningsturnering och resultaten inte är förutsägbara. VM-kvalmatcher i fotboll är höjdpunkter för Idrotts-Sverige men de är ännu mer oregelbundet förekommande. Andra evenemang som VM-matcher i boxning har visserligen en stor publik men är direkt olämpliga som årshögtider, eftersom de arrangeras utan någon som helst regelbundenhet.

Däremot kan de tjäna som tidsmarkörer för minnet. De kan till och med vara mycket effektiva som sådana: nästan varje svensk minns än i dag var han var och vad han gjorde den 27 juni 1959, när Ingemar Johansson blev världsmästare i tungviktsboxning, den senaste européen och den senaste vite boxaren som erövrat denna mytomspunna titel. Idrotten ger de sportintresserade hållhakar för minnet, fullt i klass med de spektakulära världspolitiska händelserna eller de stora olyckorna och katastroferna. Man minns naturligtvis vad man sett på plats med egna ögon, till exempel Richard Dahls segerhopp i EM på Stadion en sensommarkväll med lätta regnskurar 1958. Men frågan är om inte den sport som man upplevt i radio eller TV står sig ännu effektivare i minnet. Man minns inte bara vad som utspelade sig i rutan utan var man själv var, var man bodde och hur det var möblerat i rummet, hela den sociala

Man brukar säga att nästan varje medelålders och äldre svensk ännu idag minns var han eller hon var den juninatt 1959 när Ingemar Johansson blev världsmästare i tungviktsboxning. Här är Rit-Olas symboliska bild av den nattens betydelse. Ur "Applåder och visslingar" 1959.

kontexten kring upplevelsen. Själv kan jag tydligt och klart i minnet återkalla hur jag kom till en bondgård i Ångermanland sommaren 1948 för att hämta mjölk och fick höra att det svenska fotbollslandslaget i London-OS slagit Korea med 12–0, hur Ängbyvillan såg ut där jag såg Assar Rönnlund dyka fram bakom ladan på stafettens slutsträcka vid OS i Seefeld 1964, eller matsalen på Kungsholmen där jag såg Björn Borg vinna sin första stora Grand Slam-turnering (mot Orantes i Paris 1974, sandbanan såg ökentorr ut i färg-TV). Det är otvivelaktigt så att massmedias bevakning av de stora sportevenemangen innebär att de kan upplevas tillsammans med familj och vänner, med andra ord mer integrerat med vardagslivet i övrigt.

Vi lever i dag i ett massmediasamhälle, och vi är knappast ännu fullt på det klara med hur detta förändrat och kommer att förändra våra liv. Med massmedia, läs TV, har idrotten definitivt flyttat in i människors vardagsrum och de passivt intresserade har rimligen blivit långt fler än förr, kanske särskilt bland kvinnorna. Vad TV betytt för den moderna människans dagsrytm är välkänt. Vad den betytt för årsrytmen är mindre klart. Massmedia lyfter fram vissa årshögtider som annars skulle vara relativt anonyma. Nobelfesten är ett gott exempel, TV-publiken deltar numera till och med i banketten i Stadshuset. Melodifestivalen är ett annat exempel på en årligen återkommande folklig högtid som massmedia producerat. Naturligtvis bidrar populära längre serier i TV till en viss rytm i tittandet. Men det rör sig inte om någon år för år återkommande periodisering, det är svårt att se någon egentlig årsrytm i programutbudet. Vissa idrottsevenemang är förmodligen de bästa exemplen på massmediala årshögtider i vår tid.

HÖGTIDSSTUNDER MED EN STOR BERÄTTARE

Carl-Herman Tillhagen

En decemberkväll 1943 hade jag i mitt hem samlat några flyktingar undan kriget och förföljelserna i Mellaneuropa. Självfallet kom samtalet att röra sig om jagade människor, koncentrationsläger och mänsklig nöd. En ungersk bokförläggare berättade, att han uppmärksammat ett zigenarläger på Söder i Stockholm, och detta gav honom anledning att ge oss en skildring av hur han sett denna folkgrupp behandlas i Österuropa. Under det han berättade slog det mig, att ingen vetenskaplig undersökning av zigenarna och deras levnadsförhållanden gjorts i Sverige, och innan han ännu slutat tala, hade jag beslutat mig för att göra en sådan.

Följande dag uppsökte jag det zigenarläger, som min ungerske vän omnämnt. Den förste jag träffade i den gamla förfallna träkåk, där zigenarna kunnat få hysa in sig för vintern, var en man i 60-årsåldern. Hans namn var Johan Demitri Taikon, och – som det senare skulle visa sig – utan tvekan den märkligaste och mest begåvade av de drygt 750 zigenare, som fanns i vårt land vid denna tidpunkt, och som jag alla så småningom lärde känna. Han bad mig artigt stiga på. Ett bord viftades rent, barn och ungdomar tystades ned, och kaffe och stora tjocka smörgåsar kom på bordet. – Ack, min herre! Kära du, herr Till... Oschäkta alltså! Jag hörde inte namnet? Jaså, Tillhagen! Ja, var så god min herre! Försmå inte vår fattigdom! Ät och drick!

Vi fick ett trevligt samtal i bästa stämning. *Milosch*, som min värds zigenarnamn var, visade sig ha ett stort intresse för sitt folks framtid. Själv hade han aldrig gått i någon skola och kunde varken läsa

eller skriva, men han underströk ivrigt, att skolgång för barnen var det enda som kunde ge zigenarna en bättre framtid.

– Du förstår, min herre, detta folk kan inte läsa, inte skriva. Var är skolorna för de stackars zigenarna? Vem bryr sej om oss? Ett förbannat pack kallar man oss. Folk säger att vi stjäl, vi bråkar och slåss. Ack, kära du, en stor lögn är detta! Jag skall säga dej: Även vi arbetar, och det inte så litet. Minsann, om vi får ligga på latsidan! Mynten rullar inte på oss. Vi får allt springa efter dem. Gå från plats till plats och söka arbete, så att fötterna värker. Så lever vi. Detta är sanningen. Men vem tror oss?

– Folk vet för litet om zigenarna, Taikon.

– Just ja! Folk vet ingenting annat, än det man ljuger om oss.

– Nå, den saken är ju lätt avhjälpt!

– Hur skulle det ske, kära du? Hur menar min herre?

– Saken är mycket enkel. Du berättar för mej, sanningsenligt och utförligt om allt vad jag vill veta om zigenarna. Sedan skall jag tala om sanningen för alla som vill höra på.

– Aha, på det lilla viset! Nå, vänta ska du få höra! Vi är fattiga, men vi har ändå råd att hålla oss med ett eget språk. Vi kallar det romanés, och det är mycket gammalt. Det är vi rädd om. Jag har ofta gått och funderat på, hur det vore möjligt att skriva ner det, så att det blir som svenska, att man kan läsa det i en bok. Såna tankar har jag haft. Jag har somnat vid att de bråkat i min skalle, och jag har vaknat vid att de dragit mej i håret. Kan *du* skriva upp det åt oss?

– En svår sak, Milosch! Det skulle allt ta sin tid. Månader och år, men så småningom skulle vi kanske kunna göra en ordbok över ditt språk.

– *Mischtó!* Bra! Mycket bra! Du skulle skriva upp orden, både de stora och de små? Du låter inte ett enda falla under bordet? *Devla!* Vid Gud, min vän! Detta kan bli en god sak för zigenarna!

Taikon var mycket entusiastisk. Efter några timmars resonerande var vi också klara med en överenskommelse. Jag åtog mig att skriva ner romaniorden med svensk översättning. Dessa uppteckningar skulle bli Miloschs egendom. Under lika lång tid som ordboksarbetet tog, skulle jag ha rätt att ställa vilka frågor jag ville till Milosch, och svaren skulle vara både utförliga och sanningsenliga. Vid varje arbetstillfälle skulle ordboksarbetet få ta halva tiden, den andra halvan skulle ägnas mina frågor, och svaren skulle bli min egendom.

Miloschs tillfälliga bostad i en hyreslägenhet i ett av Stockholms slumområden. Till höger på bilden Milosch och hans hustru Vuolle, mellan dem Carl-Herman Tillhagen. Foto Märta Claréus 1947.

– Och när kan vi börja? Visserligen är jag en upptagen man, men du bjuder mej verkligen till fest, min herre! *Devla!* Jag kommer, när du behagar be mig!

– Vi börjar bums, Milosch! Onsdag nästa vecka kl. 10 kommer du till mej på Nordiska museet. Där ska vi ha vår arbetsplats.

Så började ett samarbete, som kom att vara i sju långa år, tills en hjärtattack 1950 ändade min medarbetares liv. Vi kunde träffas endast under hösten och vintern, då Milosch under den varma årstiden enligt gammal zigenarsed var ute och reste med sin familj för att skaffa arbete. Han var till yrket kopparslagare, och kunde visa mig många erkännsamma vitsord från restaurangchefer och andra för ett gott arbete. Själv såg jag honom många gånger i arbete inte bara med förtenning utan även vid lagning och nytillverkning av kopparkärl.

Jag hade förberett chefer, kolleger, vaktpersonal och kansli om Taikons besök. Själv mötte jag honom första gången han kom, och sedan fann han själv vägen till mitt rum. Efter något år lyckades jag få honom anställd som så kallad arkivarbetare på halvtid vid Nordiska museet, och detta gav honom en liten lön och ett utomordentligt stärkt självförtroende. Han skaffade sig en stor läderportfölj, lik dem som tjänstemännen hade, och förvarade i den de ordskatter vi tillsammans samlade ihop. "Jag har mitt arbete på Nordiska museet", hörde jag honom en gång stolt säga till sina stamfränder. "Jag har fått det stora förtroendet att arbeta där. Jag kommer, och jag går. Ingen granskar min portfölj. 'God dag, herr Taikon! Välkommen!' säger man, då jag kommer. Det är bildade människor på Nordiska museet."

Och så satte vi i gång med vårt ordboksarbete. Jag hade skaffat papper av god kvalitet i sedesformat, och varje antecknat ord fick sin egen lapp. Jag antecknade till en början orden fonetiskt med hjälp av det så kallade landsmålsalfabetet, som tillåter en mycket trogen återgivning av både ljud och accentuering. Varje ord ville Milosch, att jag skulle upprepa, tills han fann, att jag ordentligt uppfattat, hur han ville ha det. Detta kontrollarbete utförde han med påtaglig magisterstolthet.

Efter några timmars arbete hade vi en liten bunt ordlappar på bordet mellan oss. "Var så god, Milosch! Här har du dagens skörd!", säger jag och skjuter bunten över till honom. "Ack, inte mycket, min vän! Sannerligen inte mycket efter så mycket prat!",

Kopparslagaren Johan Demitri Taikon, Milosch kallad, född omkring 1880 i Ryssland, död i Stockholm 1950. Milosch var en rikt begåvad man som livligt intresserade sig för att genom skolning och utbildning höja sitt folks kulturella standard. Som de flesta zigenare kunde han varken läsa eller skriva. Men han var en oförliknelig sagoberättare, en av de största som internationell forskning känner. Foto Märta Claréus 1947.

säger Milosch, fast ansiktet speglar en viss förtjusning. "Nu ska vi se, hur många ord du har skrivit!" och han börjar räkna: "*Jek, doj, trin, schtar, pansch — schovardésch haj doj* – 62 på ditt språk. *Mischtó!* Men jag köper inte grisen i säcken, herr Tillhagen. Vad står nu här?" Och han väljer på måfå ut en lapp. "Här står *'manúsch'*, människa!" – "Bra! Du har förstått mej rätt. Men vad står här? – *"Jek tjej - doj tjejá* – en flicka – två flickor". – "Mycket bra, alltså. Detta blir fint, min vän!"

Dag efter dag ökar antalet ordlappar, som han efter varje arbetspass noga räknar och kontrollerar. Så länge vi håller oss till enkla ord, till substantivens former i singularis och pluralis, är arbetet inte svårt. Värre blir det, då jag vill ha ordens former i alla de åtta kasus, som romanispråket använder. Än större blir svårigheterna, då jag vill ha klarhet över verbens böjning, adjektivens deklination och de olika pronominas skilda former. Arbetet försvåras också de första åren av Miloschs svaga kunskaper i svenska språket. Hans samtalsspråk var ordfattigt och fullt av felaktigt använda ord och vändningar. Någon som helst uppfattning av ett språks formlära och syntax hade han självfallet inte.

Jag fick därför försöka konstruera mina frågor till Milosch så, att han i svaret kunde ge mig de ordformer jag ville ha. Ofta missförstod han mig trots mina ansträngningar att göra frågorna begripliga för honom. Men tjänstvillig som han var, grep han då tag i första bästa tanke, som föll honom in och gav sig iväg på en lång utredning om vad han trodde jag ville veta, späckad med historier och konkreta uppgifter om under vilka omständigheter han gjort det eller det. Naturligtvis avbröt jag honom inte. Allt vad han kunde spontant berätta om zigenarlivet var ju av största intresse för mig, och jag antecknade därför allt, vad jag hann med. Om en stund kunde jag varligt lirka honom tillbaks till min fråga, som jag nu, för att inte såra honom, fick ge en helt ny men kanske bättre formulering. "*Devla!* Ack, var det *så du* menade! Oschäkta min dumhet, kära du! Men nu ska du få höra!" Och så kastade sig Milosch in i en ny lång föreläsning, som fortfarande hade litet att göra med vad jag ville veta, men som gav mig mycken kunskap om honom själv och hans förhållanden. Med tålamod från båda hållen kom vi slutligen fram till de riktiga ordformerna.

Under vårt mångåriga ordboksarbete förbättrades Miloschs kunskaper i svenska mycket raskt. Vårt samarbete var ju för hans del också en utförlig kurs i svenska språket. Jag förvånades över den snabbhet med vilken han skaffade sig ett relativt rikt svenskt ordförråd och hur väl han förstod att använda det. Hans minne var förträffligt och hans sinne för ordens innebörd och olika valörer var förvånande.

Vår romaniordsamling kom till slut att omfatta drygt 8 000 ordlappar. Detta motsvarade självfallet inte antalet ord i min sagesmans vokabulär. Bland lapparna ingick många dubbletter, liksom en hel mängd språkprov och böjningsmönster. Till förvaringsplats

Tillhagens tjänsterum på Nordiska museet. Milosch har just börjat berätta en ny historia. Foto Märta Claréus 1947.

för sina ordskatter hade Milosch låtit tillverka en vacker låda av björk, som han med stolthet visade upp för sina stamfränder. Hela materialet inlöstes i slutet av 1940-talet av språkmannen, professor Olof Gjerdman i Uppsala för en summa som Milosch av allt att döma var nöjd med. I samarbete med bibliotekarien vid Kungliga Biblioteket Erik Ljungberg, som ett år rest med Taikon och var väl förtrogen med hans språk, utarbetade Gjerdman ett digert arbete om Miloschs språk. Verket, som publicerades 1963 i Kungl. Gustav Adolfs Akademiens skriftserie, har titeln *The Language of the Swedish Coppersmith Johan Gypsy Demitri Taikon*. Förutom en fullständig grammatik över romani innehåller verket en ordlista om 3 600 ord med engelsk översättning och index samt ett antal sagotexter som språkprov. I detta storslagna verk över kelderaschazigenarnas språk har – som jag lovade Milosch vid vårt första möte – "inte det minsta ord fallit under bordet". Allt är med.

I mitt avtal med Milosch ingick ju, att jag skulle få använda hälften av vår gemensamma arbetstid till min undersökning av zigenarnas seder och bruk och levnadsförhållanden i allmänhet. Zigenarna vill emellertid inte gärna berätta om sina "inre" förhållanden. De vill helst behålla sina "hemligheter", som de säger, för sig själva. Jag ansåg det därför vara klokt att till en början ta upp ett neutralt ämne, för att senare, då vi bättre lärt känna varann, ta itu med mera centrala frågor. Redan vid mitt första sammanträffande med Milosch hade jag lagt märke till, att han var en god berättare. Zigenarnas folkdikt, som förts vidare enbart på muntlig väg från släkte till släkte, borde därför vara det ämne jag behövde.

– Nå, min bäste herre, vad ska vi nu göra? sa Milosch till slut, sedan han noga granskat den första dagens ordlappar. Nu är det du som ska fråga. Så låt höra!

– Du ser litet ängslig ut, Milosch? Men tro inte jag ska ställa till med något polisförhör! Nu ska vi ha trevligt! Berätta något roligt! Kan du sådana där muntra historier, som börjar "det var en gång..."?

– Aha, du menar *paramítji*, förstår jag! *Devla*! Ska jag inte kunna paramítji? Kära du, jag har alltid tyckt om att berätta. Det gör alla zigenare, som inte är rena träskallar. Du förstår, då vi inte kan läsa, så har vi ju inga kvällstidningar att ta till. Och vi zigenare, vi är inte så väl mottagna på teatrar och biografer. Också att såna nöjen kostar pengar. Men vi har våra historier! Vi har våra *paramítji*, våra sånger och vår musik. När kvällen kommer, tältet är rest och alla är mätta, då slår vi oss ner vid elden, som brinner framför tältöppningen. Där sätter sig karlarna och röker sina pipor! Dit kommer ungarna smygande, för att de vädrar något roligt, också att våra kvinnor vill vara med, sedan de städat undan efter maten. Ack, käre vän! Där fick vi äntligen ro efter dagens spring efter de rullande mynten, efter bråk och stim med storkäftiga människor med små hjärtan. Där vid elden var vi hemma. Där hade vi stängt dörren för allt dagens obehag. Där fick vi oss en *voiáko diváno*, en trevlig pratstund. Och kvällen går. Kvällsmörkret kommer. Elden flammar. Då säger någon: *"Mothó aménge ekh paramítji, pápo!"* (Berätta en saga för oss, farfar!) Då jag var ung, var Dámo våran pápo. Han kunde! Han kunde berätta! Och aldrig att han nekade att ta fram sina sagor, då någon bad honom! *Devla!* Orden kommer visserligen ur hans gråa skägg, men dom drar iväg med oss långt, långt ut i världen. Vi gråter, käre vän, både av glädje och av

sorg, för så skönt lägger han sina ord, och så mycken lycka finns i den värld, han trollar fram. Ack, Damos sagor var en läkedom för våra hjärtan. Han var sannerligen *ekh paramitjéngo manósch*, en sagoberättare som ingen annan.

– Och du, Milosch, du lärde dig alla hans sagor?

– Jag vill inte skryta. Jag hörde hans sagor många gånger, så de flesta kommer jag ihåg. Och många berättelser har jag fått från andra zigenare. Jag har färdats vida. I Ryssland, i Bulgarien, ja, i Grekland och många andra länder har jag varit. Jag har gärna sökt upp berättarna bland vårt folk och lyssnat och lärt.

– Då ska du få berätta sagor för mej! Dem ska jag skriva upp lika ordentligt som dina romanésord!

Och med detta hade jag släppt lös en sagoflod, som aldrig föreföll att sina! Jag hade inbillat mig, att Milosch skulle kunna några dussin sagor, ungefär det antal som goda berättare förr brukade ha i sin repertoar. Men månad efter månad gick, ja, år efter år, och ständigt hade Milosch nya sagor att berätta. Jag är inte säker på, att jag ens efter sju år, då hans plötsliga död avbröt vårt samarbete, hade tömt hela hans sagoförråd.

Det var äkta gamla sagor Milosch kunde, sagor som jag kände igen bland annat från de förteckningar som finns över alla de indoeuropeiska sagornas olika typer. De hade alla de för denna art av folkdikt typiska inlednings- och avslutningsformlerna, sin tredelning av berättarstoffet och sina stående uttryck, som berättaren hade som stöd för minnet. Miloschs sagor började som vi är vana vid, att de gör i Sverige, med "Det var en gång...". Men ofta, särskilt när han berättade på romani, började sagan med "*Sáh pé, haj náh pé, te tj'avélas pé, tji phenélas pé* (Det var, och det var inte. Om det inte hänt, skulle det inte ha berättats). Avslutningsformlerna varierade mest. Ofta hette det: "Om de inte är döda, lever de än i dag." Men det kunde också heta: "Men nu var jag inte med längre, och därför är min saga slut." Var Milosch riktigt i berättartagen kunde slutstrofen på romani bli: *"Chánas haj phénas, tal zomí pal kóschore pitjénas"* (De åt och de drack, så att sopporna rann ut genom skorstenen). Slutet på sagan kunde också markeras med följande rim: *"Khoj chánas, khoj phénas, kodó lá sa viderínas"*, (Fet mat åt de, och fet mat drack de, och på detta levde de). Eller: "Pojken levde länge och lyckligt, men så en dag föll en vägg på hans bak, och han dog med ett brak." Under berättandet återkom ideligen uttryck sådana som: "som det var sagt, så blev det gjort"; "hur

det var, och hur det inte var"; "ej långt, ej kort färdades de, men tiden gick fort"; "han färdades en dag, och han färdades två, men på den tredje kom han fram".

Milosch fick länge berätta på svenska. Hans svenska var som jag påpekat ordfattig (det lilla han kunde, hade han ju lärt sig på gehör), och han fyllde flitigt i med romaniord. Han fick först fritt berätta, medan jag skrev ner så mycket jag hann med. Jag var alltid noga med att visa honom, att hans berättelse fängslade mig och gav mig stort nöje. Sedan han avslutat sagan, fick han diktera den för mig, bandspelare fanns ju inte på den tiden. Under dikterandet kunde jag ju avbryta honom och be honom förklara enstaka ord och vändningar. Sedan sagan på detta sätt nedtecknats under ideliga diskussioner, rättelser och förklaringar, ville Milosch alltid, att jag läste upp det skrivna, och då blev det tillfälle till ytterligare förbättringar.

Till en början försökte jag alltid att få uppgifter om sagan: var han hört den, om det i så fall var en zigenare, en ryss eller kanske någon läskunnig bekant som berättat den. Det visade sig emellertid, att han sällan kunde ge svar på dessa frågor. Det största antalet sagor hade han hört i Ryssland bland zigenare. Han och hans föräldrar hade vandrat under många år i Ryssland och dess grannländer. Sannolikt var Milosch född där, även om han envist uppgav, att han var född i Bollnäs 1879. Först vid rysk-japanska krigets utbrott 1904 torde hans sällskap via Finland ha funnit vägen till Sverige. Då regeringen 1914 beslöt att förbjuda all invandring av zigenare till Sverige, blev Milosch med släktingar kvar i vårt land.

För att vara säker på, att de sagor jag upptecknade, verkligen tillhörde Milosch fasta repertoar, lät jag honom under vårt sista år tillsammans på nytt berätta ett 80-tal sagor, som jag upptecknat ett par tre år tidigare. Utan att han var på minsta sätt förberedd, bad jag honom berätta den eller den sagan, som jag då angav med den titel vi vid upptecknandet givit den. Utan ett ögonblicks betänkande kunde han börja berätta. Det hände mycket sällan, kanske två eller tre gånger, att han inte kunde erinra sig den åsyftade berättelsen. Detta behövde dock inte innebära, att sagan inte ingick i hans fasta repertoar. Vi torde alla ha erfarenhet av, hur svårt det mången gång kan vara att på uppmaning erinra oss en viss historia. Sinnesstämning, tillfälligt dominerande intressen, trötthet med mera kan kortsluta associationsbanorna. Tyvärr fanns

inte tid för mig att skriva ner de återberättade sagorna, vilket vetenskapligt skulle ha haft ett stort värde. Jag hade dock flera dubbelupptecknin gar, och det var intressant att jämföra två olika versioner. Episoderna kom i samma ordning i båda. En analys enligt Aarne-Thompsons *The Types of the Folktale*, skulle visa, att det i båda fallen var fråga om exakt samma saga. Men de var varandra ändock olika. De skilde sig i stilistiska drag, i accenter och belysningseffekter, liksom två tavlor med samma motiv målade vid olika tillfällen av samme konstnär skulle skilja sig från varandra. Vanligen nöjde sig Milosch med mindre ändringar, men ibland, då berättarlusten var särskilt stark, kunde han bygga ut hela episoder i sagan. Dylika "kadenser" inträffade med förkärlek i slutscenerna, eller annars där det dramatiska skeendet var starkt. Helt obunden av minnets anvisningar, fabulerade han då vidare, fyllde ut replikväxlingen och satte in nya kulisser, allt efter de krav som hans momentana upplevelse av sagan ställde.

Johan Demitri Taikon var ett fenomen som sagoberättare. Omfattningen av hans repertoar var förbluffande. Jag har upptecknat mer än 250 sagor efter honom, förutom ett icke obetydligt antal sägner, ordspråk, sånger och gåtor. Jag känner ur litteraturen kring sagorna intet fall, där en enda sagoförtäljare haft ett större sagoförråd. En man i svenskbygderna i Finland påstod sig visserligen kunna berätta en saga för var dag av året, men han hann med bara 121 sagor, innan döden satte stopp för fortsatt uppteckning. En rysk bonde hade ett förråd av 72 sagor, och en irländsk traditionsbärare menade sig kunna "hundratals" sagor. Det troliga är dock, att hade man bara i tid sökt efter genuina storberättare, hade man säkert funnit fler än de nu kända.

Det märkliga med Milosch som sagoberättare var inte bara den otroliga mängden sagor han bar inom sig, utan sättet på vilket han berättade dem. För honom var den språkliga utformningen bara *ett* av de uttrycksmedel med vilka han skapade sin berättelse. Han berättade också med gester och tonfall, med dramatiska pauser och forsande ordströmmar, med pantomimer och högtidliga predikningar, med skratt och tårar. Det blir sol i stämman, då den unga prinsessan skildras! Hans ansikte lyser av hennes skönhet. Händer och kropp formar luftiga dansrytmer! Och vilken trevlig man är inte kungen! Miloschs stämma myser, händerna stryker ett inbillat skägg, ögat får en majestätisk, landsfaderlig blick, rörelserna blir ålderdomsmärkta men likväl värdiga. Prinsen däremot

Det var omöjligt för Milosch att sitta still och berätta. Han måste upp och använda golvet som scen, och där spelade han en fascinerande enmansteater med sagans olika personer. Han stannade till för att läxa upp någon dumbom, han slog näven i bordet för att markera för häxan vad hennes frid tillhörde, allt under det han visade henne sin ilsknaste min. Hans röst blev mild som en sunnanvind, då han beskrev den sköna unga prinsessan. Med händer och armar formade han de mjukaste och behagfullaste dansrytmer, och orden blev som honung i hans mun. Och när den gamle kungen "tillträda fram", strök Milosch ett inbillat skägg, uppträdde med mild värdighet och med rörelser som var en konungs, som åldern dock gjort litet stel i lederna... Foto Märta Claréus 1947.

är ung och stark. Hans stämma ljuder som klang av trumpeter. Hans gång är som fjädrande stål. Blixtsnabbt svingar han sitt svärd. Spotskt sätter han handen i sidan framför sina belackare, och med kraft stöter han svärdet i skidan. Men hur satanisk är inte häxan! Ful är hon (Milosch visar sin fulaste uppsyn), dolsk är hon, med ondskans källarkyla omkring sig. Milosch stämma åker upp i skrikig falsett och hans ögon blir gröna av raseri...

– Ack om jag hade henne här! Jag skulle lära henne! Minsann, din förbannade häxa... Nå, var var jag?

Och Milosch återvänder till sagan. Hjältens väg är lång. Miloschs stämma mässar entonigt fram dess evighetskaraktär. Ansikte, händer, kropp talar om trötthet, hunger och umbäranden... Men – äntligen! Vad ser han? Milosch gör solbåge med handen och spanar ut i fjärran. Ansiktet är frågande, han plirar med ögonen och böjer sig framåt för att bättre kunna se... Så klarnar ansiktet, han sträcker på sig och drar efter andan... Mina vänner! Vad ser jag om inte ett slott! Sannerligen! Ett slott ser jag så underbart vackert, att jag aldrig sett dess like, aldrig hört något så skönt i ord beskrivas, aldrig ens i drömmen förunnats en sådan härlig anblick! Hans stämma är bävande. Ansiktet lyser. Men det hårdnar på nytt inför de bragder som nu stundar. Stolt rider han mot sitt öde. Han närmar sig slottet. Han stiger av sin häst. Spanar. (Milosch tystnar och en pantomim tar vid.) Han böjer undan buskarna. Stannar ett ögonblick bakom det sista skyddet. Går med bistert ansikte mot slottsporten. Hejdar sig. Ser sig om. Höjer handen för att klappa på slottsporten. Låter den åter sjunka. Bemannar sig och bultar på så det skallar i slottets alla gemak. Öppna! Öppna porten, ni där inne! Annars hugger jag den i bitar!

Milosch använder nästan alltid direkt tal och snabba tempusändringar. När ämnet riktigt griper honom, identifierar han sig själv med hjälten.

– Ack, kära du! Då man berättar en saga, ska man inte dra den på en annan! Man ska berätta den, som om man själv varit med. Då blir det roligt! Det ska inte vara en saga, förstår du, utan det ska vara, som om man själv upplevt hela äventyret.

Miloschs sagoberättande var ett stycke enmansteater. Han har beskrivit för mig, hur i Ryssland kelderaschazigenarna brukade framföra sagorna som ett skådespel, där deltagarna hade var sin roll.

– Ack, min vän! Jag ska säga dej. Vi kunde vara en fyra–

fem stycken, som berättade sagan. En var varg, en prins, äntligen en annan jätte, kalif eller vad det nu skulle vara. Det blev som en riktig teater, förstår du! Mitt i allt arbetet kunde vi sätta i gång. En började. Alla arbetade ändå förstås, men allt efter som det blev mer och mer spännande, gav de tusan i allt som var och bara hörde på eller passade sin tur att ta ordet! Och allt efter det sagan gick, kom det in nya personer. En måste till exempel vara *kadi* och döma de syndare som uppträdde. Han satt där med korslagda ben, snodde ett skägg, som han inte hade, såg högtidlig ut och dömde och domderade. *Mori sábia, tjirí schöró* (min sabel, ditt huvud) kunde han skrika, om han inte hade några turkiska ord att slänga omkring sig. Och där stod den anklagade och bugade sig och var rädd, så att han darrade och varken kunde tala eller svara. Så var där vakter och folk, och alla skrek vad de menade skulle säjas. Det var roligt ska jag säja dej! Vi hade det muntert som på den gladaste *gózba* (fest).

– Nu kunde det vara en saga med en kalif i. Den som nu gjorde sig till kalif, kunde sitta i timmatal och bara röka pipa, tiga och se högtidlig ut. Och folket bugade sig och slog pannan i golvet och var förskräckta för denne jäkel, som satt och mådde och hade kul och rökte sin pipa och drack vin för hela slanten!

En gång i Rostov höll vi på att laga och förtenna stora kopparkittlar åt ett regemente. En i sällskapet hade ställt en stor kittel på härden, öst på kol och satt i gång fläkten. Där stod han så på sin ställning och skulle sköta hårdlödningen. Men ett tu tre blev det hans tur att berätta. Han slängde vad han hade för händer och skubbade bort till de andra och högg in i sagan. Och kitteln stod där på elden, så att det brändes ett sjujäkla hål i botten på den!

– Då läste jag luslagen för honom! Din dumbom! Du hade väl kunnat tåla dej! Nu har du förstört kitteln!

– Är det mitt fel? Är du förbannad? Måste jag inte svara i sagan? Ordet var hos mej!

– Ack, där gick pengar! Men det var bara att gå på. För tusan! På den tiden hade vi roligt. Då gick tiden på hjul! Ack, om jag hade de tiderna tillbaka!

Milosch var en stor konstnär. Varje hans saga var en skapelse framsprungen ur hans starka konstnärliga känsla. Mästare var han också i sitt val av ord. Han njöt av vackra uttryck, och för språkets musikaliska välljud hade han ett utmärkt öra. Ingenting gjorde honom

lyckligare, än då sagan "löpte", det vill säga då orden kom osökta och täckte hans tanke och känsla. Nästan alltid bad han mig läsa upp sagan för honom, sedan jag skrivit ner den. Efter läsningen kunde jag överraska honom med tårarna rinnande efter kinderna. "Tusan också! Den löper fint. Detta låter vackert... fan i mina gamla rinnande ögon..."

I denna känslighet inför sitt verk intar Milosch bara till graden en särställning bland berättarna. Minnet av många förträffliga svenska berättare stöder mig i detta påstående: deras uttrycksfulla språk, deras dramatiska framställningssätt, deras behov av lyssnande öron är utan tvivel utslag av konstnärlig sensibilitet. Den borne berättaren är inte bara en ordkonstnär utan även en skådespelare. Detta förhållande synes mig vara av stor vikt att ha i minnet vid studiet av sagans liv. Berättarens val av repertoar, som för sagans tradering måste ha stor betydelse, är uppenbarligen inte ett slumpens verk, utan ett avgörande mellan berättaren och hans konstnärssamvete, hans sätt att använda sig av ordet, tonfallet, mimiken och övriga uttrycksmedel likaså.

Tyvärr har vetenskapen hittills ägnat föga intresse åt dessa för sagans biologi så betydelsefulla problem. Man har därför studerat sagan utan tillräckligt hänsynstagande till dess beroende av berättaren, och mer sökt efter varianter, "belägg" och karteringsmaterial än efter konstverk. Därav har också följt, att man betraktat berättaren endast som en förmedlare mellan släktena av en slags i sagan immanent prototyp. Dessa förmedlare har en gång lärt sig sin läxa, som de sedan, då det så lämpat sig, memorerat för andra, som i sin tur lärt sig sagan, och så undan för undan. Jag tror inte, att folkdikten inom en kulturkrets traderas på detta mekaniska sätt. Berättaren spelar en mer aktiv roll. Han är ingen löpare, som lämnar sin saga som en stafett från släkte till släkte. Snarare är han en örtagårdsmästare, som bland markens mångfaldiga blomster väljer ut dem han särskilt älskar, planterar om dem i sin egen trädgård, vårdar och tuktar dem för att på så sätt dra upp vackrare och härdigare plantor att ge i arv. Får dessa behövlig vård och ans trivs de, varom inte förvildas de igen och går åter upp i allmänningens flora. Det senare alternativet är tyvärr det vida vanligare.

Det är fel att tro, att folksagan i konstnärlig form kan bäras fram genom tiderna av den anonyma massan. Detta är lika felaktigt att tro som att inbilla sig, att spelmannens tonskapelser kan föras vidare från släkte till släkte av alla och envar. Gemene man kan

Milosch var ju kopparslagare och det inte bara till namnet. Han kunde sitt yrke. Bilden är från 1926, då yrket ännu i någon mån kunde föda sin man. Längst till vänster Milosch, som just förtenner locket till en kastrull. Han får hjälp av zigenaren Bessiks pojkar Kole, Milosch och Vane. Den sistnämnde sköter den hemmagjorda pusten. Vanligen bestod denna av två fårskinn, vardera hopsytt och försett med ventiler och blåsrör. Under arbetet vid ässjan sitter den som sköter pusten på marken med ett dylikt fårskinn under vardera armen. Genom att vagga i sidled klämmer han ihop det ena skinnet, som därvid blåser luft under kolen i ässjan, medan den andra fårskinnssäcken fylls med ny luft. Foto Bertil Norberg 1926.

visserligen uppskatta både saga och melodi, men han är mycket sällan en god berättare och lika sällan en god spelman. Goda traditionsbärare är nära nog lika sällsynta som goda diktare, med vilka de i fråga om begåvningsart har utpräglad likhet. Ett glatt sällskap skrattar hjärtligt åt en god historia, men hur många av de skrattande kan sedan återge anekdoten med samma elegans och konstnärskap som då den presenterades dem? Än färre torde kunna återge en saga, som till sin längd och uppbyggnad är exklusivare och som därför nödvändigtvis ställer stora krav på berättarens minne och framställningskonst. Bland "folket" måste därför sagan som konstverk nivellera. Otaliga uppteckningar visar detta, och sagosamlingarna är därför fyllda av sagoskelett, som mer förskräcker än förnöjer. Uppträder inte i detta stadium av sagans liv en berättarkonstnär, som genom makten av sin berättartalang och trollkraften av sin personlighet ger henne nytt liv, glöms hon och blir liggande i någon av de andliga kökkenmöddingar, som kantar släktenas väg. Folksagan pendlar mellan nyskapelse och nivel-

lering. I detta liknar den många andra andliga fornminnen, som lever, blomstrar och förfaller, för att åter, när någon tid gått förbi, leva upp igen, växa till och på nytt slå ut i blom, och det i en rytm, som vi väl kan belysa, men knappast beräkna.

Jag upplevde både som människa och forskare många högtidsstunder med Milosch. Det syntes mig nästan som ett under, att i en så mekaniserad och teknokratisk värld som vår få uppleva den gamla folkdiktens största skapelse, folksagan, som en integrerande del av vardagen i en fattig och utstött folkspillras liv. Det var Milosch som gav mig denna upplevelse, Milosch, denne enastående berättare, så full av skapande fantasi, varmhjärtad humor, takt och väl förvaltad, rik livserfarenhet. Vi blev mycket goda vänner.

Efter ett par års samarbete med Milosch beslöt jag att söka ge ut ett antal av hans sagor för att ge en större allmänhet en uppfattning av vilket rikt andligt arv de föraktade zigenarna förvaltade i sina sagor och i sin folkdikt i övrigt. Ganska snart insåg jag, att de efter Miloschs diktamen nedskrivna sagorna knappast skulle kunna få en förläggare. En berättare kan inte ge sitt bästa framför en raspande penna och med den snigelfart nedskrivandet tvingar till. Och hur skulle jag kunna göra rättvisa åt de nästan ogripbara skönhetsvärden, som Milosch skapade genom sitt dramatiska och pantomimiska sätt att berätta? Jag gick till väga på följande sätt.

Jag valde först ut de sagor, som jag ville ha med i min samling. Dessa studerade jag noga. Då Milosch var på sitt bästa berättarhumör, bad jag honom berätta den saga av mitt urval, som passade bäst för hans tillfälliga sinnesstämning. Fritt och ostört fick han så berätta den. Jag hade bara att hålla mig ur vägen för honom, där han "berättade omkring" i mitt rum, lyssna och skriva. Fraser, uttryck, dialoger och allt vad jag annars hann med, antecknade jag. Så snart Milosch lämnat mig, skrev jag ner sagan i ett drag med de ord som ännu sjöng i mitt öra och i den anda och mening, som år av samvaro med min sagesman lärt mig var hans. Jag har kallat detta ett återberättande, då det självfallet inte kan vara frågan om ett fonografiskt återgivande av min sagesmans ord. Det sätt jag valt för att få fram mina texter, vill jag inte påstå är till alla delar idealiskt, men de ger kanske ändå exempel på hur sagan en gång berättats. Jag skulle tro, att de flesta internationella sagosamlingar är tillkomna under långt sämre förutsättningar än Miloschs zigenarsagor.

Påskfest hos Milosch 1944.

Taikon berättar utkom på Norstedt & Söners Förlag 1946. Två år senare utgavs boken i tysk språkdräkt på Artemis-Verlag i Zürich, där en ny upplaga trycktes 1973 och en ex-librisupplaga för bokälskare utkom 1976. Ett 20-tal av sagorna i *Taikon berättar* publicerades 1956 i USA under titeln *The Gypsy Fiddle and other Gypsy Stories*, Milosch blev på detta sätt både känd och beundrad av den internationella forskningen som en av världens verkligt stora sagoberättare.

Men det var inte bara sagor jag skrev ner i Johan Demitri Taikons sällskap. Med åren samlades tusentals sidor uppteckningar, som syftade till att ge en bred skildring av zigenarnas levnadsförhållanden. Vi diskuterade ingående zigenarnas resor och vandringsliv, hur de skaffade sig livsuppehället, och hur de kunde dra sig fram med kopparslageri, hästhandel, skrothandel, tivoliverk-

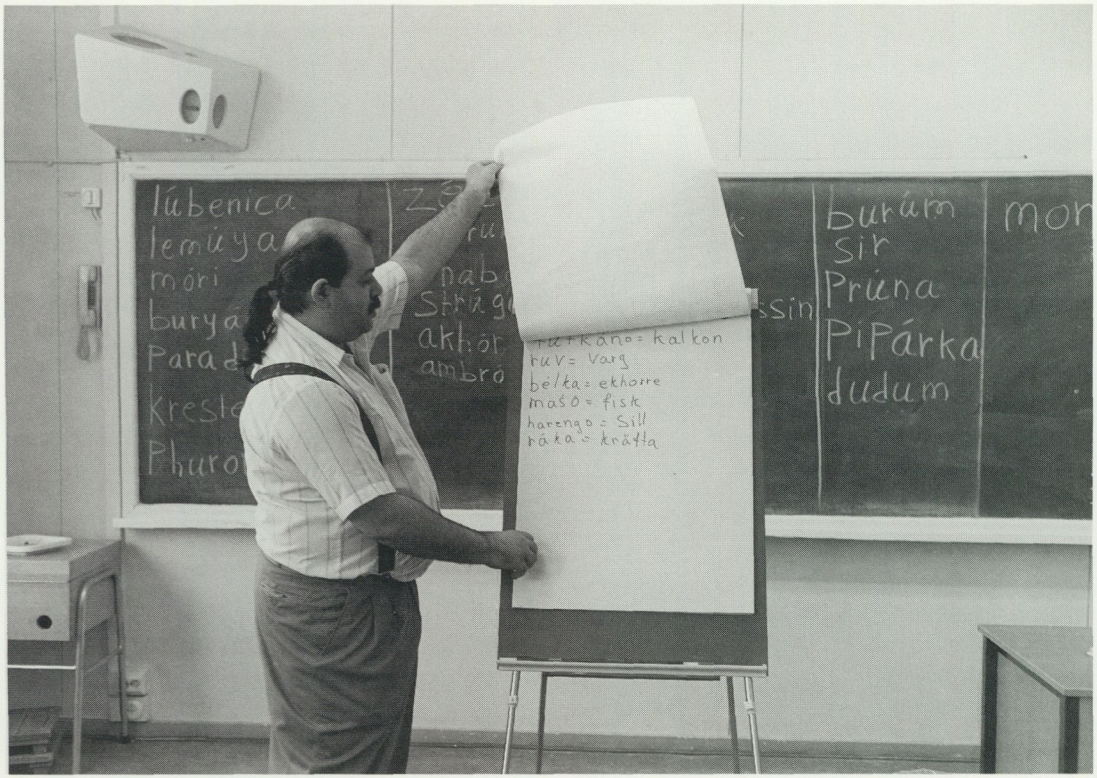

Zigenska barn har hemspråksundervisning i Nytorpsskolan i Enskededalen. Lärare är Demitri Taikon. Foto Ann Eriksson 1993.

samhet, musik, spådom med mera. Vi anslog mycken tid åt att beskriva deras bostadsförhållanden under vandringarna: oftast ett särskilt konstruerat tält, kalla vintrar, tillfälliga slumbostäder, i senare tid husvagnar och gamla uttjänta bussar. Vi diskuterade bostädernas utrustning med sängkläder, köksutrustning och möbler, vad för slags föda man anskaffade, hur den tillagades och vilka måltidsseder man hade. Milosch fick redogöra för männens klädsel, och hans hustru Vuolle fick beskriva kvinnodräkten och dess smycken. Vi gick grundligt igenom seder och bruk vid bröllop, fest och begravning. Milosch fick redogöra för zigenarnas tro om döden och om de makter som styr världen, om Gud och religion. Vi diskuterade barn och barnuppfostran, lekar och nöjen, sånger och musik, sjukdomar och sjukvård. Långa samtal hade vi om zigenarnas rättsförhållanden och deras *kriser* eller rättegångar. Ofta talade vi om övertro och trolldom och om människors ondska och

Från tältskolan i Sköndal sommaren 1945.

Bilden är tagen 1946 vid Miloschs son Vatjulos bröllop med Jofi, en polsk zigenerska. I förgrunden Milosch och Vuolle. I bakgrunden Miloschs söner jämte deras hustur och barn. Foto Märta Claréus.

avundsjuka. Ständigt återkommande samtalsämnen var också zigenarnas förhållande till myndigheterna och vardagsumgänge med det svenska samhället. Det tröt oss aldrig samtalsämnen.

En icke oväsentlig del av detta material har jag under åren 1947–1959 publicerat i ett 20-tal längre uppsatser i den engelska tidskriften *Journal of the Gypsy Lore Society*.

Men mitt mångåriga samarbete med Milosch förde också till andra och för zigenarna mer påtagliga och begripliga resultat än vad dessa skrifter gav dem. Jag hade givit Milosch ett löfte att hjälpa zigenarna till skolgång, till ökad bofasthet och en bättre anpassning till det svenska samhället. Under 1940–1950-talen höll jag hundratals föreläsningar landet runt om zigenarna, ofta illustrerade med Arne Sucksdorffs utmärkta kortfilm *Zigenare*. I artiklar,

tidningsintervjuer, radioföredrag och TV-framträdanden visade jag på zigenarnas svåra förhållanden och underströk vår skyldighet att ge dem hjälp. Denna information mottogs med desto större förståelse som intresset för den tredje världens folk under krigsåren växt sig allt starkare. Hösten 1952 ringde mig en riksdagsman, och sade sig vilja med ett antal riksdagskolleger motionera i riksdagen för en utredning rörande zigenarnas levnadsförhållanden. I ett brev gav jag honom faktaunderlag för en dylik motion. Undertecknad av ett tiotal riksdagsmedlemmar inlämnades den till vårriksdagen 1953. Sedan arbetsmarknadsverket, skolöverstyrelsen och socialstyrelsen förordat en allsidig utredning av vandringsfolkets levnadsförhållanden, beslöt riksdagen att en sådan skulle verkställas. Tre utredningsmän tillsattes. Dessa antog arbetsnamnet "1954 års zigenarutredning".

Den dag då riksdagen fattade detta beslut var för mig en högtidsdag: vårt folk hade beslutat att ta sig an en främmande och för-

Johan Demitri Taikon dog 1950 och jordfästes efter grekisk-ortodox ritual. Foto Märta Claréus.

Förberedelser inför bröllopsfesten. På bilden Emanuella, Katti och Fia, som hör till de svenska zigenarna. Foto Ann Eriksson 1993.

aktad folkspillra för att föra den in i sin kulturella gemenskap.

Ty detta blev zigenarundersökningens resultat. Jag blev dess sakkunnige och fick i uppdrag att besöka alla vårt lands zigenarfamiljer och med dem diskutera deras framtid. Detta verkställdes 1954–55. Följande år publicerades zigenarutredningens *Betänkande* i Statens offentliga utredningar. Som bilaga ingick min intervjuundersökning *Zigenarnas levnadsförhållanden 1955*. De i Betänkandet framlagda förslagen godkändes i allt väsentligt av vårriksdagen 1958, varvid särskilt underströks betydelsen av att barnens skolgång tryggades och att zigenarna bereddes sysselsättning på arbetsmarknaden. Detta innebar, att arbetsmarknadsverket fick åta sig en dryg del av arbetet med zigenarnas samhällsanpassning. I kungl. brev 1960 bestämdes, att arbetsmarknadsverket också skulle svara för bostadsanskaffningen för zigenarna. Som sakkunnig i

verket (liksom i socialstyrelsen) kallades jag ideligen de följande åren till skilda orter i vårt land, där zigenare ville slå sig ner, för att hjälpa till med bostadsanskaffningen. I stort sett visade de kommunala myndigheterna förståelse. Där inga hyresbostäder stod att få, kunde jag på kommunal mark och i samarbete med ortens tjänstemän utse en tomt, där en av arbetsmarknadsverkets s.k. paviljonger kunde uppföras. Dessa paviljonger var goda, vinterbonade, källarlösa bostäder om 72 kvadratmeters boyta jämte 13 kvadratmeter ekonomiutrymmen. Byggnaden inrymde kök och tre rum jämte badrum och hall. Köket hade elspis, kylskåp och helt modern köksutrustning, golven i alla rum var täckta med linoleummattor, färgskalan i alla rum var ljus och trevlig. Husen blev inte zigenarnas egendom, utan de hyrdes ut av arbetsmarknadsverket till kommunerna, som i sin tur kunde ta ut en mindre hyra av de boende.

Med få undantag lärde sig zigenarna snart att sköta sina nya hem och att trivas i dem. Den 1 juli 1960 var i hela Sverige 97 familjer om 377 medlemmar bofasta, medan ca 125 familjer om tillsammans ca 560 medlemmar nomadiserade. Den 1 juli 1964 var 216 familjer om tillhopa 911 medlemmar bofasta, medan endast 15 familjer om tillhopa 82 medlemmar levde ett ambulerande liv. Dessa 15 familjer var de sista av de 761 zigenare som fanns i vårt land, då jag 1943 började min zigenarundersökning. De var ättlingar till de zigenare, som blev kvar i Sverige då myndigheterna 1914 förbjöd all zigenarimmigration. I min bok *Zigenarna i Sverige* (1965) har jag grundligare och med bildmaterial kunnat redogöra för zigenarnas förhållanden och de statliga åtgärder som vidtogs för deras inlemmande i det svenska samhället.

Våren 1964 besökte jag alla zigenarhem i Göteborg. Där stod tre av arbetsmarknadsverkets paviljonger just uppförda, och familjerna var nyss inflyttade. I ett av husen mötte mig husmodern, och knappt hade hon fått syn på mig, förrän hon tog mig i armen och ivrigt visade, att hon hade något viktigt att säga mig.

– Tillhagen, det var då bra du kom! Nu ska du få se! Titta här! Ser du sådan fläck det är på väggen? Och *här!* och *här!* Se bara! Det är slarvigt gjort, medge det! Och titta här bakom elementet!

– Men, Luba, är du ledsen för att du och din familj fått flytta in i detta nya hus? Tycker du inte om det?

– Är du förbannad? Tycker jag inte om mitt hus? Jag *älskar* detta hus, Tillhagen, och jag kan inte tåla, att det har den minsta fläck...! Det är hela saken. Förlåt mej, kära du, om jag låter otacksam! Jag

kan bara gråta, då jag ser, hur fint vi har det. Jag säger till min man om kvällen, då barnen – kan du tro – *badat* och sover under rena lakan i en riktig säng, *Devla*, säger jag, *Devla*. Detta kan inte vara sant! Jag vaknar nog i morron i ett tält!

Tjugo år senare höll jag en föreläsning om zigenarna på Etnografiska museet i Göteborg. Hälften av mina åhörare var zigenare, de flesta modernt klädda unga damer. Efter föreläsningen berättade de för mig, att de just höll på att ordna en utställning i Göteborg om zigenarna. De hade alla gått igenom vanlig folkskola, flera hade skaffat sig ytterligare utbildning som lärarinnor, sekreterare med mera. De kände sig alla väl tillfreds med att vara inlemmade i det svenska samhället och kunde inte tänka sig ett annat liv.

Fr.v. Milosch' bror Grantja, hans bror Johannes, hans syster Olga, äldste sonen Fardi, sonen Savka, hans hustru Vuolle, Grantjas hustru, Milosch syster och Milosch själv.

KAMERAN SOM TRADITIONENS SPEGEL

Åsa Thorbech

– *Meningen med det hela har varit att rädda så mycket som möjligt, att lämna ett bidrag om än blygsamt, till kulturhistorien.*

Så fint och träffande har fotografen August C. Hultgren beskrivit sitt arbete, fotografierna från Ydre härad i Östergötland. Han var en så kallad bygdefotograf och har dokumenterat livet han mötte.

På liknande sätt har andra fotografer skildrat människorna i sina trakter då som nu. Limafotograferna vars samlingar finns på Nordiska museet är några av dem, Sune Jonsson i Västerbotten en annan. Gemensamt för dem alla är att vilja ge oss *sina* bilder. De arbetar oftast på eget uppdrag, långsiktigt och lågmält.

De här fotograferna dokumenterar ett brett spektrum av livet, de visar oss både miljöer och människor, både vardag och fest, både livets vanlighet och dess höjdpunkter. Så brukade man inte tänka i allmänhet. Kameran kom bara fram vid vissa tillfällen.

1954 skickade Nordiska museet ut en frågelista om "Porträttfotografier". Svar från hela landet samlades in på frågor om *när* man fotograferades, *hur det gick till* hos fotografen och *hur fotografierna användes.*

Här berättas om dagar då fotografen kom eller då fotografen uppsöktes i stan eller på marknaden.

Formuläret med frågor som sändes ut gjorde att materialet disponerades på likartat sätt av meddelarna, men bortsett från det är innehållet – ibland till och med språket – så slående ensartat att

man kan tala om mycket fasta traditioner kring synen på fotograferandet.

Konfirmationen nämns i så gott som alla svar. Sen kom ungdomsbilderna som byttes bland vänner, förlovningskorten på var och en av de nyförlovade, bröllopskortet ofta taget inne i stan dagen före eller efter bröllopet. För männen är fotot från militärtjänstgöringen i kronans kläder nämnt. Arbetskamrater fotograferades tillsammans och likaså togs gruppbilder på familjemedlemmarna inklusive hästen och hunden. Jag har också sett bilder med familjens ko.

Fotografering i samband med årets högtider spelar ingen roll i de här svaren och frågas inte heller efter, men bilderna finns.

Med hjälp av fotografierna kommunicerar man med varandra: "Om jag får ett kort av dig får du ett kort av mig" hette det bland vänner. De gamla så kallade visitkorten som finns i äldre album togs vid speciella tillfällen, men också "när man lyckats få en skapligt fin blus, klänning eller hatt" skriver Mimmi Gustafsson. Efter att ha sett provkorten beställdes i regel ett dussin att dela ut.

Genom att ge bort och få kort byggde man upp små samlingar av porträtt att plocka fram vid besök. De gamla korten är dyrbara, ofta tummade ägodelar som ibland sattes in i album. Brudfotot ramades in och hängdes upp på väggen eller ställdes på byrån.

"Man vände sig till yrkesfotografer. Några andra som fotograferade fanns just inte. I Nysätra fanns ingen fotograf förrän i början av 1900-talet. Denne for ofta omkring i byarna och tog kort framför bostäderna med familjen samlad utanför." Så skriver Olof Carlsson från Västerbotten.

Från Bohuslän berättar Karl G. Larsson på motsvarande sätt om familjefotograferingen: "Naturligtvis hade samtliga personer klätt sig i sina bästa kläder (ej högtidsdräkt), hästar, seltyg och fordon putsade, gårdshunden i koppel, jägaren med bössan i hand, gammelfar med käppen, husmor sittande på en stol med minsta ungen i knät osv."

Hur bilderna skulle se ut visste fotografen. I ateljén arrangerades med stolar, bord, accessoarer, fonder. Lösa fonder kunde också höra till den resande fotografens utrustning. Egentligen kunde man inte påverka bilderna och fanns det någon anledning? Hela ceremonin var ju så formell och en poäng var att genomföra allt enligt traditionen. Det bidrog till gemenskap och samhörighetskänsla.

Jag hajade till när jag såg en ateljébild från 1920-talet av Gunnar Lundh som föreställde ett barn – och jag tror det är den här förmågan att ändra konventionella sätt att se och i stället hitta nya som är fotografens/konstnärens styrka: han knäppte barnet stortjutande. En sån bild berättar om barnets skräck och tvånget det kände och säkert minns upp i hög ålder från det här tillfället. Lundh fortsatte hela livet att ta inkännande barnporträtt och kanske han blev en av våra förebilder när det gäller att ta barnbilder, en skapare av nya traditioner.

Vi har nu sett vilken typ av bilder de gamla porträttfotograferna tog, vi vet att mallen inte passade alla, och vi vet att det fanns kringresande fotografer som man kallade på vid högtidliga tillfällen men också sådana som på eget uppdrag reste runt och fotograferade.

När fotograferingen på 1890-talet börjar bli allt mer vanlig även bland amatörer får vi en ny typ av bilder, skildringar inifrån, så att säga. I så gott som alla familjer är det idag någon som fotograferar. När sker det? Ja, jag tror inte motiven till att fotografera skiljer sig så mycket från tidigare. Vi fotograferar sånt vi värderar högt, sånt vi vill minnas och visa släkt och vänner. Barnen, fritiden med resor och fester, bilder på vänner och bekanta. Mera sällan sorgen, ensamheten, enformigheten.

Bilderna som vi beställt eller själva tagit är fantastiska dokument om oss människor, av samma dignitet som dagböcker, brev eller barnteckningar. Kanske den sista jämförelsen ändå inte är riktigt bra, för barnteckningen har inget medvetet manipulativt över sig, vilket fotot oftast har. Den som fotograferar kontrollerar motivet, väljer verklighetsutsnitt, den som vill bli fotogaferad är också medveten om bildens betydelse när det gäller att förmedla budskap.

Vid en titt i Nordiska museets arkiv får vi en hum om vad det rör sig om för material. Vi har raderna av fotoalbum, de tidiga fyllda med ateljébilder, de senare med amatörbilder. Men de enstaka fotografierna som är tagna av både yrkesfotografer och amatörer är ändå flest där de ligger åtkomliga under olika rubriker. Även press- och reklambilder finns.

Söker vi under rubrikerna Års- och Familjehögtider i vårt arkiv hittar vi ett koncentrat av bröllops- eller begravningsbilder, av bilder på jul- och midsommarfirande. Bilderna var aldrig tänkta att presenteras så en gång, de var ju en del av *familjens* minne. Men

för oss berättar museets vedertagna indelning av fotografierna och mängden foton under varje rubrik nogsamt om de händelser som varit viktiga att ta, och de skvallrar om konventioner som gällde för hur man firade och hur man ville visa upp sig. Bilder från vitt skilda platser ser nästan likadana ut, vilket inte förvånar när man läst svar från hela landet om när och hur kameran kom till användning. Fotograferandet blev i sig en tradition som hörde till firandet. Inte konstigt att vi fortsätter än i dag att framför allt plocka fram kameran när något skall firas eller befästas.

Årets och livets högtidsstunder ger livet rytm. Bilderna kan tjäna som partitur, de ger oss en mall att hålla oss till för firandet och att återvända till. De förstärker traditionen. Kan det vara så? Rytmen i livet gör det lättare att uthärda, rytmen är gemensam.

Minnet förändras med tiden, traditionen förändras, men bilderna som tagits förblir desamma. Så länge aktörerna ser dem finns sammanhanget bevarat, och bilderna tjänar som utgångspunkt för raden av doftrika minnen. Bilder som vi inte har någon relation till hamnar lätt i en annan kontext. Man tittar mera "nyktert" på dem, analyserar dem, jämför dem med varandra. Andra sammanhang uppdagas, men vi tappar måhända värmen och intimiteten.

Museerna anförtros de dyrbara minnena. Ansvaret att vårda och visa dem rätt är stort. Vi kan lära oss så mycket om människors tankar och känslor från bilderna och man känner den största respekt för materialet.

Och olika slags fotografier säger saker på olika sätt.

Ateljébilderna, det vanliga visit- eller kabinettskortet, skol- och bröllopskorten, görs på beställning. Man vill visa upp sig och fotografen vet det. I ett samarbete visar man tidens rådande synsätt.

Bröllopet är onekligen den livshögtid som kanske allra mest fotograferas. Denna bild ur Nordiska museets Lima-samling visar att man låtit kalla på fotograf i samband med det högtidliga tillfället. Fotografen har utnyttjat ljuset utomhus och för effektens skull låtit hänga upp en lös fond bakom brudparet. Foto Georg Renström.

Vår tids *dokumentärfotografer* arbetar mer självständigt och vill visa de generella, allmängiltiga dragen, de förmedlar stämningen i sina bilder, den ljusa varma midsommarnatten, allvaret vid begravningen, betydelsen av olika händelser, av samvaro, kärlek, död – känslorna. Också sorgligheten är viktig.

Pressfotografen ger oss nyhetsbilder och måste i en bild sammanfatta vad kräftpremiären eller VM-guldet innebär. Med sin stora spridning ger bilden traditionen tyngd, ibland blir den en föregångare för ett nytt sätt att se.

Amatörbilden är vårt eget val av bild, och vi fotograferar ofta efter

de föreställningar vi fått om hur något skall ses och när kameran skall vara med. Men jag kan ha fel.

Reklambilden slutligen lyfter fram och vill sälja en produkt eller idé. När det gäller års- och livshögtider innebär det ofta iscensättningar av sammanhang där produkten, idén, finns med. Våra traditioner blir tacksamma utgångspunkter för en kommersiell marknad.

Just det faktum att utgångspunkterna för fotograferandet skiljer sig åt gör att vi som betraktare bör veta i vilket sammanhang en bild tagits. Då kan vi också lättare förstå bilderna. Ann Eriksson till exempel som fotograferat zigenarflickorna som gör sig fina till bröllopsfesten är en dokumentärfotograf. Hon har känt familjen under lång tid och kan på ett självklart sätt smälta in i miljön och ta en sådan bild (s. 274).

Varje tid och varje typ av fotografering har sitt bildspråk och sina konventioner, det ser vi när vi jämför motiv över tiden. Med hjälp av kameran kan vi visa upp oss, minnas, vara delaktiga, bli berörda, övertygade, befästa traditioner.

ENGLISH SUMMARIES

Translated by Skans Victoria Airey

Traditions

BY EBBE SCHÖN

Fataburen 1995 (In Joy and Sorrow) is about high days and holidays, traditions, and festive customs, subjects which have been of key significance in the work of the Nordiska Museet and Skansen right from the beginning. At Skansen the traditional festive days have been celebrated richly through the years, and to a certain extent even newly created, while at the Nordiska Museet much time has been devoted to collection and research and a significant number of displays, both permanent and temporary, as well as to publications.

Going through the Nordiska Museet's wealth of records on traditions is a fascinating experience. Customs, usage and beliefs, to be sure, are usually grouped round fixed themes; but the variations are so great, and take so many forms, that one is confronted by something which can perhaps best be described as a weaving, full of artistry, rich in colours and patterns, and in all sorts of shades and tones.

During the 20th century the mass media and commercialism have made a strong contribution towards the creation of more uniform traditions across the country. But if we look under the surface we find that the celebration of high days and holidays still has a great range of variations. It seems that most families stick to a particular custom or customs connected with earlier or local usage. Some traditions disappear, certainly, and new ones come in, but the process goes slowly and takes time. It took several decades, for instance, for St. Valentine's Day to make an impact in Sweden.

Among much else, we undoubtedly need the festive customs of life and of the year to create meaning and coherence in our existence. Those types of feasts which are predictable, with their fixed, suggestive rhythms, have, perhaps, their greatest value as rites of passage on entering new phases in age or social position as well as being a powerful factor in providing security.

Great Festive Days of Life and of the Year

BY NILS ARVID BRINGÉUS

Great festive days form the boundaries which indicate where we are in our lives and in the course of the year. They provide fixed points which give order and stability, variation and joy. Even if they are quickly over the great festive days play a big part through the expectations they build up and the memories they leave behind.

The medieval church year in Sweden was richly garnished with feast days, which were later reduced, partly through the Reformation and partly through the calendar reform of 1772. The most recent calendar reform was carried out in 1953. The latter half of the 20th century has brought us new international festive days, but these have scarcely become na-

tionally celebrated days any more than the Swedish National Day, 6th June, which was introduced in 1985.

17th century almanacs were full of saints' names, but in 1901 a more appropriate list of names for the time was introduced with 356 names, of which 134 were women's names. The celebration of birthdays among ordinary people is a relatively late phenomenon and occurred mainly in connection with reaching a new decade in one's age, from the 50th birthday onwards. Nowadays children's birthdays are just as important as those of adults. Celebrations are regulated to a great extent by social pressure among people's relatives and friends. For those who live alone or are ill such occasions can pose more of a problem than a pleasure and many people put announcements in the daily papers to say that they are going to be away on such birthdays. In our day there are also strong commercial pressures towards party-giving, as well as from the catering branch. When we put on a party we can buy most services from specialists. Funerals are almost entirely arranged by funeral directors, while weekly papers and books of etiquette give suggestions about other festive occasions.

Annual festivals during spring and summer often take place outdoors, while those to do with the course of life are usually indoor celebrations. The strict pattern characteristic of festive celebrations in the past has nowadays been replaced by more informal and unconventional forms. In comparison with the Continent, however, festive occasions in Sweden are more restricted as far as guests are concerned and it is only on the days of really big birthdays that the doors of the home are open for whoever wants to come. Most festive occasions are segregated into particular age groups or connected with societies and associations which lead a rich and flourishing life in Sweden. Food and singing, and flowers and candles, are components of the festive pattern, as well as certain kinds of gifts which have become increasingly functional in tone. The significance of festive occasions is visible, not least, through the fact that we try to hold on to them for the future and for our children through the medium of the camera and videofilm. In spite of adapting to changed circumstances we try to live with the idea that the great festive days are the really happy days of our lives.

The Mistress of Årsta's Favourite Month

BY LILLEMOR HOLMBERG

It emerges from the famous journal (1793–1839) of the Mistress of Årsta, a treasure of cultural history in the collections of the Nordiska Museet, that traditions both great and small were important on this manorial estate near Stockholm. *Årstafrun* (the Mistress of Årsta) knew well both how to arrange the big festivals which came over and over again and about the vigilant observation of small events. During the bleak winter season she lay low, but in July she came to life. This was the season when, in rapid succession, the traditional haymaking festival in honour of the royal Duke Fredrik Adolf and the Mistress of Årsta's charming name's day, Helene Day, were both celebrated. This was the time when the resident poet of Årsta, Carl Michael Bellman (famous 18th century song-writer, wit and man-about-town), favoured the gentry with specially-written verses and the cannon thundered out in a salute.

The lifetime of Märta Helena Reenstierna, known almost always in Sweden as *Årstafrun* (1753–1841), spans the reigns of five monarchs. She takes up, indeed, a remarkable and honourable position in Swedish history and the Årsta Journal offers us rich and amusing material as far as traditions and customs are concerned. Märta Helena Reenstierna lost seven of her eight children while they were of tender years. But with her sound and balanced disposition she kept her sorrow to herself and lived an extrovert life for the good of others. In that repect the great annual traditional festivals played an important role: they made a break in a tough and sometimes vexatious everyday routine.

Let us go to the table!

BY ANDERS SALOMONSSON

Food is much more than nourishment: the symbolic significance of the different courses and, above all, of mealtime customs, is considerable. One can boast with food just as one can show mutual understanding or subservience. This is just as true today as it was in pre-industrial farming society. The ritual of the mealtime is often so accepted and predetermined that even small divergencies reveal feelings of being an outsider. If we think we have freed ourselves from the tight management of eating during more recent years we are mistaken. It is just as easy today to give oneself away culturally at the table as it was a hundred years ago.

This is true in particular of food and mealtime customs on the great festive days of life and of the year. On these occasions the power of tradition is particularly obvious: the menus at Christmas and at weddings, for instance, change much more slowly than eating on weekdays. Food traditions are to a great extent regionally based, but great disparities can also occur between different families. This becomes evident, not least, when newly-established families set out to create their own food traditions on the basis of previous experience.

This article gives examples of traditional fare at the break-points of the year and of life, but also discusses the steadfastness of food to tradition and the capacity of food customs to express and reveal cultural habitat.

A Meeting of Cultures

BY KARIN LÖVGREN

The author is working on a documentation of the way young families celebrate the great festive days of life and of the year. In this article she dwells mainly on the way newly-established families "pick up" traditions from their earlier family life and create their own traditions.

Jacqueline and Josef are Syrians. Josef, who is already living in Sweden, got his brother to propose for him in 1982, since his bride-to-be was still in his homeland, the Lebanon, where they had actually agreed to meet. They were later married in an air-raid shelter in Beirut without any rings, flowers of photographs, and only Jacqueline's parents and a priest were there apart from the bridal couple.
Ulrika and Sten, a young Swedish couple, were married in 1991. Their wedding was in church, even though Sten had certain misgivings about this; and they observed traditional Swedish etiquette for their clothes and the wedding reception.

Birgitta and Ingmar, who are also Swedish, had both been married before and had children by their earlier marriages. The wedding took place out-of-doors and their wedding reception was simple, in a *"fritis"*—recreation centre. But it was given tremendous attention by the mass media. Ingmar had worked as information secretary to a party leader, and it was this person who conducted the civil ceremony.

The activities of a girl who has just become 18 are also followed here. She and a girlfriend have just begun to organise their own parties. Just now a school-leaving party is being planned.

The people involved in the research project will be followed for a year. In this way the Nordiska Museet can observe how new traditions are created. Calendar celebrations are accorded just as great interest as improvised parties in the research project, and continuity and change are also studied. Even now one can say that diversity is the hallmark of celebration rather than stylisation or refinement.

So Long Ago—So Recent

BY SKANS TORSTEN NILSSON

The author was born and brought up on a farm in an old-fashioned village in the province of Dalarna, an area rich in traditions. Now, at the age of seventy, he looks back on different aspects of the changes the village has undergone.

The self-sufficient household died out with the Second World War, and housing modernisation took place in the 1950s. The local dialect has increasingly been disappearing and in consequence a large amount of parish folklore is being forgotten.

The old custom of "walking with the star" (photo 1) continued up to 1957. Those involved went on foot from farm to farm and sang traditional songs. The celebration of Walpurgis Night with the lighting of large bonfires on the evening of 30th April lives on but in changed form. Christmas customs in the home, however, have completely altered in character: even in the 1940s the Christmas table was left laid and ready on Christmas Eve—for the dead of the farm.

Funerals have become urbanised—the last old-fashioned funeral to take place in the village was in the mid 1950s. One died at home on the farm and *"stod lik"* there (i.e. one's body was laid out at home and made ready for friends, neighbours and relations to visit and take their farewells) and after a special ceremony the coffin was taken in procession to church. Relations and neighbours made contributions in kind to the lavish funeral meal, which also took place in the home. This is described here in detail, as is an experience the author had as a child of the death portent, *"fegljus"*, (a type of ignis fatuus or will o' the wisp).

An old custom which is still alive today and also described in detail is *kryckdragning*—where two full-grown trees, a spruce and a pine, are selected and cut down by the friends of a couple who are going to be married, and ceremonially set up by the entrance to the family home as a token of respect.

Baptism

BY AGNE FURINGSTEN

In order to understand the customs associated with baptism one must look at its religious bases. Within Christianity there are, in principle, three different approaches:

Within the Roman Catholic, Orthodox, Anglican and Lutheran traditions baptism is seen as a "sacrament", an act whereby God's grace is conveyed to the newly-born, who thereby obtains fellowship with God. The child is, namely, separated from Him from the beginning because of original sin. This way of looking at things is known as "sacramental".

Within Methodism the concept of original sin does not occur, so the child is baptised symbolically because it belongs to God.

The third approach is the baptist or believing baptism view, which is used within the Baptist and Pentecostal movements. Only the person who is intellectually aware of his belief in Jesus may be baptised. Adult baptism is therefore implied. At the same time baptism is seen as an act of confession.

In the past baptism had to take place as quickly as possible after the birth of the child, and in church. But gradually baptism in the home became increasingly common, and among the Swedish peasantry took place most often in the home or in the parsonage even up to the 1940s. During that decade baptism in maternity hospitals was very popular in Sweden, but in the 1950s the church took the initiative once more, and today most baptisms take place there. The frequency of baptism has decreased however, as a consequence of the radical movement of the 1960s. It is lowest in Stockholm, where only 55% are baptised.

The ritual of baptism has changed a lot since the Middle Ages. Even in the Swedish canon law of 1529 the actual ritual of baptism was preceded by the driving out of the Devil, and an anointing ritual occurred. The child was also dipped into the water three times. But gradually baptism has been much simplified.

In the earliest Christian period baptism took place out in the open, and in the first churches there was often a large baptismal basin, where there was also room for adults. When the tradition of child baptism came in baptismal fonts were needed. In Sweden the earliest of these are from the Middle Ages and decoration is common: stylised plant motifs,

rope patterns, plaited bands, check patterns, figures from the Bible, etc. On the other hand, the baptismal motif is not common.

The custom of having godparents is regarded as an early one in the history of the church. From the beginning it was the duty of the godparents to see to the spiritual upbringing of the child, but later they became more of a material support. From 1894 onwards godparents have only been passive witnesses.

Christening robes and the christening party, like other elements in baptismal customs, have changed through time. There is nothing that can be regarded either as right or wrong among the customs used. At the centre, however, must lie the baptism in its deepest meaning: a religious act symbolising the gathering up of the person baptised into the fellowship of God.

Going out Courting

BY LENA KÄTTSTRÖM HÖÖK

Showing signs of tenderness towards each other during daylight, or in any way at all in the sight of others, was usually unthinkable in traditional farming society. In Sweden there was a certain tradition, above all in the northern areas of the country, connected with the idea that young people should get to know each other and find a marriage partner. One expression used for this was "to go out courting". All the young men of the village who were confirmed and had paid their admission into the young people's group in the form of money or spirits were allowed to take part. They went round in an assembled troupe to all the girls of marriageable age in the village who were each bedded down in one of the farm outhouses. One of the boys stayed behind at each place and slept near the girl while the other boys went on. The couple lay and chatted to each other in bed, fully clothed, she under the fell (bedclothing consisting of a sheepskin and a woven textile sewn together) and he on top of it. Everything went according to custom and was regulated by a certain "bed etiquette", where the survival of unwritten rules was carefully controlled by the young people's group. Gradually the collective night-time courting developed into an individual courtship with a chosen girl. Then there was a loosely defined transition to being regarded as engaged, more or less linked with some sort of formal event. The individual courtship phase was usually as secret as possible. One did not want to make a fool of oneself when things were not decided, and thereby ruin one's position in the marriage stakes. It was characteristic for the areas of Sweden where such forms of courtship were usual that the young people themselves had a lot of say in their choice of marriage partner. During the last phase of courting it was common to sleep together, but it was an unwritten rule that the couple got married if a child was found to be on the way. There is much which indicates that the courtship could be long, but with a short period as an engaged couple, presumably because the last stage before marriage implied living together.

Love Tokens

BY JOHAN KNUTSSON

A considerable amount of the folk art in traditional farming society—perhaps most of it—can be associated with the festivals of the year and of life. In this article examples are given of the folk art which was produced in connection with weddings and setting up house. My survey is based on the documentary and object collections of the Nordiska Museet.

The road to marriage was paved with a series of gifts in both directions. It began with the *"känning"* —an unassuming gift, the purpose of which was to start an acquaintanceship. A common *känning* from boy to girl was a beautifully carved wooden spoon. These were particularly common in the provinces of Härjedalen, Dalarna and Jämtland.

Courting gifts were those presents which the boy gave to his girl during the courtship period, the time when the relationship grew stronger. They consisted of different working implements for the preparation

of flax, and for weaving and washing. In the provinces of Skåne and Hälsingland beautifully painted swingles were particularly common, in the province of Uppland carved distaffs for holding flax were usual. If the giver himself did not make these the gift could be ordered. Many of these objects have been made in a rational manner, quickly, and with a fine sense of form, by clever craftsmen using the same sort of tools, with the aid of the same templates, the same colours and the same skills.

This is also true of the showy betrothal casket in which the betrothal gift was handed over after the marriage contract had been drawn up. The casket clearly expresses the distinguishing feature of folk art in general: its strong local character.

The bride was often carried to the wedding on a side-saddle prominently displaying her initials and the year of the marriage. The saddle, like the splendid hames and saddle harness which were only used on highly ceremonial occasions, was as a rule the result of rationally produced craftwork, where the village saddlemaker, carpenter and smith were among those who took part.

The dowry was the parents' contribution towards the setting up of the home. Here, above all, it was a matter of a chest packed with textiles for the new home. Inscriptions, dates, owners' initials and, in some individual cases, the signature of the maker, show that they were often ordered for the son or daughter of the house when they were of marriageable age.

Fiftieth Birthday Celebrations

BY BENGT AF KLINTBERG

The custom of celebrating fiftieth birthdays with a party on a grand scale is peculiar to Sweden. Strangely enough no very detailed research has been done on the subject, but we can regard it as established that it arose among the middle classes during the second half of the 19th century and that it reflects a middle class view of getting on in the world.

In the provincial press it has long been common for people to put in announcements saying that they do not want anyone calling on them to make a fuss of their fiftieth birthday. This can be seen as a protest against holding a party, since this does not work particularly well among the less individualistic classes of society. Another form of protest is the carnivalesque element in celebrations, which has become increasingly common, particularly out in the Swedish countryside, since starting a couple of decades ago.

This article gives different examples of these carnivalesque traits. The material used consists mainly of letters sent in during 1992 to the radio programme, *"Folkminnen"* (Folklore). The author has also used replies to the Nordiska Museet's questionnaire on *"Namnsdags- och födelsedagsfirande"* (Name day and birthday celebrations), which reflect traditions during the first half of this century.

A fiftieth birthday party can nowadays be made known to people passing by the home of the person celebrating via large dummies, notices or words painted directly on the road, e.g. Ulla 50 ÅR, TUTA! (Ulla is 50, TOOT!) Previously these elements in the celebrations occurred mostly in connection with thirtieth and fortieth birthdays (where they are still common).

In certain parts of Sweden, above all in the provinces of Hälsingland and Gästrikland, the fifty year old is called on in the middle of the night by friends and workmates wearing masks. They are absolutely silent, and the person whose birthday it is has to identify all of them before they take off their masks. Sometimes these celebrations are started off with a salute, a rifleshot for every decade. Earlier on this century, before the custom of disguising oneself had spread, this salute was carried out with dynamite.

These nocturnal visitors often have joke presents of little or no value with them which they give to the person whose birthday it is before he/she gets the proper presents. They can, for example, deliver a live piglet or a hen.

The joke dummies and notices draw the surrounding area into the celebrations, thereby making

the event less private than the traditional middle-class fiftieth birthday party. The masks and the nocturnal timing contribute towards everyday norms and hierarchies being temporarily removed. These carnivalesque traits occurred previously among younger age groups. The fact that they have now also reached the stage of fiftieth birthday celebrations shows that fifty year olds today are perceived as younger than was the case a generation ago.

Did *Lucia* start at Skansen?

BY HANS ALFREDSON

Hans Alfredson, Head of Skansen, emphasises in this article the significance Skansen has had and still has in the creation and maintenance of traditions.

Artur Hazelius, founder of the Nordiska Museet and Skansen, introduced the seeing in of the New Year at Skansen in 1894, with Anders de Wahl, later on a very famous actor, who read Tennyson's poem, "Ring out, wild bells..." (from In Memoriam). Hazelius also started the celebration of Gustav Day, 6th June, at Skansen; later this occasion acquired the name, *Svenska Flaggans Dag* (Swedish Flag Day) and now it is the national day of Sweden. The celebration of Walpurgis Night is also Hazelius' work and without his initiative at Skansen the celebration of *Lucia* in Sweden (a festival of light which takes place on 13th December) would certainly not be what it is now.

Of the great calendar festivals it is really only Easter which is unfairly treated at Skansen, perhaps because Easter customs have mainly been emphasised in southern Sweden. This region lay outside Hazelius' sphere of interest. Now, however, even Easter customs are celebrated at Skansen.

The author points out that there are many traditions like, for instance, the first day for eating *surströmming* (fermented Baltic herring), crayfish parties, Martinmass goose, etc., many of culinary significance, which deserve to take root at Skansen because they have become important traditions for large groups of Swedes.

Christmas Markets

BY JONAS BERG

Stockholm used, in the past, to hold markets on two occasions, one being the autumn market at Michaelmas, and the other the Thomas market shortly before Christmas. And it was only the freemen of the city who were allowed to hire stalls. This article investigates which occupational groups hired stalls between c.1700 and 1850; also how this information can, to a certain extent, be translated into ideas of what was sold, and the significance these markets would have had both for those who kept the stalls and for their customers/those who bought there.

The Annual Rhythms and Festivals of Sport

BY MATS HELLSPONG

An increasingly secularised people, alienated from its dependence on the soil and the forest, has, during the 20th century, come to require new means of marking time in the annual rhythm. In this article the role of the sports movement is discussed as producer of new fixed points in this annual rhythm. The sporting year is an important instrument for all sports enthusiasts in their experience of time and, not least, a means of reconstructing in the mind the course of time and of the years. The dramatic and visual character of sport makes the big events easy to remember. Through the mass media the modern festival calendar of sport reaches both the active and strongly interested and those people whose interest in sport is lukewarm.

Older sport, at the end of the 19th century and beginning of the 20th century, was strongly connected with the annual changes of nature. With indoor sports halls and artificially frozen ice-rinks this connection has been weakened. Even so, a regular seasonal change between the different sports goes on being clearly distinguishable. The variation between summer and winter sports is sharper and

more definite in Sweden than in countries with fewer seasonal differences.

Three sporting events with strong traditions and well-developed ritual forms, and which come every year at about the same time, are taken up for closer discussion: the *Vasaloppet*, a race on skis, which takes place on the first Sunday in March; the Swedish bandy final, also in March; and the athletics competition between Sweden and Finland, known in Sweden as *"Finnkampen"* (the Finnish Contest), which occurs in August or September. The Vasaloppet is at one and the same time a historical panegyric, an élite run for long-distance skiers, and a test of manhood for amateurs. It is, besides, the special competition of rural Sweden, not to say of the backwoods, far away from the large modern sports arenas. The bandy final is the legendary cup final, often between two small places or a duel between the north and the south, often in dazzling late winter weather in front of an audience of tremendous local-patriot supporters. *Finnkampen* is presumably the athletics contest with the richest traditions in the world, a duel between the two halves of the former Swedish realm as it once existed.

With modern mass-media, particularly television, mass-media annual festivals have been created for millions of spectators. Examples of this include the Nobel festivities, the Melody Festival and the great sports events. It is, nevertheless, just those great sports events like the Olympic Games and world championships, with their unforeseeable drama, that work best of all as fixed points in one's memory, and as markers of time in the individual course of one's life.

Festive Days with a Great Story-teller

BY CARL-HERMAN TILLHAGEN

From 1943–1950, while the author was carrying out research on gypsies, he was fortunate enough to come across a story-teller, 60-year-old Johan Demitri Taikon, from among their own people. This man could neither read nor write, but proved to be a matchless teller of stories. From him the author was able to take down more than 250 genuine old stories of the type listed in Aarne-Thompson's *The Types of the Folktale*, as well as a number of legends, songs, proverbs and other forms of folk composition. There is reason to believe that Taikon's repertoire was still more extensive. This, together with the outstandingly lively manner in which he told his stories, where his rendering might almost be described as an exciting one-man theatre performance, makes him one of the greatest story-tellers known to research. The author has re-told some thirty of his stories and published them, partly in Swedish and partly in German (Taikon erzählt, Artemis-Verlag, Zürich1948, new editions 1973 and 1976).

The Camera as a Mirror of Tradition

BY ÅSA THORBECH

Åsa Thorbech, the author of this article, who works with the photographic collections at the Nordiska Museet, has looked at photographs of the great festive days of the year and of life and found that it is possible to divide them up into different types, each of which says something about our tradions, but in different ways.

We have different types of photographs: studio, documentary, press, amateur and advertising. With the help of the camera we try to have ourselves represented, remember, participate and be affected, be persuaded, and fortified, by traditions. Each age also has its image language and its conventions.

In this article the author's researches have included going through the answers to the museum's questionnaire on "Portrait Photographs", where "informants" from all over the country have described in a similar way the occasions on which photography usually took place: for instance at confirmations and weddings, when emigrating, or during military service. These family photographs tell us much about people's thoughts and feelings and comprise invaluable research material.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Redigerad av Anita Larson

VÅRA HÖGTIDER

Arnstberg, K-O., 1994. Hämnden. Den som gifter sig gör något kontroversiellt – och bör därför straffas. *Ottar;* 1994:1.

Bringéus, N.-A., 1965. Moderna ljusseder. *Rig.*

Bringéus, N.-A., 1976. *Årets festseder.* Stockholm.
[Flera upplagor finnes].

Bringéus, N.-A., 1979. "Uppvaktning undanbedes". Om fest som trauma. *Unifol;* 1978.

Bringéus, N.-A., 1987. *Livets högtider.* Stockholm.

Bringéus, N.-A., 1993. Bröllopsseder i Sverige – en översikt. *Kulturen.*

Bringéus, N.-A., 1994. *Antikvitetsrannsakningarna som folkloristisk källa.*
[Under tryckning].

Bringéus, N.-A., 1994. Att sörja i svart. *Rig.*

Frykman, J., 1988. *Dansbaneeländet.* Ungdomen, populärkulturen och opinionen. Stockholm.

Frykman, J., & Löfgren, O., (red) 1991. *Svenska vanor och ovanor.* Stockholm.

Hagman, O., 1987. *Nollan blir nymble.* Passageriter på Chalmers Tekniska Högskola. Göteborg.

Hellspong, M., 1969. Svensexor och möhippor. *Fataburen.*

Hertzberg Johnsen, B., 1993. *Konfirmasjonen i et livsløpsperspektiv.* Oslo.

Kjerström Sjölin, E., 1993. Minnet av bröllopet – om bröllopsfotografiet förr och nu. *Kulturen.*

Rehnberg, M., 1965. *Ljusen på gravarna och andra ljusseder.* Stockholm.

Skarin Frykman, B., 1993. *Larsmässemarknaden.* En folklig karneval i 1800-talets Göteborg. Göteborg.

Ström, U., 1993. *"Alla äter ju tårta... "* Födelsedagsfirande bland barn idag.
[40-poängsuppsats i etnologi vid Uppsala universitet.]

Swahn, J.-Ö., 1993. *Den svenska julboken.* Höganäs.

TILL BORDS

Bringéus, N.-A., 1976. *Årets festseder.* Stockholm.
[Flera uppl. finns].

Bringéus, N.-A., 1987. *Livets högtider.* Stockholm.

Lithberg, N., 1908. Bröllopsseder på Gottland. *Fataburen.*

Lundh-Eriksson, N., 1934. *Skånsk mat och skånska seder.* Gamla recept och sedvänjor. Stockholm.

Melin, S. A., 1945. Värmländska allmogekalas. *Värmland förr och nu.*

Salomonsson, A., 1987 (red). *Mera än mat.* Stockholm.

Uppteckningar (M) från Folklivsarkivet, Lunds universitet.

KULTURER MÖTS

Otryckta källor

Fältarbetsmaterial vid Nordiska museets Dokumentationsavdelning.

GÅ UR OCH FRIA

Dybeck, R., 1865. *Runa.* En skrift för Nordens fornvänner. Stockholm.

Ekström, G., 1957. *Sockenliv och sockenleverne.* Venjans församling 350 år. [Venjan].

Erixon, S., 1921. Ynglingalaget. *Fataburen.*

Frimannslund, R., 1949. Skikk og tro ved friing og bryllup. *Nordisk kultur;* 20. Livets högtider. Stockholm.

Keyland, N., 1954. *Folkliv i Värmlands finnmarker.* Stockholm.

Kättström Höök, L., 1995?. Seder vid frieri och bröllop. *Mora.* Ur Mora, Sollerö, Venjans och Våmhus socknars historia. 3. Malung. [Planerad utgivning 1995].

Levander, L., 1944. Den gamle ungkarlens käpp. *Dalarnas hembygdsbok.*

Löfgren, O., 1969. Från nattfrieri till tonårskultur. *Fataburen.*

Olsson, A., 1935. Gamla friarseder i Dalarna. *Pennfäktaren.* Dalajournalisternas jultidning.

Sundt, E., 1855. *Om giftermaal i Norge.* Bidrag till kundskap om folkets kaar og saeder. Christiania.

Sundt, E., 1887. Om *saedeligheds-tilstanden i Norge.* Christiania.

Svärdström, S., 1937. Artur Hazelius och Risamålaren. *Fataburen.*

Troels-Lund, F., 1936. *Dagligt liv i Norden på 1500-talet.* 9. Trolovning. Stockholm.

Wikman, K. R. V., 1937. *Die Einleitung der Ehe.* Åbo.

Wikman, K. R. V. 1959. Frieri. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid;* 4. Malmö.

Wintzell, I., 1972. *Så var barnen klädda.* Från kolt till täckjacka. Stockholm.

Otryckta källor

Stockholm
Nordiska museet
Uppteckningar i Etnologiska undersökningen (E.U.) och
Hammarstedtska arkivet (HA) framför allt frågelistor om Frieri och bröllop och
Förhållandet mellan könen.
Svenskt visarkiv
Uppteckningar om visor och ramsor

Uppsala
Dialekt- och folkminnesarkivet (ULMA)
Uppteckningar, särskilt frågelista S 23 om Nattfrierier från 1928.

Översättningen av citatet på mål i inledningen är utförd av Gerd Eklund.

KÄRLEKSGÅVOR

Björkroth, M., 1989. Mats Persson Stadig – dalmålare. *Dalarnas hembygdsbok.*

Bondpä, K., 1991. Folkligt måleri under 1700- och 1800-talen. *Lima och Transtrand.* Ur två socknars historia; 3. Malung.

Knutsson, J., 1993; Ur folkkonstens formvärld. *Hemslöjden;* 1993:1–4.

Knutsson, J., Friargåvor i bondesamhället och deras plats på vägen från "känning" till hemgift (Forskningsrapport, opublicerad), 1993, med där angivna frågelistsvar (Nordiska museets arkiv) och övriga referenser i noter samt käll- och litteraturförteckning.

Frågelistorna Nm 34 Bogträn; Sp. 2 Selkrokar och lokor, Nordiska museets arkiv.

FIRA FEMTIO

Bachtin, M., 1986. *Rabelais och skrattets historia.* Gråbo.

Bregenhøj, C., 1974. Helligtrekongersløb på Agersø. København.

Bringéus, N-A., 1979. "Uppvaktning undanbedes". Om fest som trauma. *Unifol;* 1978.

Bringéus, N-A., 1987. *Livets högtider.* Stockholm.

Danver, K., 1942. Födelsedag och namnsdag, särskilt med hänsyn till deras firande hos vår allmoge. *Folkkultur.*

Ekman, A-K., 1991. *Community, carnival and campaign.* Expressions of belonging in a Swedish region. Stockholm.

Frykman, J., & Löfgren, O., 1979. *Den kultiverade människan.* Lund.

Johansson, K., 1973. *Jag gratulerar.* Namnsdags- och födelsedagsfirandet under fyrahundra år. Stockholm.

Klintberg, B. af, 1991. *Folkloristisk brevlåda.* Stockholm.

Rosengren, A., 1991. *Två barn och eget hus.* Om Kvinnors och mäns världar i småsamhället. Stockholm.

KAMERAN SOM TRADITIONENS SPEGEL

ADOMUS; 1993:15.

Bergengren, K., 1993. *Tänka med ögonen.* Stockholm.

Kjerström Sjölin, E., 1993. Minnet av bröllopet, om bröllopsfotografiet förr och nu. *Kulturen.*

Frågelista Nm 162 "Porträttfotografier"

ETT HISTORISKT ÅR!

Nordiska museet under 1993–1994. Årsberättelse budgetåret 1/7 1993–30/6 1993

Redigering Bengt Nyström

Det gångna arbetsåret har framför allt präglats av museets största utställningssatsning genom tiderna, *Den Svenska Historien*, och till utställningen knutna program och evenemang av alla de slag. Utställningen var ett samarbete med i första hand Statens Historiska museum och länsmuseerna. *Den Svenska Historien* öppnades i mars 1993 och avslutades först i september 1994. Hela projeket har väckt stor och berättigad uppmärksamhet, bidragit till nya kontakter och lagt grunden för framtida samarbeten med näringsliv, skola och forskning. Stora publikskaror drogs också till det rikstäckande projektet, för hela landet närmare 2,5 miljoner besökare!

Samtidigt har museet utvecklat sin nationella uppgift som ansvarsmuseum för svensk kulturhistoria. Museets omfattande forsknings- och dokumentationsarbete har kunnat genomföras och grunden lagts till flera viktiga projekt. Arbetet med att skapa bättre arbetslokaler har fortsatt. Bearbetning och vård av museets samlingar har fortsatt liksom arbetet med att öka tillgängligheten till samlingarna. Stora förändringar har skett vid Julita Gård och Museer. Ett omfattande arbete med restaurering och konservering av Tyresö slott och dess samlingar har inletts.

Stiftelsen Nordiska museet

Verksamheten vid Stiftelsen Nordiska museet samordnas och leds genom Museiledningen med kansli och vissa övergripande funktioner, bl.a. information och fastigheter, samt bedrivs genom fyra funktionsinriktade avdelningar, Dokumentationsavdelningen, Föremålsavdelningen, Utställningsavdelningen och Minnesavdelningen. Till stiftelsen hör Julita Gård och Museer, som är en egen resultatenhet under museets nämnd, och Institutet för folklivsforskning, som genom ett samarbetsavtal med Stockholms universitet svarar för den akademiska utbildningen i etnologi. Stiftelsens styrelse, Nordiska museets nämnd, tillsätts av regeringen. Stiftelsens personal omfattade under budgetåret 244 tillsvidareanställda. Av dessa arbetade 167 i Stockholm, 23 vid Julita Gård och Museer och 6 i Centralmagasinet vid Julita, samt 37 vid Kulturarvet i Falun. Ca 35% finansierades med LAN-medel. Till detta kommer 114 personer i kortare anställningar för främst visningar och projekt.

Stiftelsen Nordiska museet redovisar ett underskott i resultaträkningen med totalt 5,127 milj kronor. Underskottet förklaras av nya redovisningsreg-

Ur Den Svenska Historien i Nordiska museet. En parafras på Carl Larssons målning "Gustav Vasas intåg". Foto Sören Hallgren 1993.

ler. Dessa innebär att intjänad men ej uttagen semester skall redovisas som en kostnad i resultaträkningen och som upplupen skuld i balansräkningen. Totalt uppgår kostnaden till 5,497 milj kronor; förutan den hade resultaträkningen visat ett överskott på 0,370 milj kronor.

På resultaträkningens intäktssida kan nämnas att det statliga anslagsbidraget och ersättningar från länsarbetsnämnder uppgick till 93,9 milj kronor (74,2%). De externa intäkterna och projektbidragen uppgick till 31,9 milj kronor (25,8%) av de totala intäkterna.

På resultaträkningens kostnadssida är som vanligt kostnaderna för arbetskraft 70,4 milj (52,7%) och lokaler 24,1 (18,1%) de största. Självfinansieringsgraden, de externa intäkternas och projektbidragens andel av verksamhetens rörelsekostnader, var 23,9%.

För budgetåret 1993–94 är omslutningen på balansräkningen 158,3 milj kronor. En betydande del utgöres av stiftelsens fondkapital och fondavkastning, närmare bestämt 124,9 milj kronor (78,9%).

Nordiska museets centrala verksamheter bedrivs i första hand i museibyggnaden på Djurgården och i annexet i Garnisonen, Linnégatan 89. Museet äger även Lusthusporten på Djurgården, upplåten till Institutet för folklivsforskning. Tyresö slott och park, Svindersvik i Nacka, Härkeberga kaplansgård och Matsgården i Östbjörka, Rättvik, visas som kulturhistoriska miljöer. Vid Tyresö och Svindersvik pågår olika restaureringsarbeten. På Julita Gård och Museer bedrivs en omfattande verksamhet huvudsakligen inriktad på godsets historia och på lant- och skogsbrukets kulturhistoria. Där finns även museets centralmagasin. Museet har även verksamheter vid Kulturarvet i Falun, Textilmuseet i Högbo, Sandvikens kommun, Bildvårdscentralen i Ulriksfors och Hoting, båda i Strömsunds kommun, samt i Kiruna och Gällivare.

Museets statliga huvudbyggnad är dåligt anpassad för modern museiverksamhet, både utställningar och service och vård. Museet har sedan decennier dragits med problem som trångboddhet, bristande teknisk standard och brist på funktionella lokaler. Genom åren har detta varit ett ständigt återkommande problem. Till en del löstes detta under 1993 genom att de nya lokalerna i Garnisonen blev klara. Minnesavdelningen med text- och bildarkiv, kulturhistoriska undersökningen, folkminnessamlingen, fotoateljén med bildvård, ADB-enheten samt INSAM-sekretariatet och Fotosekretariatet har nu fått nya och för ändamålet avpassade lokaler på närmare 4 000 kvm. Samtidigt har museets Kansli med redovisnings- och personalenheterna lokaliserats dit. Under innevarande år genomfördes en omfattande ombyggnad av kontorslokaler i museibyggnaden för Dokumentations- och Utställningsavdelningarna med bättre funktionella lösningar och bättre arbetsmiljö. I övrigt ligger museets lokalprogram fast och kommande etapper omfattar nya magasin i Stockholmsområdet för att lösa museets behov av bättre förvaring och vård av de stora föremålssamlingarna, och en fortsatt ombyggnad av museibyggnaden på Djurgården för bättre tillgänglighet och service för museets besökare. Byggprogram har upprättats för båda projekten. Parallellt fortsätter den yttre restaureringen av museibyggnadens östra och norra fasader och takpartier.

En omfattande restaurering av Tyresö slott har inletts i samarbete med bl.a. Tyresö kommun. Den omfattar en yttre restaurering av tak och fasader, en ombyggnad av västra flygeln för restaurang och konferensverksamhet, en inre restarurering och vård och konservering av de stora samlingarna, som flyttats till andra lokaler under restaureringsarbetet. Ett ny värmeanläggning kommer att installeras som medger bättre klimatstyrning. Samtidigt pågår en restaurering av Lilla Tyresö, av parken och flera byggnader inom slottsområdet i övrigt. Hela arbetet beräknas vara avslutat under 1997 och till sommaren 1998 planeras en återinvigning av donatorns, markis Claes Lagergrens bostad, även kompletterad med en utställning på temat *Kultur vid seklets början.*

Nordiska museet som ansvarsmuseum

Nordiska museet har i egenskap av nationellt ansvarsmuseum för svensk kulturhistoria ett övergripande ansvar för utveckling och samordning av museernas resurser på flera områden. Stödet till och samarbetet med olika kulturhistoriska museer pågår kontinuerligt och är en integrerad del av verksamheten. Detta sker övervägande genom kontakter och samverkan direkt med olika avdelningar vid museet, t.ex. inom dokumentation och genom olika gemensamma forsknings- och dokumentationsprojekt. För flera större samordnings- och utvecklingsuppgifter finns dock särskilda enheter, Samdok, Insam och Fotosekretariatet, för andra har olika samarbetsformer utvecklats, t.ex. för industrihistoria, barn- och ungdomskultur, utförselfrågor och utbildning. Samarbetet med länsmuseerna har varit omfattande.

SAMDOK

De kulturhistoriska museernas samarbetsorganisation för samtidsdokumentation och samtidsforskning skapades under 1970-talet. Verksamheten är idag väl etablerad med 82 samverkande museer, organiserade i pooler (arbetsgrupper) och samordnad genom ett särskilt sekretariat vid museet. Under verksamhetsåret har tre tidigare ej anslutna museer tillkommit och en ny arbetsgrupp bildats.

Efter att poolerna hade skrivit sina dokumentationsprogram beslöt Samdokrådet förra verksamhetsåret att låta utarbeta ett forskningsprogram. Uppdraget gick till docent Anders Björklund vid Sjöhistoriska museet som till höstmötet 1993 presenterade en första version av programmet *Samdok – utforskningen av det samtida Sveriges omvandling*. Huvudtanken är att låta Samdoks arbete forma ett brett upplagt etnografiskt forskningsprojekt med syfte att utveckla den löpande kartläggningen av det samtida Sverige. I programmet föreslås att vi ska arbeta för att inrätta en museibaserad professur i etnologisk samtids- och fältforskning, utifrån vilken en forskarmiljö kan byggas upp i nära samarbete med universitet och högskolor.

Ett annat betydelsefullt tema har arbetet med frågor rörande invandring och kulturmöten varit. I september inbjöd sekretariatet till seminariet *Kulturmöten i fokus* med syftet att bilda en arbetsgrupp för kulturmötesfrågor inom Samdok. Kulturmötesgruppen har nu 11 medlemsmuseer och är i färd med att utarbeta verksamhetsplaner och dokumentationsprogram. Samdoks offentliga program i museiveckan våren 1994 ägnades kulturmötesproblematiken genom en paneldebatt med rubriken *Dokumentation av det mångkulturella samhället. Vilken är museernas roll?* Även nästa metodkurs kommer att ägnas detta tema. Den kurs som hölls i september 1993 behandlade den dokumentära textens process från fältarbete till publikation och liksom tidigare kommer föreläsningarna att publiceras i en bok.

De löpande uppgifterna på sekretariatet har planenligt fullföljts. Resultaten av verksamheten går att fortlöpande följa i Samdokbulletinen.

INDUSTRIHISTORISKT FORUM

Arbetet inom det industrihistoriska forum som förra året bildades på museets initiativ har under året tagit fastare former. Industrihistoriskt forum är ett samarbetsorgan som samlar de ledande aktörerna för dokumentation och forskning, bevarande och vård av industrisamhällets kulturarv. En policy som preciserar syfte och uppgifter har antagits och ett handlingsprogram är under utarbetande. Det samarbete mellan museet och Riksantikvarieämbetet om en kartläggning av kunskapsläget på det industrihistoriska området, som inleddes med en riksomfattande enkät, har under året bl.a. kompletterats med resor i länen. På båda institutionerna har en dataläggning av uppgifterna inletts.

INSAM

En särskild samrådsgrupp för informationshantering vid svenska museer, INSAM, bildades 1990 med

ett sekretariat vid museet. Rådet och experter knutna till rådet arbetar som stöd åt landets museer, t.ex. för de som planerar satsningar på ny informationsteknologi. Sekretariatet ger kontinuerligt ut *INSAM-bulletinen*, där rådets och de olika arbetsgruppernas arbete redovisas.

Under året har ett projekt genomförts i syfte att öka de svenska museernas användning av datakommunikation; man har bl.a. redovisat informationsteknologins praktiska nytta i museernas arbete. Samarbetsgruppen för arkiv, bibliotek och museer (ABM-gruppen), som har som huvuduppgift att överblicka de tre sektorerna, har bl.a. kartlagt pågående samarbetsprojekt och studerat möjligheterna till samsökbarhet av arkiv-, biblioteks- och museidata.

INSAM har även upptagits som medlem i SUNET. Via SUNET når man universitets- och högskolevärlden och kan bli överkopplad till andra globala nät (Internet). Sverige är därmed det första landet i världen som kollektivt anslutit sitt museiväsende till Internet. I november deltog ett 40-tal museianställda i en utbildning i användningen av Internet.

INSAMs årliga möte hölls i april och samlade drygt hundra deltagare. CIDOCs årliga möte hölls i Ljubljana, där Sverige bl.a. ombads bli europeisk nod för ICOM Information Center.

FOTOSEKRETARIATET

Fotosekretariatet inrättades den 1 december 1993. Det är ett centralt forum för erfarenhetsutbyte, samordning och rådgivning för museer och andra fotosamlande institutioner, fotografernas organisationer och enskilda. En intendent föreståt verksamheten. Verksamhet leds av Fotorådet, där representanter från museer, bibliotek och arkiv samt Svenska Fotografers Förbund ingår; ordförande är museets styresman.

Fotosekretariatet arbetar för att stärka den fotografiska bildens betydelse i ett kulturhistoriskt perspektiv, såväl den äldre fotografin som den fotografi som görs i dag. Häri innefattas allt från insamling och vård, till att stödja och initiera fotografiska projekt och göra kulturhistorisk fotografi och fotohistorisk forskning tillgängliga. En huvuduppgift är att skapa en nationell bevarandeplan för fotografi, där en förutsättning för arbetet är en nationell fotodatabas. Man kommer också att arrangera kurser och seminarier och ge ut handböcker. Den första handboken, som behandlar hantering av fotografiska material, planeras komma ut hösten 1994.

Naturligt nog har Fotosekretariatets första verksamhetshalvår präglats av uppbyggnadsarbete och att ta del av tidigare erfarenheter. En broschyr som presenterar sekretariatet har framställts liksom ett första nummer av bulletinen *Kontaktarket*, som bland annat innehåller information om bildvård, digitaliseringsprojekt, kurser, utbildningar och forskning. Ett referensbibliotek börjar ta form.

Till Fotosekretariatet är experter knutna i tre arbetsgrupper, en som arbetar för att göra kulturhistoriska samlingar tillgängliga, en för vård och förvaring och en för bildarkivs- och fotografregister. Den nya upphovsrättslagstiftningen har diskuterats ingående. En rad föredrag och informationer har hållits, bl.a. under Museiveckan och i anslutning till museets fotoutställningar.

Ett nära samarbete har inletts med det norska fotosekretariatet, Sekretariatet for fotoregistrering. Det etablerades 1977, och är på många sätt föregångare och inspirationskälla. Samarbete har också inletts med Svensk fotohistorisk förening, som grundades den 20 maj i år. Bland annat kommer sekretariatets bulletin att ges ut i samarbete med den fotohistoriska föreningen och vissa föredrag kommer att bli samarrangemang.

BILDVÅRDSCENTRALEN

I januari 1991 startade ett utvecklingsprojekt för bildhantering och bildvård i Ulriksfors och Hoting, Strömsunds kommun, lett av Nordiska museet i samarbete med Jämtlands läns museum. Syftet var att utveckla metoder för att rationellt ordna, vårda, registrera och databehandla fotografiska bilder. I förlängningen skulle det skapa möjligheter för landets museer att köpa bildvårdstjänster mm. Projektet, som avslutades i och med detta budgetår, har

givit ny kunskap om hantering av bildsamlingar och principer för bildvård och registrering.

Bildvårdscentralen bedrevs i projektform med finansiering främst med sysselsättnings- och utvecklingsmedel. I juni omvandlades verksamheten och kommer i fortsättningen att bedrivas som Svensk Bildvård ekonomisk förening med länsmuseerna i Jämtland, Västernorrland och Dalarna som huvudmän. Samtidigt har Nordiska museet och länsmuseerna erhållit regionalpolitiska medel för upphandling av vård av egna bildsamlingar för de närmaste två åren med sammanlagt 5 miljoner kronor. För länsmuseernas del kommer upphandlingen att organiseras genom Fotosekretariatet.

MUSEISERVICE

Museiservice är en utvecklingsverksamhet som bedrivs vid Kulturarvet i Falun och har som syfte att ta fram och tillhandahålla vårdtekniska produkter inom museiområdet, bl.a. förvaringssystem och förvaringsmaterial för fotografiska material, för arkivmaterial, textilier, metaller m.m. Till försäljning finns numera även förvaringslådor i plåt för fotomaterial och olika instrument lämpliga för museiområdet.

Omsättningen har successivt ökat sedan starten 1987. Museiservice geografiska område är huvudsakligen Sverige, men goda kontakter finns även med Finland, Norge och Danmark.

BARN- OCH UNGDOMSVERKSAMHET

Samarbetet museerna emellan vad gäller barn- och ungdomsverksamhet och utvecklingen av olika pedagogiska frågor har fortsatt. Museet, som genom Barn- och ungdomssektionen (BUS) ansvarar för denna utveckling, arrangerade den årliga konferensen för barn- och ungdomsansvariga vid landets och Nordens museer i november på temat hur man presenterar "historia". Nordiska museets sätt att arbeta med aktörer i *Den Svenska Historien* presenterades och diskuterades. Informationsbladet *BUSNYTT* har utkommit med tre nummer och distribuerats till framför allt länsmuseer, större kommunala museer och andra museer samt till systerinstitutioner inom Norden. Även en brett upplagd inventering av museipedagogiska projekt, benämnd *Busbas*, har inletts. De internationella kontakterna har stärkts på olika sätt. Den utveckling av ett särskilt Barnens Museum, som inleddes under våren 1993, har fortsatt.

HANDIKAPP, UTFÖRSEL OCH UTBILDNING, M.M.

Flera av museets verksamhetsområden innebär även i övrigt utveckling och stöd för hela landet. Till dem hör bl.a. handikappfrågor, utförselfrågor och en omfattande utlåning av föremål för utställningar samt utbildning och rådgivning, m.m. Dessa arbeten sker i regel inom museets olika avdelningar; några mer övergripande uppgifter redovisas här.

Handikappfrågor. Museet har sedan länge bedrivit ett utvecklingsarbete inom handikappområdet. Detta arbete inriktades redan föregående år på att göra det möjligt för synskadade att ta del av *Den Svenska Historien*. Arbetet att göra museet tillgängligt för funktionshindrade personer i allmänhet har fortsatt. Till museets större utställningar utarbetas särskilda reliefer och storstilstexter och kurser anordnas för synskadade. I anslutning till *Den Svenska Historien* gavs sju kurser i svensk historia och ett stort antal visningar. De reliefer som utvecklats av museet når också vidare kretsar genom att de har förvärvats av Synskadades Riksförbund och ABF, som använder dem som studiematerial i hela landet. I april höll museet en tvådagarskurs i handikappkunskap för museimän från hela landet. Boken Känna, lyssna, lära har lästs in som talbok.

Utförsel. Kulturmiljölagen (5 kap KML) skyddar landets kulturhistoriskt värdefulla föremål efter vissa kriterier och har till syfte att begränsa utförseln av kulturföremål av vikt för Sveriges kulturhistoria. Riksantikvarieämbetet är tillsynsmyndighet; Nordiska museet ingår i en grupp av institutioner som utför bedömningar. Omkring 97% av samtliga ansökningar faller inom museets område. Antalet ansökningar om utförseltillstånd för kulturföremål har

under perioden uppgått till 1 402. För 54 av dessa har tillstånd för utförsel ej medgivits. Viktig information om de regler som gäller har givits vid förhandsbedömningar avseende möjligheten att få exporttillstånd vid 11 auktionsföretag i Stockholm, Göteborg, Lund, Malmö, Söderköping och Uppsala och omfattade 44 större katalogiserade auktioner. En uppföljning av misstänkt olovlig utförsel har i samarbete med polis och tull genomförts i flera fall.

Museet har under året ingått i en grupp som inom kulturdepartementet bedömt konsekvenserna på detta område inför Sveriges anslutning till EU, bl.a. vad gäller gränskontroller och återföring av olagligt utförda föremål. Museet planerar även att tillsammans med bl.a. länsmuseerna genomföra en särskild informationskampanj kring dessa problem.

Utlån. En viktig uppgift för museet är att stödja landets museer med utlån av föremål för utställningar. Arbetet är omfattande och har medfört att museet även hjälpt till med kunskap och information och utfört konservering och vård av aktuella föremål. Antalet utlånade föremål har varit närmare två hundra till 27 olika institutioner, däribland till flera museer i utlandet. Antalet långtidslån (depositioner) utgör närmare 15 000 föremål till drygt 125 museer och andra institutioner; ca 2/3 utgör den stora depositionen till Norsk Folkemuseum. Till detta kommer 32 000 föremål på Skansen.

Kurser och utbildning. De senaste åren har en omfattande fortbildning och vidareutbildning utformats i olika samarbetsformer inom landets museiväsen, som ett sätt att möte museernas behov inom detta område. Nordiska museet har här deltagit inom SUM, (Samordnad utbildning för museerna), men även utvecklat en egen omfattande kurs- och seminarieverksamhet inom museets kunskapsområden.

Till detta kan även räknas rådgivning och service till allmänheten, media, forskare och kolleger på andra museer beträffande museets samlingar och vård-, registrerings- och konserveringsfrågor. Bara beträffande den textila serviceverksamheten har ca 500 föremål plockats fram till besökare.

Forskning, dokumentation och insamling

Ett särskilt forskningsråd inrättades vid museet senhösten 1993 i syfte att stimulera och utveckla forskningsverksamheten. Här finns alla avdelningar jämte Julita Gård och Museer och Institutet för folklivsforskning representerade. En första uppgift för forskningsrådet är att utarbeta ett forskningsprogram för Nordiska museet. Under året inrättades även ett forskningsstipendium som ska ge medarbetare möjlighet att under sex månader avsluta eller påbörja sitt avhandlingsarbete eller utföra annan, för museet angelägen forskning.

FORSKNING OCH DOKUMENTATION

De medel som Statens kulturråd ställt till förfogande för ansvarsmuseernas forskning berör främst museernas föremålssamlingar. Just nu pågår bl.a. ett projekt om *Plast* som syftar till att öka museimännens kunskap om plast som material och om plastföremål i museisamlingarna. Projektet *Carl Widlunds damastsamling* har slutförts och en rapport har färdigställts under året. Ett par projekt bedrivs med särskilda medel efter samma linje. Inom *Silvervårdsprojektet* har material bearbetats och redigerats för publicering, liksom beträffande projektet *Guld- och silversmeder 1850–1912.*

Den agrarhistoriska forskningen har en stark ställning vid museet. En överenskommelse har nåtts med LTs förlag om gemensam publicering av verket *Det svenska jordbrukets historia.* Nordiska museet har för detta arbete knutit till sig fem av landets främsta forskare som tillsammans med huvudredaktören professor Janken Myrdal fördelar arbetet mellan sig. Projektet stöds av Stiftelsen Lagersberg, som även stöder museets samarbete med Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, där ytterligare två arbeten publicerats i den gemensamma skriftserien. Nordiska museet och akademien har anordnat två seminarier, *Gräsmarkerna mellan biologi och historia, Hantverk och slöjd på landsbygden,* och två symposier, *Bon-*

dens självsyn och natursyn och *Äganderätten i lantbrukets historia.*

Inom projektet *Bondeminnen* har insamlingsfasen avslutats och materialet lagts in på en databas. Vid budgetårsskiftet pågår bearbetning och författande. Under året avslutades den årslånga dokumentationen av arbetet och livet på en värmländsk bondgård, *Gräs i Sunnemo* socken, och en rapport utarbetades.

Kommunalhusprojektet, som handlar om våra offentliga byggnaders symbolspråk, har under året gått in i en sista fas, då det insamlade materialet bearbetas och sammanställs. Projektet drivs i samarbete med Institutionen för Kulturvård vid Göteborgs universitet och stöds av HSFR.

Inom *Bilprojektet*, även det stött av HSFR, har man fortsatt fältarbetena i Skinnskatteberg och Hedemora och även börjat sammanställa det hittills insamlade materialet. En bearbetning har gjorts av museets frågelista om bilen från 1970-talet. Mycket tid har ägnats åt att informera om projektet, som väcker stor uppmärksamhet i olika media. Flera delstudier har också utförts, bl.a. om vägmiljöer utefter E 4 och E 18 och om bilburna barnfamiljer i storstaden. Även en fotodokumentation av bilismens arbetsmiljöer och kulturlandskap har genomförts.

För att bygga upp en representativ samling av föremål som kan spegla bilen och bilismens samhälle har en kampanj inletts, där besökare och övrig allmänhet uppmuntras att skänka föremål till museet. Till museets arkiv har tillförts General Motors arkiv över företagets verksamhet i Sverige med bl.a. en stor bildsamling. Som ett komplement har museet som gåva från GM fått 2 veteranbilar, en Cadillac från 1906 och en Opel från 1908.

Dokumentationen av *Våra traditioner*, bl.a. av några familjers högtidsfirande över ett år har fullföljts och kompletterats med delstudier av studentfirande, nollning av nya teknologer på KTH, luciafirande på bl.a. daghem samt av ett kyrkbröllop med alla förberedelser. Till den sistnämnda undersökningen hör ett pågående förvärv av brudparets bröllopskläder.

På uppdrag av Riksantikvarieämbetet har en kunskapsöversikt utarbetats över forskningen om landsbygdens agrara bebyggelse. En databas har upprättats över etnologisk litteratur. Vid budgetårsskiftet föreligger en preliminär rapport. Ett annat uppdrag, av Riksdagens revisorer, har gällt en etnologisk studie av dagens kriminalvård. Under fyra månaders studerades vårdare och intagna på ett fängelse samt på en frivårdsmyndighet. Två rapporter har sammanställts som kommer att ingå i revisorernas kriminalvårdsutredning.

Museet har under året bistått Västmanlands läns museum med att starta en stor intervjuundersökning som syftar till att dokumentera liv och arbete i 1900-talets Västmanland. Projektet drivs med arbetsmarknadsmedel och museet har bl.a. deltagit i utbildningen av intervjuare.

Ett samarbete inleddes under året med Sveriges Köpmannaförbund för att genom intervjuer och minnesinsamling dokumentera köpmannayrket. I samarbete med SJ utförs en dokumentation av hur det är att tågluffa, ett fenomen som sedan början av 1970-talet varit en viktig del av ungdomskulturen.

Fältarbeten har under året bedrivits i Borås för att dokumentera en postorderfirma, i Värmland för att återse byggnader som museet tidigare undersökt, i Stockholm för att dokumentera arbetslösheten bland ungdomar samt i Lappland och Västerbotten för att intervjua och fortsätta kontakten med Jesper Lindgren och hans familj. Med arbetsmarknadsstöd har en intervjuundersökning genomförts om livet på Julita gård. Två undersökningar som bedrivs inom forskarutbildningen i etnologi och inbringar intervjuer och föremål till museet bygger på fältarbeten bland verkstadsarbetare i Köping resp. målare i Stockholm.

Under året har förberedelser gjorts för att inleda ett större dokumentations- och forskningsprojekt om *Judiska minnen från andra världskriget.* Undersökningen kommer att innefatta såväl djupintervjuer som minnesinsamling och avse både svenska judar och flyktingar som kom till Sverige i samband med andra världskriget.

DOKUMENTATION OCH INSAMLING

Kulturhistoriska undersökningen vid Minnesavdelningen har som uppgift att samla och bearbeta självbiografiskt material i form av frågelistsvar, självbiografier (t.ex. yrkesminnen) och dagböcker. KUs fasta stab av meddelare består av ca 500 personer. Under det senaste året har flera frågelistor varit aktuella, bl.a. *Gammal igår, idag och imorgon, Massmedierna i vardagen* och *Vad skall vi fira.* Materialet bearbetas för ev. senare publicering eller ger underlag för fortsatt forskning. Utifrån några tidigare frågelistor om *Livsåskådning, Historiesyn* samt *Natursyn* har forskningsprojekt initierats tillsammans med Teologiska institutionen vid Uppsala Universiet. Forskningsprojektet *Jakt i norr* har avslutats och bearbetats för publicering.

Under året har insamlingen av självbiografier avslutats avseende *Röda Kors-minnen, Metallarbetarminnen, Polioskades minnen, Gamla med hemhjälp i Stockholm* och *Målarminnen.* Insamling av *Lantmäteriminnen, Gruvarbetarminnen* och *Handelsminnen* har påbörjats. Baserade på tidigare insamlat och bearbetat material har flera böcker publicerats.

Vid Föremålsavdelningens antikvariska sektion gör de olika ämnesspecialisterna ett urval av de gåvor som erbjuds till museet från allmänheten samt vissa kompletterande förvärv. Av de erbjudna gåvorna har ca 400 förvärvats under året. Bland dessa ingår ett 50-tal klädesplagg och tillbehör designade av Hjördis Hjalmarsdotter, som var ett begrepp på 1960-talet för personligt uttryck och god kvalitet. Damkläder, baddräkter, sanitetsartiklar, div. sybehör, arkivalier, fotografier m.m. har skänkts från Evinett/Evinett Damkonfektion. Firman drevs av samma ägare 1951–1983 och ger en god bild av en konfektionfirmas verksamhet i en förort. Flera enstaka föremål av högt kulturhistoriskt värde har tillförts samlingarna. Ett smyckeset bestående av halssmycke, ring och örhängen, tillverkat av silversmeden Wiwen Nilsson i Lund 1938–40 har tillförts samlingarna. En gustaviansk byrå, sannolikt Östsvenskt provinsarbete signerat av en ännu oidentifierad snickare J.B. har köpts in. Två stämpelur från 1930-talet respektive 1980-talet har förvärvats liksom en samling prover på heltäckningsmattor, linoleum m.m. från 1970-talet. Vidare har ett antal föremål som belyser jordbruk och fiske tagits in. Museets stora samlingar av förpackning och tapeter har kompletterats. Under 1993 har sammanlagt 1 647 inventarienummer registrerats.

Bibliotekets katalogiserade samling ökade under året med nära 36 hyllmeter. Bytesförbindelser svarade för 62% och inköp för 39% av nyaccessionen. Nyförvärven har presenterats genom *Bibliografiska Meddelanden*, som givits ut med två häften. Av mer betydande nyförvärv kan nämnas två samlingar av priskuranter. Biblioteket har under året dessutom berikats med framlidne f.d. styresmannen Gösta Bergs särtryckssamling, samt med boksamlingar, som skänkts av Sverige-finländarnas arkiv och Rörstrand AB i Lidköping.

Till museet arkiv har ett flertal större samlingar tillförts, bl.a. företagsarkiv från Ervaco, General Motors, Land, Posten och Rörstrand, ett stort antal enskilda arkiv och samlingar med ritningar, brevväxling, manuskript m.m. samt fotomaterial.

Arbetet med samlingarna

Under året har ett byggprogram för nya magasin för föremålssamlingarna i Stockholm upprättats. Byggprogrammet omfattar ca 8 000 m² med föremålsförvaring, vård och konservering, registrering, katalogisering, fotografering, studiemöjligheter, m.m. I samarbete med Wasakronan AB har man bl.a. studerat möjligheterna att i anslutning till arkivlokalerna i Garnisonen hyra in nya lokaler. En analys av kostnaderna för ett nytt magasin utifrån moderna behov av förvaring och klimatstyrning har påbörjats och avslutas i oktober 1994. De nya lokalerna är nödvändiga för den framtida vården av museets samlingar och är en förutsättning för de planerade ombyggnadsarbetena inom museibyggnaden.

FÖREMÅLSSAMLINGARNA

Arbetet med föremålssamlingarna har med nuvarande förutsättningar koncentrerats på olika specialinrikatade vård- och konserveringsinsatser. Den omfattande föremålsdatabasen har kompletterats. Datoriseringen av magasinsregistret har kunnat igångsättas. Konserveringen har införskaffat nytt datoriserat klimatloggersystem för registrering av miljön i utställningarna. En stor del av föremålen har även registreringsfotograferats.

I samband med ombyggnad har föremålen i silvermagasinen flyttats till nya lokaler. När det gäller de textila föremålen har under året viss omflyttning skett i huvudbyggnaden för att ge plats för nyförvärv och för att förbättra miljön för övriga föremål.

Vid Textilmuseet i Högbo har ytterligare textilier monterats i studierummet och textilier som ingår i det tidigare förvärvade arkivet från Gävleborgs läns hemslöjdsförening har uppordnats.

En genomgång av föremålen på Skansen och deras behov av vård har fortsatt i samarbete med Skansen. På grund av bristande tid har det uppföljningsarbete i form av direkt konservering inte kunnat fullföljas i önskad omfattning. Den textila konserveringsliggaren för Skansen och gårdarna har kopierats och insorterats. Därmed har alla äldre konserveringsbilagor uppordnats.

Vid Kulturarvet i Falun har externa vårdinsatser omfattat 1 788 föremål åt ett 25-tal hembygdsföreningar och museer samt även åt privata uppdragsgivare. 2 060 föremål har registrerats åt hembygdsföreningar och museer. Vidare har Kulturarvet tillverkat ett antal kläddockor samt souveniren "Falujungfrun" åt Dalarnas museum.

Under våren 1994 har verksamheten påverkats av arbetet med Tyresö slott. De byggnadsarbeten som påbörjades där under våren ledde till att samtliga föremåls-, arkiv- och boksamlingar måste evakueras. Arbetet försvårades på grund av att en stor del av föremålen var mögelskadade. Parallellt med nedpackningen pågick planering av en tillfällig lokal för förvaring, vård-, konservering, antikvarisk genomgång och fotografering. Under juni månad transporterades samtliga föremål och böcker från Tyresö slott till en tillfälligt inhyrd lokal och en sanering och vård av föremålen påbörjades.

Nordiska museets föremåldatabas omfattar idag 341 952 inventarienummer med 654 805 namn. Databasen har vuxit med 1 952 inventarienummer och 6 813 namn. Inläsning av depositionsliggaren har avslutats.

BIBLIOTEK, ARKIV OCH FOTO

Museets bibliotek har under året initierat och påbörjat ett bibliografiskt projekt under namnet *Svensk etnologisk bibliografi*. Dessutom förbereds bibliografier, som fortlöpande skall redovisa den etnologiska forskningen samt erbjuda fördjupningar inom särskilda ämnesområden. För närvarande förbereds ett bibliografisk översikt rörande årets och livets festseder. I dessa frågor har ett samarbete med Nordic Institute of Folklore i Åbo inletts.

De bokmuseala samlingar, som museet äger tillsammans med Svenska Boktryckareföreningen och som sedan länge förvarats på Tottieska malmgårdens vind på Skansen, har under året deponerats till Einar Hansens Biblioteksstiftelse i Malmö, där de kommer att göras publikt tillgängliga för undervisning och forskning.

Vid museets arkiv har ett omfattande arbete med uppordningen av samlingarna inom de nya lokalerna i Garnisonen genomförts. Flera enskilda arkiv har förtecknats och negativmagasinen har inventerats. Under året har drygt 1 200 negativ och ett par hundra småbildsfilmer registrerats. Drygt tusen glasplåtar har rengjorts och drygt 3 000 bilder har monterats. Vid museets arbetsplatser i Ulriksfors och Hoting i Strömsunds kommun, och vid arbetsplatserna i Gällivare har olika arkiv- och bildsamlingar vårdats, registrerats och mikrofilmats.

För att på sikt öka tillgängligheten till museets samlingar sker ett utvecklingsarbete knutet till museets ADB-enhet och inom ramen för ett särskilt bilddigitaliseringsprojekt.

För fotosektionen förändrades en del arbetsrutiner i samband med flyttningen till Garnisonen. En

allt större del av bildproduktionen framställs på RC-papper (plast) eftersom tidsvinsterna är stora och hanteringen med kemikalier betydligt mindre än med konventionellt barytpapper. Fler förstoringsapparater utrustats med multigradehuvuden. Produktionen av svartvita bilder uppgick till drygt 16 000 st.

Stora fotograferingsuppdrag har skett till utställningen *Den Svenska Historien*. En omfattande fotografering i färg och med videoteknik har genomförts för att ingå i en multimediapresentation av utställningen på CD-ROM. I samband med restaureringen av Tyresö slott har samtliga föremål och interiörer dokumenterats i färg. En registreringsstudio med digital fotograferingsteknik har byggts upp i anslutning till det inledda vårdarbetet av samlingarna från slottet. Sektionen har också bidragit till illustreringen av flera böcker samt vid produktion av museets utställningar.

Den publika verksamheten

Ett av museets huvudmål är att ge god service till museets besökare och att göra museet välkomnande. Denna ambition ligger till grund för museets planer på att genom en ombyggnad av de nedre våningsplanen skapa bättre publika lokaler.

Under våren har ett byggprogram för museibyggnadens markplan utarbetats och beräknas vara färdigställt till hösten 1994. Med en ombyggnad av markplanet skulle museets huvudentré och flera viktiga servicefunktioner förbättras väsentligt. Museet skulle även få en ny föreläsningssal, nya utställningsutrymmen, museibutik, restaurang med uteservering m.m.

DEN SVENSKA HISTORIEN

Nordiska museets utställning *Den Svenska Historien* har lockat rekordpublik. Vid budgetårsskiftet hade omkring en halv miljon personer besökt museet – och utställningsperioden förlängdes till september 1994.

Utställningen invigdes i mars 1993. Det landsomfattande projektet hade som främsta syfte att väcka intresse för historia. Kärnan i projektet var utställningarna på Nordiska och Historiska museerna. I projektet deltog också länsmuseerna. Genom deras medverkan kunde 24 olika regionala historier speglas mot rikshistorien, dels mot den centrala utställningen i Stockholm, dels mot "Rikslikaren", en sammanfattning, som Nordiska museet producerade och distribuerade.

En mycket stor del av museets publika arbete har under året koncentrerats på utställningen, som upptar en yta på drygt 2400 m^2. *Den Svenska Historien* är uppbyggd som en kronologisk vandring genom historien från 1523 till idag. Besökaren ska få sammanhang och överblick genom att fysiskt vandra genom tiden, genom en kedja av händelser och historiska ögonblick. De historiska scenerna presenteras i en rytmisk scenografi. Dramatiska ögonblick avlöses av mer stillsamma miljöer. Scener som bygger på häftiga upplevelser växlar med föremålstäta avsnitt som bjuder på upptäckarglädje och harmoni. De eftersträvade effekterna i scenografin förstärks med ljud, ljus, bildspel och i något fall doft. Föremålen och arkivalierna intar en central plats i utställningen. Till utställningen har en mängd fantastiska föremål tagits fram ur museets samlingar, och drygt 700 arkivalier och föremål från sammanlagt 141 arkiv, museer och andra institutioner har lånats in. Televerket /Telia AB gav museet möjlighet att komplettera utställningen med Framtidsrummet, där besökarna med hjälp av datorer svarar på frågor och ger sin bild av historiens fortsättning.

I utställningen eftersträvas närhet till människor i historien. Många av scenerna är uppbyggda kring autentiska personer. Museet har också velat pröva nya vägar att ta emot publiken och har därför satsat på att "befolka" utställningen med historiska aktörer. Museilärare och museivärdar har studerat in rollerna och agerar i sina respektive tidsavsnitt. Deras framträdanden och utställningens uppbyggnad och utformning med dramatisk scenografi har rönt mycket stor uppskattning.

Den stora uppmärksamhet som utställningen väckt har lockat en mängd grupper och organisationer, svenska och internationella. Mer än 2 500 skolklasser har besökt utställningen. Från lärarhåll har man betonat utställningens betydelse som bas och stöd i historieundervisningen. Många har framfört önskemål om att även i fortsättningen kunna använda utställningen. För att ytterligare utveckla utställningen som läromedel startar en CD-ROM-produktion utifrån *Den Svenska Historien*. Detta projekt syftar till att pröva ny informationsteknologi för att dels ställa museernas rika material till skolornas förfogande och dels ge människor med funktionshinder möjlighet att ta del av museiutställningar. Härtill kommer att produktionen fungerar som en omfattande dokumentation av utställningen – en angelägen uppgift med tanke på att *Den Svenska Historien* både till sin omfattning och geografiska utbredning är en unik satsning.

En utvärdering med en mediaanalys visade att massmedias intresse varit mycket stort. Nära 3 000 artiklar, notiser och inslag i radio och TV har producerats. I april hölls ett internationellt symposium kring utställningarna på Nordiska respektive Historiska museet. Projektet tilldelades även Stora Informationspriset, som delas ut varje år av Sveriges Informationsförening. Motiveringen var: "Den Svenska Historien är den mest omfattande informationskampanj som genomförts i syfte att öka kunskapen om Sveriges historia och därmed öka människors förmåga att se nuet i ett historiskt perspektiv."

Den Svenska Historien har varit en stor publiksuccé – uppskattningsvis kommer närmare 2,5 miljoner människor att ha tagit del av projektet.

TACK VARE VÅRA VÄNNER, SLÖJDJUL, BARBIE, SÖNDAGSFOTOGRAFEN OCH IKEA 1943–1993, M.FL.

Hösten inleddes med att HKH Prinsessan Lilian den 24 oktober invigde *Tack vare våra Vänner!* Utställningen anordnades med anledning av att Samfundet Nordiska museets och Skansens Vänner firade 75-årsjubileum. 150 av de ca 2 000 föremål som kommit i museets ägo genom Vänföreningens stödjande verksamhet visades i de vackra montrarna på den Kröningsläktaren.

Slöjdjul 1993 med tema korgslöjd visades 27/11 1993 – 8/1 1994. I samarbete med Svenska Hemslöjdsföreningarnas Riksförbund, SHR, instiftade Nordiska museet 1993 ett särskilt Slöjdarstipendium. Syftet är att uppmuntra slöjdare att med den traditionella tekniken som bas hitta nya uttryckssätt och former för sin slöjd. En viktig inspirationskälla är Nordiska museet, som genom sin del i stipendiet tillåter studier i sina magasin för stipendiaten. Under en vecka har han/hon möjlighet att studera föremål. I slutet av året redovisas studierna i en liten utställning i Nordiska museet – Slöjdjul. Keramikern Gullvi Feldt utsågs till stipendiat 1993 och hennes arbeten kommer att visas i Slöjdjul 1994.

Bardiedockan fyllde 30 år 1993 och det uppmärksammades i en liten utställning *Barbie*, som öppnades 26 december 1993 och visades t.o.m. 13 mars 1994.

24 februari 1994 öppnades två fotoutställningar. *Söndagsfotografen* visade en samling bilder av amatörfotografen Gösta Spång, som var verksam under 1900-talets första decennier i Stockholm. Hans bilder av släkt och vänner och miljöer, framför allt från Söder i Stockholm, ställdes i kontrast till fotografen Lars Tunbjörks uppmärksammade utställning *Landet utom sig – Bilder från Sverige*. Lars Tunbjörks fotografier från resor i landet under 1980-talet visar en annorlunda bild av Sverige. Utställningen avslutades 12 juni.

50 böcker från Whittington Press arrangerades av Typografi-Collegiet och avgångsklassen vid Grafiska Institutet i samarbete med Nordiska museet. Utställningen bestod av handtryckta böcker av den engelske boktryckaren John Randle, välkänd bland svenska bokälskare för sitt utsökta hantverk. Utställningen visades 22 mars – 24 april.

IKEA 1943–1993. En utställning med de mest typiska interiörerna och möblerna för varje decennium producerades av IKEA 1993 och kom som vandringsutställning till Nordiska museet efter att ha

visats på Form Design Center i Malmö och Röhsska museet i Göteborg. Utställningen invigdes 26 maj.

Lima bortom mannaminne, en fotoutställning med bilder tagna av bygdefotografer verksamma i Lima i Dalarna kring sekelskiftet, öppnades 23 juni.

50 år i Sverige, om de senaste femtio årens invandring till Sverige avslutades den 17 november 1993 med en seminariedag arrangerad i samarbete med Riksutställningar och Sveriges Invandrarinstitut och Museum i Botkyrka. Seminariets tema "Kan utställningen vara ett verksamt redskap?" handlade om utställningsmediets möjligheter att fungera som ett redskap i kampen mot främlingsfientlighet och rasism.

PROGRAM OCH AKTIVITETER

Huvuddelen av Nordiska museets program och andra aktiviteter utgår från de aktuella utställningarna och museets basutställningar och erbjuder en blandning av visningar, föredrag, filmvisningar och symposier men också teater, musik och poesi. Hit hör också ett stort antal visningar på Svindersvik och Tyresö slott.

Flera föreläsningsserier i anslutning till *Den Svenska Historien* har genomförts i samarbete med bl.a. Medborgarskolan och Folkuniversitetet. Därtill arrangerade museet föreläsningsserier i egen regi, bl.a. i anslutning till utställningarna *Tack vare våra Vänner!* och *50 böcker från Whittington Press*.

Avgångseleverna vid Nordisk designskola i Borås höll den 30 maj 1994 sin stora modevisning i museet.

BARN- OCH UNGDOMSVERKSAMHET

Nordiska museet besöktes under budgetåret av 140 000 barn och ungdomar, dvs. över en tredjedel av museets besökare. En stor del var skolklasser, men också många barn kom i sällskap med föräldrar och andra anhöriga. Museets målsättning, att satsa på barn, ungdomar och barnfamiljer, har fallit väl ut.

Verksamheten för den yngre publiken har främst varit koncentrerad till *Den Svenska Historien* och *Lekstugan*. Lekstugan har haft närmare 3 000 barn som deltagit i förbokade, museilärarledda program och en stor del av de nära 16 000 barn under sju år, som besökt museet har besökt Lekstugan. Utvecklingsprojektet *BUS-Bra* har avslutats och givit värdefull kunskap om förskolebarns särskilda behov i samband med museibesök. Resultaten kommer att publiceras i rapportform. Inom projektet har två kurser hållits.

Arbetet för att etablera ett *Barnens Museum* i anslutning till Nordiska museet har fortsatt. Lokal- och finansieringsfrågan återstår dock att lösa.

De internationella kontakterna har stärkts, bl.a. har Nordiska museet erbjudits att presentera sin barn- och ungdomsverksamhet vid den internationella konferensen Children's and Youth museums i Berlin. Vid konferensen bildades också ett europeiskt nätverk för barnmuseer, där museet ingår.

INFORMATION

Museets Informationssektion är knuten till Museiledningen och ansvarar för museets kontakter framför allt med olika media vad gäller information och marknadsföring av museets olika verksamheter. Sektionen har under året även varit ansvarig för informations- och sponsorverksamhet för *Den Svenska Historien*, bl.a. beträffande Tipstjänst, Televerket/ Telia, SJ, Arla, Kgl. Dramatiska Teatern, Bra Böcker och Bonnier Lexikon. En central uppgift för Informationssektionen har varit att upparbeta och kontinuerligt vidga kontakterna med media för att sprida kunskap om projektet. Vid flera presskonferenser presenterades det för hundratals svenska och utländska mediareporters.

Projektet har inneburit en kontinuerlig bearbetning av besöksnäringen, annonsering och affischering samt ett intensivt samarbete med press, radio och TV. Olika former av samarbetsprojekt har genomförts med företag som Konsum-Stockholm, IKEA-family samt SJ Reslustkort.

Tillsammans med Aftonbladet utlystes en tävling där läsarna fick rösta fram den mest populära kvinnan resp. mannen i historien. Priset i "Historieträffen" utgjordes av ett möte med dessa historiska per-

sonligheter. En Videotävling, vars innehåll skulle knytas till någon av de pågående utställningarna över hela landet utlystes i TV:s Kanal 1. Det vinnande bidraget visades i samband med en direktsänd debatt från museet.

I anslutning till ettårsjubileet av Den Svenska Historien skapades ett speciellt Estlandsprojekt med syfte att inleda ett kulturutbyte med Estland. Som en del i denna satsning översattes Herman Lindqvists katalog *En vandring genom Den Svenska Historien* till estniska och en upplaga på 2 000 exemplar skänktes till estniska skolor och bibliotek. Projektet möjliggjorde också för en estnisk och en svensk gymnasieklass att besöka varandras länder och utbyta erfarenheter.

En ny presentationsfolder på svenska och engelska om Nordiska museet har producerats och sektionen har kontinuerligt bestått svenska och utländska journalister med fakta och material om museets verksamhet. Pressvisningar har arrangerats i anslutning till olika evenemang och under året har ett tjugotal pressmeddelanden skickats till massmedia.

MUSEIBESÖK

Nordiska museet hade under budgetåret haft 375 670 besökare, varav ca 140 000 barn och ungdom. Av dessa kom ca 51 500 från skolor. Tyresö slott har besökts av ca 3 600 personer och Svindersvik av 2 400. Textilmuseet i Högbo har haft drygt 3 000 besökare.

Förlagsverksamhet

Utgivningen från museets förlag har under året varit omfattande. En aktiv marknadsföring har bedrivits genom deltagande i mässor, annonsering och riktade försäljningskampanjer.

Nya, bättre lagerlokaler i kvarteret Garnisonen har tagits i bruk samtidigt som de gamla lokalerna i Fisksjöäng har utrymts. Datoriseringen av lager-, beställnings- och faktureringsrutiner har genomförts.

Förlagets intäkter uppgick till 3,2 milj. kronor, en ökning med 0,8 milj. i förhållande till föregående år. Intäkterna fördelar sig med 1,9 milj. i direkt försäljning, 0,6 milj. i internförsäljning, huvudsakligen till museets bokhandel, samt 0,7 milj. i utgivningsbidrag från fonder och organisationer.

Förlaget har under året utgivit:
I serien Nordiska museets Handlingar:
114. *Bortom all ära och redlighet* av Birgitta Svensson
115. *Finnarnas historia i Sverige, del 2* av Kari Tarkiainen
116. *Medeltida utskärsfiske* av Peter Norman
117. *Fem svenska stormanshem under 1600-talet* av Claes Ellehag

I serien Handböcker från Nordiska museet:
6. *Outline.* Redaktör Kristina Landahl
7. *Kulturhistoriska expeditioner.* Redaktörer Cecilia Hammarlund-Larsson och Lena Palmqvist

I serien Nordiska museets småskrifter:
Mannen och modet av Inga Wintzell

I serien Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria:
4. *Bonden i dikt och verklighet.* Redaktör Bo Larsson
5. *Svenska husdjur från medeltid till våra dagar.* Redaktörer Janken Myrdal & Sabine Sten

I serien Svenska folket berättar:
Vi blev alla grafiker. Redaktör Christina Westergren
Framtiden var vår. Redaktör Dan Waldetoft
Scenens barn. Redaktörer Stefan Bohman och Ingrid Wahlund

Övrig utgivning:
Tack vare våra Vänner! Fataburen 1994. Nordiska museets och Skansens årsbok
När livet var som bäst... En bok till minnet av Gösta Berg
Muntliga möten. Redaktör Eva Silvén-Garnert
I människans hand. Redaktör Annette Rosengren
Lusthusporten. Redaktör Mats Hellspong
Pappersmästarna. av Birgitta Conradson

Tillsammans med ICA Bokförlag:
Nytt tyg på gamla stolar av Elisabet Stavenow-Hidemark

KULTURHISTORISKA BOKHANDELN

Museets satsning på att utveckla bokhandeln till en specialbokhandel inom ämnet kulturhistoria, med ett sortiment i övrigt av mer nytto- än souvenirkaraktär, har givit mycket gott resultat. Nya produkter har tagits fram. Kopior av föremål i museets samlingar, bl.a. en tennljusstake, en grön blomkruka och kanske mest dockan Märta och hennes nya kläder, har blivit stora försäljningssuccéer.

Bokhandeln marknadsför sig genom att ge ut en boklista två gånger om året och deltagande i antikmässor. Vid två tillfällen har författare signerat sina böcker i butiken: Lotte Mjöberg (Boken om Barbie) och Herman Lindqvist (Vandring genom Den Svenska Historien).

Julita Gård och Museer

Julita Gård och Museer utgör en särskild resultatenhet under Nordiska museets nämnd. Sveriges lantbruksmuseum är en del inom Julita gård och byggs nu upp i etapper. Julitaförbundet bedriver den publika verksamheten. Julita omfattar 2 400 ha skog och jord samt 350 byggnader.

FASTIGHETER OCH PARK

Under året har en mängd projekt slutförts med särskilda bidrag. Det största projektet har varit en nybyggnation av en ladugård som samtidigt är etapp III av Sveriges lantbruksmuseum. Den är en kall sluten lösdriftsladugård med datastyrd foderhantering för 120 mjölkande kor och är en mönsterladugård som kan visas för allmänheten via en inglasad visningsbrygga. Ladugården invigdes 18 maj. Renoveringsarbetena i övrigt har bl.a. omfattat Nedre Arbetarbostaden vid Statarbacken, Södra flygeln och Stora Husets östra fasad, takomläggning av Södra flygeln, exteriör restaurering av Skansenstugorna och Skansenmuseet och rödfärgning av Skansenstugorna.

Inom ramen för den ordinarie budgeten har en rad byggnads arbeten färdigställts under året. Sågen har varit flitigt igång under året.

Under året har arbetet inletts med att samla arkivet och stora delar av Julitas bibliotek på en plats i Vagnsflygeln. Alla böcker och handlingar läggs nu in på data.

Beträffande park och trädgård, forskning och utveckling har olika viktiga insatser genomförts utifrån Julitas mål att i nutid och dåtid förena natur och kultur. Olika tiders brukningsformer inom jord- och skogsbruk och fiske samt delar av Sveriges trädgårdshistoria skall kunna visas vid sidan av domesticerade växter och djur och vår kulturledsagande flora och fauna. Under verksamhetsåret har flera arbeten kunnat slutföras och påbörjats med denna målsättning. Till dessa hör uppbyggnad av Örtagården och Humlegården.

Julitas läge och omgivning gör det möjligt att knyta ihop utställningar med det levande ute i parken och på Julitas ägor genom att återställa många ursprungliga miljöer. I december 1993 påbörjades ett stort projekt *Markernas Visdom*, som vill visa på forna tiders brukande i äkta miljöer med ugångspunkt från Julitas kulturlandskap.

Från och med 1994 förökar man äldre grödor (stråsäd, potatis, rovor och morötter). Det är främst sorter från Sörmland/Östergötland, men också några från Skåne. Ursprungsmaterialet har erhållits från Nordiska Genbanken och SESAM. Grödorna ska senare odlas på några av torpen på Julitas marker. Sedan flera år hålls även mindre besättningar av flera utrotningshotade lantraser, främst för att kunna visa upp en del av vårt kulturarv, men även i rent bevarandesyfte. Numera finns egna djur från fem olika lokala varianter av svensk lantrashöna, ölandsgås, lindersvin och gotlandskanin.

Arbetet med nordiska träd och vedartade buskar är ett led i att visa den biologiska mångfalden. Tidigare har man främst visat de av människorna påverkade, domesticerade växterna och djuren. Här är det fråga om vilda arter.

Parken inom herrgårdsområdet har rekonstrue-

rats med historiska parkanläggningar med stor artrikedom och kulturhistoriskt intressant växtmaterial. I rosenträdgården med drygt tusen rosenplantor från än 20 olika äldre sorter pågår sedan flera år arbetet med att få sortmaterialet komplett. Under det gångna året har stora delar av Öljare-stranden i parken gjorts i ordning.

Plantförsäljning och uppdragning av växter har genomförts genom att Julita sedan flera år tillbaka är odlingsvärd åt Nordiska genbanken för vissa växtarter. På området växer 52 äldre äpplesorter från Mälardalen samt knappt tio olika lokalsorter av päron. Rabarbergenbanken omfattar 72 olika former av rabarber, Humlegenbanken av ca 50 st olika typer.

UTÅTRIKTAD VERKSAMHET

Den utåtriktade verksamheten sköts av Julitaförbundet, men är integrerad i Julita Gård och Museer.

Marknadsföringen av Julita Gård och Museer har varit intensiv med bl.a. ett stort antal mässdeltagande riktat till olika målgrupper och teve- och mediapresenttioner. Bland publika arrangemang kan nämnas teterföreställningar, *Jordbrukets dag, Äppledagarna, Julmarknad, Medeltidshelg, En gammeldags marknad, Musikfestival* och midsommarfirande med rekordpublik. Hela året har man firat jubileum eftersom det är 50 år sedan Nordiska museet mottog donationen Julita.

Bland utställningarna kan nämnas det iordningställda gårdskontoret.

Tillfälliga utställningar i Skansenmuseet har bl.a. varit *Gårdssnickaren Henning Forsman, Svenskt hantverk av idag* om Carl Malmstensskolan, *Modern möbeldesign* med verk av Lars Åred och Claes Winberg, *Rejmyreglas, Koskällor* och *Akvareller och skisser* av Folke Hoving.

Övernattningarna på Julita av båda turister från Sverige och andra länder har ökat betydligt under året. Under 1993 besöktes Julita av totalt 55 813 personer, en ökning med 10 % jämfört med 1992.

Institutet för folklivsforskning

Institutet för folklivsforskning är universitetsinstitution för akademisk utbildning i ämnet etnologi vid Stockholms universitet. Dessutom är det en självständig forskningsavdelning inom Nordiska museet. Institutet är uppbyggt kring den Hallwylska professuren i etnologi vid Nordiska museet, inrättad för 75 år sedan av greveparet Walther och Wilhemina von Hallwyl. Genom ett avtal med Stockholms universitet är professuren samtidigt en lärostol i ämnet etnologi vid universitetet – en av fem och den äldsta i landet.

Den 17–18 februari 1994 hölls på museet ett vetenskapligt symposium med rubriken *Att tänka materiellt. Om ting, kultur och mening* med anledning av professurens 75-årsjubileum. I den akademiska undervisningen i etnologi är antalet studenter på samtliga nivåer närmare 400, varav 75 % kvinnor. Antalet doktorander är cirka 25. Etnologisk undervisning bedrivs också vid Sveriges Invandrarinstitut-Mångkulturellt Centrum i Botkyrka, dels "med inriktning på invandrarkunskap" dels "med interkulturell inriktning". Forskning bedrivs dessutom av ett mindre antal disputerade projektanställda.

Forskningen handlar till stor del om invandring, kulturmöten och det mångkulturella samhället. Andra projekt rör sig inom området vård-omsorg-hälsa. Ytterligare andra undersökningar behandlar exempelvis teman som måltider och familjeliv, den svenska herrgården, militärhistoria, folklig idrott, ritual och expressiv kultur samt området mentalitet-identitet-nationalism.

Samfundet Nordiska museets och Skansens vänner 1993

Samfundet har till uppgift att stödja Nordiska museet och Skansen och firade under året sitt 75-årsjubileum. Samfundet hade den 31 december 1993 totalt 1 839 medlemmar, varav 170 ständiga

medlemmar och 1 669 årligen betalande. Samfundets styrelse har under året letts av ordförande HKH Prins Bertil. Årsmöte hölls den 13 maj på Skansen. Vänföreningen hade under våren lämnat bidrag till tryckning av Sigrid Millraths memoarer från 1890-talet. Samfundet har under året lämnat ekonomiska bidrag till Nordiska museets och Skansens verksamhet på tillsammans 635 000 kr jämte ett.ex.tra bidrag på 135 000 kronor till Nordiska museet för jubileumsutställning av vängåvor, *Tack vare våra vänner!*

Två tilldragelser präglade verksamheten 1993, utställningen Den Svenska Historien och Vänföreningens 75-årsjubilieum. Flera specialvisningar av Den Svenska Historien erbjöds Vännerna. Söndagen den 24 oktober inbjöds till vernissagen av *Tack vare våra Vänner!* HKH Prinsessan Lilian förrättade invigningen av den vackra utställningen över utvalda vängåvor skänkta av föreningen alltsedan dess tillkomst i december 1918. Vid årsmötet visades Skogaholms herrgård, vars återuppförande på 1930-talet var en av Vänföreningens större insatser för Skansen, och Arne Biörnstad berättade om Sigrid Millrath, Artur Hazelius och Skansen. Andra program har bl.a. annat varit besök hos Stockholms Borgargille, gökotta på Skansen, en rundvandring bland historiska byggnader på Riddarholmen och en presentation av smycken ur Nordiska museets samlingar och visning av Biologiska museet, och Luciafirande på Nordiska museet.

Skansen under 1993

Kulturhistoriska avdelningen

NYANLÄGGNINGAR OCH TILLBYGGNADER

Wallstanäslogen

Våren 1992 fattades beslut om att söka skaffa en loge för flyttning till Skansen. Logen skulle knytas till Skogaholms herrgård men användas för dans och andra aktiviteter som ibland behöver äga rum under tak. Plats valdes i området mellan Bollnästorget och Skogaholm.

Efter idogt letande påträffades slutligen en lämplig herrgårdsloge tillhörande Wallstanäs gård i Norrsunda socken, Uppland. Det var en lagom stor loge, väl timrad och troligen från 1700-talets första hälft. Ännu en fördel med logen var att den låg på platsen för den blivande Arlandabanan, varför byggnaden under alla förhållanden måste flyttas.

Logen märktes och nedmonterades under våren 1993 och har sedan under sommaren och hösten återuppförts på Skansen. Arbetet har bedrivits inför publik, som en del av den kulturhistoriska undervisningen.

Logen saknade ursprunglig takkonstruktion och har vid uppförandet på Skansen försetts med brutet och halvvalmat tak. Motivet härför är ett försök att anpassa byggnaden till den tänkta bruksmiljön kring Skogaholm under 1700-talets andra hälft. Av praktiska skäl har logen försetts med en inbyggnad i västra delen som rymmer förråd samt rum för musiker och andra medverkande. Inbyggnaden skall till det yttre ge sken av en senare tillfogad fähusdel.

Gubbhyllan

När schweizeribyggnaden Gubbhyllan 1964 flyttades till Skansen valde man att inte återuppföra kökstillbyggnaden från 1899, trots att denna hörde samman med stora omgestaltningar av byggnaden i övrigt.

Under åren på Skansen har ett primitivt kök funnits i en del av serveringslokalen, men detta har visat sig otillräckligt. Vid uppförandet på Skansen tillkom en ny källarvåning, som rymmer en mindre tobaksfabrik. Även denna har visat sig otillräcklig, då det saknas lager och verkstadsutrymmen.

Husets båda verksamheter var således i behov av ökade utrymmen. Skansen beslöt därför att söka återuppföra 1899 års köksdel och här rymma nytt kök, erforderliga personalutrymmen och i den likaledes utökade källarvåningen ge plats åt verkstad och lager. Svenska Tobaks AB ställde generöst två miljoner kronor till förfogande och på sommaren 1993 kunde arbetet inledas. Arbetet föregicks av ett långt trätande med Stockholms stads skönhetsråd, vilket resulterade i att tillbyggnaden blev större och fulare än vad Skansen avsett.

Schweizeriets kök kommer att flytta till den nygamla tillbyggnaden. Där köket senast funnits kommer en tobaksfabrik att inrättas och den provisoriska vägg som hittills skilt utrymmet från serveringslokalen kommer att rivas.

Genom förändringarna förbättras och renodlas husets funktioner. Bottenvåningen rymmer schweize-

riet med sitt nya kök, en museal tobaksfabrik och en butik för tobaksmuseets försäljning, medan husets källare och övriga våningar upptas av tobaksmuseet. Ingången till museet blir tydligare och utan kollision med serveringen.

Industriområdet

Mekaniska verkstaden har äntligen försetts med sin erforderliga skorsten. Den har murats med stortegel från Bältarbo tegelbruk. Arbetet har utförts som gesällarbete av elever från S:t Eriks gymnasium. På industrigården har under året uppförts ett virkesstick för lagring av trä till Snickerifabriken. Arbetet har utförts av en av Snickerifabrikens arrendatorer, konstsnickare Thomas Tempte.

Underhållsarbeten

Bageriets butik har under våren 1993 försetts med en ny handhyvlad bröstpanel och ovan den har pappspänningen gjorts om. Allt har limfärgats respektive målats med linoljefärg. Bageriets ugn och pannrum har lagats och vitkalkats.

Taket till Back-Mats stuga inom Moragården har lagts om med ny näver och nya täckekrokar.

På flera av de ofärgade timmerhusen har kunnat konstateras urlakningsskador, förmodligen orsakade av det svavelhaltiga regnet. Skadorna ger sig till känna genom en ljusgrå färg och tendenser till upplösning av timret. För att söka råda bot på detta har under året dessa ljusgrå partier behandlats med så kallad roslagsmahogny, det vill säga en blandning av linolja, tjära och terpentin. Avsikten med behandlingen har varit att ersätta det bindemedel i träet, som lakats ur.

Inom avdelningen finns tre hantverkare som svarar för vissa byggnadsreparationer, främst interiört. De utför fortlöpande vård och konservering avseende såväl byggnader som vissa föremål, så kallad rekvisita. Dessutom ingår underhåll av Skansens kulturhistoriska ur i arbetsuppgifterna. Hantverkarna disponerar sedan 1988 en egen verkstad, inredd med den utrustning som krävs för verksamhet av detta slag.

Förutom alla nödvändiga akuta arbeten såsom lagning av trasiga lås, fönsterbeslag etc., vilka upptar större delen av arbetstiden, har följande arbeten utförts under året:

Seglora kyrka. Renovering av samtliga gångjärn, lås och låsvred till bänkarna. Tillverkning av ny dörrstängare. Renovering av listverk på orgelläktarfasaden med mera.

Hornborgastugan. Reparation av skorstenens lockspjäll.

Snickerifabriken. Tillverkning av ny skylt för uppsättning på taket.

Stadskvarterets verkstäder. Nytillverkning och elektrifiering av ett stort antal fotogenlampor av äldre typ.

I arbetsuppgifterna för hantverkarna ingår även att svara för uppvärmningen i hus och gårdar i samband med öppethållande och programverksamhet samt att se till att vatten, fotogen, koks och annat förbrukningsmaterial finns tillgängligt i husen.

Föremålsvård

Skansens kulturhistoriska byggnader innehåller för närvarande ca 32 000 registrerade föremål, vilka är deponerade där av Nordiska museet. Därutöver finns kopior av originalföremål (främst textilier) och föremål som är inregistrerade som Skansens rekvisita och avsedda att användas i program- och visningsverksamheten.

I samarbete mellan Skansen och Nordiska museet pågår ständigt arbete med komplettering, tillsyn och vård av föremålen. Skansen tillverkar (genom Klädkammaren) sedan länge kopior av textila inventarier, och återlämnar i samband därmed originalföremålen till Nordiska museet. Vissa möbler, särskilt stolar, är i flera fall ersatta med kopior för att tillåta användning.

Beträffande Nordiska museets deposition av föremål gäller följande: Skansen svarar genom egen personal för vård och tillsyn av föremålen, medan Nordiska museet genom egna specialutbildade konservatorer genomför konserveringsåtgärder.

För Skansens del omfattar vården av föremålen

bland annat sanering mot skadeorganismer, rengöring och åtgärder för att i möjligaste mån skydda föremålen mot stöld eller annan åverkan.

Under året har genomgångar av föremålsbeståndet, i samarbete med Nordiska museet, särskilt inriktats på Skogaholms herrgård, Kyrkhultsstugan och Bergsmansgården. I samband med genomgångarna har protokoll över föremålens tillstånd och önskvärda konserveringsåtgärder upprättats.

En del av museiföremålen, särskilt i de senaste till Skansen flyttade byggnaderna, har inte katalogiserats. Under året har därför föremålen i Folkets Hus, flyttat till Skansen från Gersheden i Värmland 1964, katalogiserats, registrerats och fotograferats, sammanlagt ca 400 föremål. Bland föremålen kan nämnas en dammsugare från 1948 (Skansens kanske yngsta museiföremål), som detta år inköptes för 239 kronor och 40 öre.

Öppethållande och aktiviteter

En av Skansens viktigaste uppgifter är att visa de kulturhistoriska byggnaderna. Öppethållandet anpassas efter årstiderna. Vintertid är minst fem hus öppna varje dag kl. 11–15. Sommartid är de flesta av Skansens över 30 kulturhistoriska anläggningar tillgängliga för besökarna mellan kl. 11 och 17. Då är dessutom Seglora kyrka och fem av gårdarna öppna till kl. 19, Bollnässtugan ända till kl. 20.

För att även under lågsäsong göra de stängda husen tillgängliga för besök, har en värdinna (Nyckelpigan) funnits tillhands i Vaktstugan, vardagar kl. 13–15 och lör- söndagar kl. 11–15. Denna service har varit kostnadsfri för besökarna.

Under de flesta av årets dagar har olika hemsysslor visats i husen och gårdarna – spånad, vävning och bakning är exempel på denna omfattande verksamhet.

I anslutning till den stora museisatsningen under "historieåret", förstärktes visningsverksamheten på några av gårdarna. I juni lades tyngdpunkten på 1600-talet, i juli stod 1700-talet i centrum och i augusti koncentrerades verksamheten till 1800-talet.

I Stadskvarteren har hantverksdagar arrangerats i samarbete med Skansens Borgerskap 15 söndagar under året. För att tillmötesgå skolornas önskemål att kunna besöka verkstäderna under vardagar har dessutom hantverkare arbetat i sina verkstäder några onsdagar höst och vår.

Arrendatorer svarar för verksamheten i Glashyttan, Krukmakeriet, Snickerifabriken, Kattuntryckeriet och Smedjan. Göran Hammar höll Glashyttan öppen från mars till november. Peter och Majvor Asshoff arbetade i Krukmakeriet större delen av året, vintertid dock endast söndagar. Thomas Tempte och Thomas Johnstone har arrenderat Snickerifabriken och hållit den öppen under högsäsong torsdagar–söndagar. I Posthusets övervåning inreddes under året ett Kattuntryckeri, där Lisa Allvar visat tygtryck med block efter gamla förlagor under större delen av året. Klensmeden Egidio Bencivenni visade smide i Smedjan under hantverksdagarna och även vid många andra tillfällen.

Mekaniska verkstaden har varit öppen för besökare under sommarhalvåret och hantverksdagar genom försorg av Jernarbetarnes Verkstadsklubb, knuten till Svenska Metallindustriarbetareförbundet.

Programverksamheten i hus och gårdar planeras och genomförs i samråd mellan programavdelningen och kulturhistoriska avdelningen. Kulturhistoriska avdelningen svarar ensam för den verksamhet som syftar till att kontinuerligt levandegöra husen, till exempel hantverksdagar, driften av Fäboden och Linberedningsverket, textil verksamhet och jularrangemang i husen.

De kulturhistoriska byggnaderna har i stor omfattning utnyttjats för fotograferingar och filmningar av både dokumentär och kommersiell karaktär. Under året har ett 80-tal foto- och filmärenden handlagts av avdelningen. Bland dessa kan nämnas inspelning för TV genom Utbildningsradion av en serie om olika hantverk samt ett program om släktforskning.

Genom Stockholm Information Service har Skansen besökts av ett ett stort antal utländska journalister samt film- och TV-team som gjort upptagningar i de kulturhistoriska miljöerna.

Undervisning och guideverksamhet

Under senare år har kulturhistoriska avdelningen successivt övertagit ansvaret för den skolundervisning som tidigare av tradition ombesörjts av Nordiska museet. Hösten 1993 överlät museet på Skansen ett uppskattat skolprogram för lågstadiet, som under namnet "En skoldag 1906" utarbetats på försök i Väla skola. Därmed hade kulturhistoriska avdelningen övertagit hela ansvaret för undervisningsverksamheten inom den kulturhistoriska sektorn av Skansen.

1993 genomfördes 380 förhandsbeställda visningar av museilärare knutna till avdelningen. 54 % av deltagarna i dessa visningar var skolelever, företrädesvis från de lägre årskurserna. Många visningar har gjorts för olika studieförbund, för lärargrupper i samband med fortbildning, för invandrargrupper och konstföreningar. Även hembygdsföreningar och släktföreningar har sökt sig till Skansen för att få visningar i samband med sina möten. Från mitten av maj till mitten av september erbjöds våra besökare dagligen öppna visningar. Varje dag utgick två svenskspråkiga och två engelskspråkiga rundturer liksom en visning för barn och en temavisning under rubriken "Dagens historiska vandring".

Museilärarna har också arbetat med sportlovsprogram för barn i samarbete med zoologiska avdelningen och tidningen Expressen. De har också medverkat i massmedia i olika sammanhang och samarbetat med andra museer kring fortbildning av skolpersonal.

Under lågsäsong har de mindre barnen haft möjlighet att alla vardagar arbeta med ull i Älvrosgården, där gårdens värdinnor hjälpt dem tillrätta och berättat om livet på en gård i Härjedalen. I Statarlängan har det varit barnverksamhet under rubriken "Så levde statarbarn". Där har värdinnorna bland annat gjort dockor av vedträn tillsammans med barnen.

Många studieförbund och högre läroanstalter, bland annat Konstfackskolan och Tekniska Högskolans arkitekturlinje, har förlagt undervisning och kurser till Skansen. För institutionerna för folklivsforskning (etnologi) vid Stockholms och Uppsala Universitet är Skansen ett ofta utnyttjat studiefält.

Klädkammaren

Skansens klädkammare har under året försett medverkande i de kulturhistoriska programmen med kläder. Under "historieåret" lade man extra tonvikt på 1600-talet under juni, 1700-talet under juli och 1800-talet under augusti. Det nybildade teatersällskapets produktioner följde samma tema och Klädkammaren fick lov att sy upp nya 1600-talskläder. För de enkla herrarnas del använde vi oss av mönster från regalskeppet Vasas manskaps kläder. Damernas dräkter kopierades efter Klädkammarens äldre 1600-talskläder.

Det stora "folkdräktsuppropet" som Hans Alfredson riktade till Sveriges landshövdingar under hösten 1992 resulterade i att över hundra folkdräkter skänktes till Klädkammaren. Dräkterna visades upp i en praktfull parad den 15 augusti och inregistrerades sedermera under hösten.

Vid "Gammelvala" i Brunnskog, Värmland, deltog Klädkammaren med en dräktparad med temat "Berömda män och kvinnor"– en kavalkad från Heliga Birgitta till Ingemar Stenmark.

Internationellt samarbete

Konferenser

Skansen utgav under året en rapport från Europeiska friluftsmuseiförbundets 15:e konferens, som hölls i Sverige 1991 med Skansen som huvudorganisatör. Redaktör för rapporten var Mats Janson.

Under första veckan i september hade samarbetsorganisationen Association of European Open Air Museums sin 16:e session förlagd till Rumänien. Förbundet, som är anslutet till den världsomspännande museiorganisationen International Council of Museums (ICOM) består av friluftsmuseer från ett tjugotal europeiska länder. Ett 60-tal personer från 17 länder deltog i konferensen. Från Skansen deltog Mats Janson.

Tanzania på Skansen

När Skansen för några år sedan, som ett av flera svenska museer, blev tillfrågat av den svenska kommittén för International Council of Museums (ICOM) om museet ville delta i ett planerat samarbete med afrikanska museer, i ett "Swedish-African Museum Programme" (SAMP), tackade Skansen självfallet ja.

Friluftsmuseet Village Museum i Dar es Salam i Tanzania föreslogs som vänmuseum och samarbetspartner. Allt sedan starten 1989 har samarbetet mellan de båda museerna utvecklats och befästs. När de svenska och afrikanska museerna tack vare SAMP kunde träffas vid ICOM-konferensen i Kanada 1992, beslöts att Tanzania borde komma till Skansen för att visa exempel på sin rika kultur. Ett förslag arbetades fram i Kanada och tack vare att SAMP stödde projektet och att SIDA, Svenska Institutet och SwedeCorp bidrog ekonomiskt, blev planen verklighet hösten 1993.

Under elva dagar, 19–29 augusti, ägde en stor tanzanisk manifestation rum på Skansen under rubriken "Möt Tanzania på Skansen". Platsen för evenemanget var gården till Alhambra, den gamla djurgårdsrestaurangen som Skansen förvärvat och inrättat som butik. Här visade tanzaniska hantverkare, både män och kvinnor, sina färdigheter, bland annat träslöjd och korgtillverkning. Här uppträdde även dansare från Village Museum och här kunde besökarna få köpa specialimporterade hantverksprodukter.

Som koordinator för projektet tjänstgjorde fil.kand. Eva Sundström.

ÖVRIGA AVDELNINGAR OCH VERKSAMHET

På grund av utrymmesbrist måste redogörelsen över Skansens övriga avdelningar utgå. Den som är specialintresserad kan dock rekvirera Skansens årsberättelse 1993 genom att skriva till:

Informationsavdelningen
Stiftelsen Skansen
Box 27807
115 93 Stockholm

Skansens styrelse verksamhetsåret 1993

F. landshövding Lennart Sandgren, ordf., professor Staffan Helmfrid, professor Barbro Anell (fr. 16/4), personalchef Kristina Kvarnevi (fr. 16/4), verkst. dir. Hans Alfredson (fr. 16/4 enligt nya stadgar), f. borgarrådet Wilhelm Forsberg, v. ordf. (t.o.m 15/4), banktjänsteman Eva-Louise Erlandsson-Slorach (t.o.m 15/4), civ.ekonom Carl-Johan Ihrfors (t.o.m 15/4), avd.chef Ulf Wetterberg (t.o.m 30/6), styresmannen Agne Furingsten, v. ordf. (fr. 16/4), lantmästare Magnus Toll (fr. 1/7) och 1:e assistent Maj-Britt Hemlin-Dahlgren (personalföreträdare).

Suppleanter: Riksdagsled. Maud Björnemalm, stadsantikvarie Nanna Hermansson, dir. Olle Persson (t.o.m 15/4), chefssekr. Marianne Dahlin-Rosberg (to..m 15/4), lantmästare Magnus Toll (t.o.m 30/6), bitr. styresmannen Bengt Nyström, reparatör Anders Thonberg, intendent Lars-Erik Larsson (t.o.m febr. -93) samt intendent Hans-Ove Larsson (fr. mars -93) – de tre sistnämnda personalföreträdare.

Huvudmannaskapet, personal och besöksstatistik

Stiftelsen Skansen är sedan 1963 en fristående stiftelse. Genom regeringsbeslut 15 april 1993 fastställdes att staten från 1 januari 1993 är ensam huvudman för Skansen. Därigenom upphörde det delade huvudmannaskapet mellan staten och Stockholms läns landsting. Som en konsekvens av detta har styrelsen under året förändrats så att landstingets tre styrelseledamöter ersatts med två av staten utsedda samt verkställande direktören. Styrelsen har sammanträtt 5 gånger under året.

Nästan 1.500 personer i hel- eller deltidsanställning har arbetat för Skansen under året. Antalet fast anställda var 159, fördelade på 77 män och 82 kvinnor.

1993 har varit ett händelserikt år med stor och varierande verksamhet. Det totala besökarantalet sjönk från 1.548.000 1992 till 1.511.000 1993 i huvudsak beroende på den regniga sommaren och hösten. Antalet betalande besökare har dock ökat, vilket positivt påverkat entréinkomsterna.

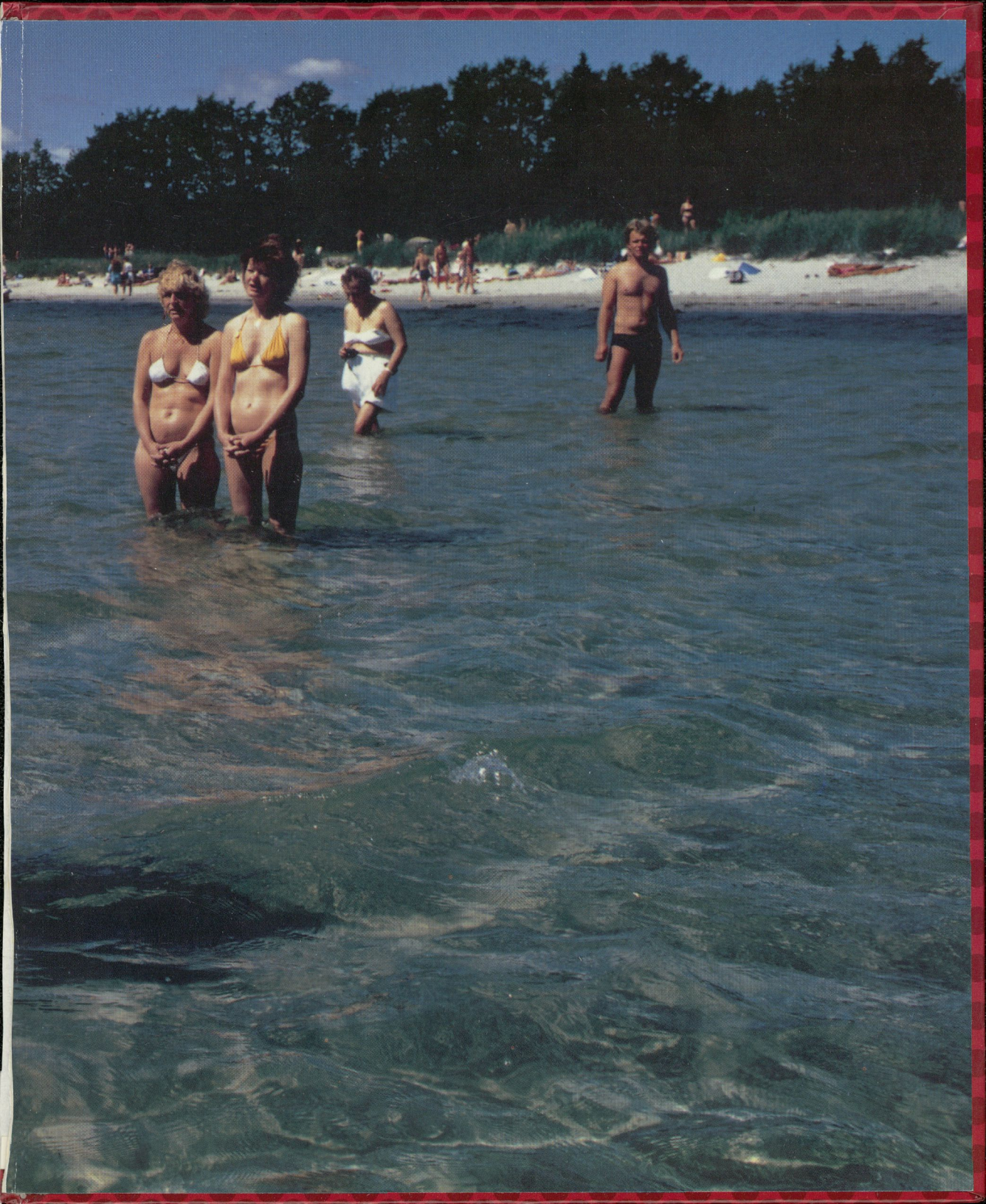

I glädje och sorg handlar om helgdagar, om traditioner och festseder, alltså om sådant som har stått i centrum för verksamheten vid Skansen och Nordiska museet ända från början. På Skansen har traditionella festdagar firats genom åren och i viss mån även nyskapats – på museet har de ägnats insamling och forskning och många utställningar och publikationer.

Kompetenta och engagerade skribenter berättar bl.a. om årets och livets högtider, om den festmat vi äter, om nattliga frierier, bröllopsseder och doptraditioner. Hur firade Årstafrun sin namnsdag? Hur går ett modernt 50-årsfirande till? Möt också en framstående zigensk berättare eller läs om traditionernas förändringar i en dalaby.

NORDISKA MUSEETS FÖRLAG
ISBN 91 7108 375 8
ISSN 0348 971 X